

ÖNSÖZ

1979 yılında gerçekleşen İran İslam devrimi dünya ekonomi ve politikalarında önemli değişimlere neden olmuştur. Gerek bölgesel gerek global anlamda ülkelerin ekonomik ilişkilerini yeniden şekillendirmeye başlamıştır.

bu çalışmada amaçlanan 1979 İran İslam Devrimi Sonrası İran İslam Cumhuriyeti-Türkiye'nin ilişkilerini, her iki ülkenin birbirlerine ve çevre ülkeler yönelik takip ettikleri dış politikanın analiz edilmesidir. Çalışmada İran'ın dış politikası bütün etkileyenleri ile beraber incelenmiş, geçmişten günümüze İran'ın Türkiye'ye bakışı ortaya konulmaya çabalanmıştır.

Analizi tüm yönleriyle ortaya koyabilmek için bu çalışmada Ulusal kaynakların yanı sıra Yabancı yayınlarda yakından takip edilmiş, mümkün olan tarafsız bakışı yansıtabilmek için İran kaynaklarının yanı sıra İsrail ve ABD başta olmak üzere birçok yabancı kaynaktan faydalanılmıştır. Türkçe kaynaklar tarandığı zaman doğrudan İran'ın dış politikasına ilişkin kaynakların yetersiz olduğu gözlemlenmiş, daha çok Ortadoğu ve genel dış politika kitaplarında bu tür bilgilere rastlanılmıştır. İran ile ilgili güncel haberlerin kaynak olarak kullanılmasında maalesef Farsça olan kaynaklardan yararlanılamamış, bu konuda meydana gelen açık, İngilizce kaynaklarla doldurulmaya çabalanmıştır.

1990'lı yılların sonunda S.S.C.B'nin dağılmasıyla İran ve Türkiye'nin bölgeye olan bakışı ve dış politikaları değişiklik göstermiştir. Bunun yanı sıra İran'ın nükleer çalışmaları ile birlikte ABD'nin Irak'ı işgal etmesi Türkiye ve İran'ın dış politika eksenlerinde kaymalara yol açmıştır. Dolayısıyla bu kaymaların gerçekçi bir gözle değerlendirilmesi zorunlu bir hale gelmiştir. Bu çalışmada İran'ın bölgesel krizlere konu olan davranışlarının yanı sıra İran'a yönelik söz konusu olabilecek girişimlere de değinilmiştir.

Türkiye terörizmden en fazla etkilenen ülkelerin başında gelmektedir. Bu nedenle de komşularının teröre verdiği destek konusunda oldukça hassas davranmaktadır. Bu açıdan İran'ın bölücü ve İslami terör'e verdiği desteğe yönelik iddialar da bu çalışmada irdelenmiş,

terörün ve buna bağlı olarak her iki ülkenin ilişkilerinin geleceği konusunda projeksiyonlar yapılmaya çabalanmıştır.

Bu çalışmam sırasında benden değerli bilgilerini ve emeğini büyük bir sabırla esirgemeyen saygıdeğer hocam Prof. Dr. Hasan Berke DİLAN'a sonsuz sabrından dolayı değerli eşim Nursemin'e ve Muzaffer BACA'ya teşekkürü bir borç bilirim

Tezin Adı: 1979 İnan İslam Devrimi Sonrası Türk-İnan İlişkileri

Hazırlayan: Ömer Faruk GÖRÇÜN

ÖZET

Bu çalışmada İnan İslam Cumhuriyetinin 1979 yılından günümüze izlediği dış politika incelenmiştir. Tezin başlangıç bölümünde Kaçar Hanedanından bahsedilmiş, ardından Pehlevi hanedanı dönemi incelenmiştir. Gerçekte incelenen dönem 1979 İnan İslam Devrimi sonrasıdır. Bu nedenle İnan tarihini oluşturan dönemler İnan devrimine olan etkileri açısından incelenmiştir.

Tezin birinci Bölümünde Kaçar Hanedanı döneminin hemen ardından Rıza Şah ve Muhammed Rıza Şah dönemi incelenmiştir. Aynı zaman da İnan'ın sosyal ve siyasal koşulları analiz edilmeye çalışılmıştır.

İkinci bölümde İnan İslam Devrimi ve Humeyni döneminden bahsedilmiş, devrimin oluşumu ile beraber getirdiği yenilikler değerlendirilmeye çalışılmıştır. Üçüncü bölümde devrim sonrası Türk-İnan ilişkilerini etkileyen faktörler analiz edilmiştir. Dördüncü ve son bölümde ise İnan ve Türkiye arasında ki güncel sorunlar değerlendirilerek geleceğe ilişkin bir tahmin yapılmaya çalışılmıştır.

Title: Relationship Between Turkey and Iran

Author: Ömer Faruk GÖRÇÜN

ABSTRACT

In the Study, to tried the analyze Foreign policy of Islamic Republic of Iran from 1979 to present. At the beginning, Qajar and Pahlavi dynasty era has evaluated. In actually, first aim of this study are analyze the after the 1979. Consequently, effects of the previous era to Islamic revolution have considerate.

On the first chapter, Qajar dynasty and Rıza Shah, Muhammed Rıza Shah Era with Iran's social and political conditions analyzed. On the second Chapter, discussed from Khomeini and Iran Islamic Revolutions

On the third chapter, foreign and domestic factors of the Turkey-Iran relations explained. On the final chapter extrapolated about Future of the Turkey-Iran relations.

Keywords: Turkey, Khomeini, Central Asia, Islamic Republic, Khatemi, USA, Nuclear Weapons, Terrorism

GİRİŞ

Türkiye ve İran aynı coğrafi bölgede bulunan, hemen hemen aynı nüfus kapasitesine sahip iki ülkedir. Bu benzer özelliklerine rağmen her iki ülke farklı ideolojik, etnik ve kültürel yapılara sahiptir. Türkiye ve İran bu farklılıklar ve benzerlikler ile yüzyıllar boyu ilişki içerisinde olmuşlar, farklı adlar altında da olsa komşuluk ilişkilerini sürdürmüşlerdir. Buna rağmen Türkiye ve İran karşılıklı çıkar farklılıklarından dolayı istikrarlı bir ilişkiyi kurma konusunda yeterli başarı sağlayamamıştır.

Zaman zaman yaşanan Siyasal krizlere rağmen her iki ülke ilişkilerini kabul edilebilir düzeylere çıkarmak için çaba göstermiştir. Türkiye ve İran aralarındaki farklılıklar ve çıkar mücadelelerine rağmen birbirlerine gereksinimlerin olduğunu bilincinde olmuşlardır. Uluslar arası düzeyde meydana gelen değişiklikler her iki ülkenin birbirine bakışını büyük ölçüde etkilemiştir. Özellikle Soğuk Savaş döneminde kaygı yaratan gelişmeler Soğuk Savaşın hemen ardından ikinci plana itilebilmiştir.

İran ile Türkiye her dönemde ilişkilerini sürdürebilmenin yollarını aramışlar, bölgesel ve iç politikalarında birbirlerini birincil aktör olarak değerlendirmişlerdir. Her iki ülkenin birbirlerine yönelik tavırları yüzyıllardan beri neredeyse aynı olmuştur.

Bu çalışmada ağırlıklı olarak 1979 İran İslam Devrimi sonrası Türkiye-İran ilişkilerine yön veren faktörler dikkate alınmış, söz konusu faktörlerin gelecekte Türk-İran ilişkilerine nasıl etki edeceği ortaya konulmaya çalışılmıştır. Ayrıca İran-Türkiye ilişkilerine etki eden birçok sorunun yanı sıra her iki ülkenin birbirlerinden algıladığı tehditler değerlendirilmiş, ilişkilerin geleceğine ilişkin öngörü denemesinde bulunulmuştur.

1979 İran İslam Devrimi sonrası Türkiye İran ilişkileri başlıklı bu çalışma dört bölümden oluşmaktadır. birinci bölümde ilişkilere kaynak teşkil eden Kaçar hanedanı

döneminden başlayarak, Rıza Şah dönemi, Muhammed Rıza Şah dönemi ve Muhammed Musaddık dönemleri değerlendirilmiştir. İkinci bölümde İran İslam Devrimi, üçüncü bölümde devrimin Türk- İran ilişkilerine etkileri ele alınmıştır. Dördüncü ve son bölümde ise Türk-İran ilişkilerinin güvenlik boyutu analiz edilmiş ve Türk-İran ilişkilerinin geleceği konusunda projeksiyonla ortaya konulmaya çalışılmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. İRAN'IN TOPLUMSAL VE SİYASAL DİNAMİKLERİ

İran'ın Coğrafi konumuna bakmak onun siyasi varlığı ve Dış politikasındaki tutumları anlamak için yeterli olacaktır. 21. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğundan daha yavaş bir biçimde batı ile ilişkiler kurabilen İran'ın Sosyal yapısında çok az değişiklik meydana gelmişti. İran konum itibarıyla Batı Avrupa'ya 17.700 kilometre uzaktaydı, Buna rağmen Doğu Akdeniz'de Avrupa'ya oldukça yakın bir konumda idi. 1820'li yıllarda İran'ın Stratejik önemi bölgesel iki gücün İran üzerinde nüfuz mücadelesiyle büyük ölçüde arttı. İran'ın Hazar havzasında bulunması, Ortadoğu'yla-Asya arasında geçişi sağlaması, Önemli bir coğrafyada yer alması onun önemini artırır. Bu nedenle 19.yüzyılda İngiltere ve Rusya'nın nüfuz mücadelesi alanı olmuştur. Rusya, İran'ı Sıcak denizlere inmek için boğazlara bir diğer alternatif olarak görürken, İran İngiltere'nin Ortadoğu ve Enerji kaynakları politikasının bir parçası konumundaydı. Dolayısıyla bu iki gücün diğerine oranla baskın olması İran'ın siyasi mevcudiyetini belirlemiştir.

1.1.Kaçar Hanedanı Dönemi

1796 yılında İran nüfusu 6 milyon civarında olan bölge ülkesi konumundaydı. Bu tarihte Yeni bir hanedan İran tahtına geçmişti. Bu Kaçar adıyla anılan İran hanedanı Türklerin oğuz boyunun Kuvanlu aşiretinden gelmekteydi. ¹Kaçar hanedanının kurucusu Ağa Muhammed Han 1779 yılında ülkede hüküm süren Zand Hanedanından Muhammed Kerim, Zand'ı ortadan kaldırdı² ve uzun bir bölünmüşlük sürecine son vererek ülkeyi merkezi yönetimi altında birleştirdi. Onun ardından gelen Fatih Ali Şah (1797–1834) tahta geçtiği tarihten itibaren Rusya'nın güneye inmek istemesinin yarattığı problemlerle

---

¹ Ann K.S. Lambton's study, Qajar Persia, University of Texas Press, 1988; see also Abbas Amanat's essay on Qajar Iran in Layla S. Diba, ed., Royal Persian Paintings: The Qajar Epoch 1785-1925 , I.B. Tauris Publishers, London, 1998; as well as Prince Soltan Ali Mirza Kadjar's book on the subject: Les Rois Oubliés (The Forgotten Kings), Edition No1/Kian, Paris, 1992, and Prince Abounasr Azod's book (in Persian) A Review of History: The Qajars and Their Time, Iranbooks, Inc., Bethesda, MD., 1996.

² Qajar Dynasty http://www.iranian.ws/iran_news/publish/article.shtml

karşı karşıya kaldı. Rusya bu dönemde Güneye inme politikasına ağırlık vermiş, bu politikayı uygulamak için, askeri ve siyasal açıdan İran'ın güçsüzlüğünden faydalanmaya çalışmıştır.³ Gülistan ve Türkmençay* anlaşmalarıyla sona eren savaşlarla İran Kafkasya'da büyük miktarda toprak kaybetti. Prens Abbas Mirza Rusya tehdidi ile başa çıkabilmek için gerekli gördüğü, askeri ve siyasal alanları öngören bir dizi modernizasyon programı başlattı. Reformlar birçok alanda ilerleme öngörmekteydi fakat mali açıdan bu programın başarılı olma şansı çok düşüktü. Bu dönemlerde Hindistan ve Afganistan'da bulunan İngiliz varlığı İran'a yönelik diğer bir tehdit olarak algılanmaktaydı. İngilizlerin Hindistan'da ve Afganistan'da giriştikleri işgallerin amaçlarından birisi de olası bir Rus harekâtını engellemek, bu sayede Rusya'nın sıcak denizlere inme politikasının önünü kesmekti. İranlılar bu nedenden dolayı her an İngiltere'nin İran'a yönelik bir harekâtını beklemekteydi. Kaçar hanedanı umutsuzca, Rusya ve İngiltere karşısında kendilerine zafer kazandıracak ve oldukça pahalı olan askeri reformlara bel bağlamışlardı. İran'ın 19. yüzyılda durumunu özetleyen tek ifade askeri reformlar dönemi olmasıdır.

Reformlara yönelik olarak İran'da ümit kırıcı siyasal ve sosyal iç süreçler göze çarpmaktaydı. Bunlardan birincisi İran'ın nüfus ve ekonomi açısından oldukça küçük bir ülke olması diğeri ise İran'ın siyasal açıdan bölünmüşlüğüydü. Buna ek olarak İran diğer gelişmekte olan ülkelerde olduğu gibi güçlü bir siyasal elit sınıfına sahip değildi. Neredeyse nüfusun üçte biri yönetime karşı olmasına rağmen bu muhalefeti somutlaştıracak bir toplumsal dinamik İran'da henüz oluşmamıştı. Ülke'nin coğrafi özelliklerinden kaynaklanan toplumsal bölünmüşlük: özellikle etnik ve kültürel alanlarda göze çarpmaktaydı. Ülke'nin bir bölümü tamamıyla Fars kültüründen* ayrılmaktaydı.

³ www.PersianIran.com - history of iran, Political and cultural personalities

* Türkmençay ve Gülistan anlaşmaları Rusya ile İran arasında süren savaşları sona erdirmişti. 1813–1828 yıllardaki Gülistan ve Türkmençay anlaşmalarıyla Rusya ve İran arasında bölünmüş Azeri toprakları Güney (İrandaki Azerbaycan) ve Kuzey (günümüzün Azerbaycan'ı) bölündü. Rusya kuzey Azerbaycan'ın bazı topraklarını sonrasında kendine aldı. Çarlık Rusya'sına "sıcak denizlere inme" idealini kazandıran ve bu gaye ile 1723'te Bakü'yü işgal ettiren Çar Petro'nun Kafkasya bölgesini işgali ile Türkistan ve Kafkasya, Batılı bir gücün etkisi altına girerek bu bölge defa uluslararası alana taşınmış oldu. Hazar Denizi, 16 Şubat 1828 Türkmençay Anlaşması ile St. Petersburg ve Tahran (Kaçar Devleti) arasında bölündü ve bu bölünmeyle Hazar Denizi'nin hukuki statüsüne ilk defa bir anlaşma metninde yer verildi. İran ile Çarlık Rusyası'nın Hazar'da sınırlarının çizildiği Türkmençay Anlaşması ile İran'a Hazar'da donanma bulundurma yasağı getirildi ve Hazar Denizi, Çarlık Rusyası dışındaki ülkelerin deniz gücüne kapatıldı.

* İran çeşitli etnik grupların yaşadığı bir coğrafi-siyasi bölge olmasına rağmen Fars kimliği ile eş anlamlı olmuştur. Fars dili, tarih boyu kültürel üretimin yapıldığı dil olmuştur. Söz konusu durum İran kültürü kavramı ile Fars kültürü kavramını eş anlamlı yapmıştır. Fars dili, kültürel üretim dili olduğu için İran'da bürokrasi, siyaset ve mezhep dili de olmuştur. İran'da Şia mezhebi birçok mezhepsel üretimini Fars dilinde yaptığı için Fars mezhebi olarak da gözükmüştür. İran platosunda Fars dilinin tarihi egemenliği Fars kimliğini de egemen kılmıştır. İran, kimlik düzeyinde Fars merkezli bir kimliğe sahip olmuştur.

Buna rağmen İran merkezi hükümeti ülkenin neredeyse tamamında kontrolü sağlamıştı. Bu dönemde Dünya ekonomisinin de yarattığı avantajları iyi kullanan İran'da tarım alanında önemli gelişmeler sağlandı. Kasaba ve şehirlerde toplumsal yaşam din adamları, paralı askerler ve esnaf tarafından sağlanmaktaydı. Söz edilen bu din adamları Ülkede henüz var olmayan siyasal elitlerin oynayacağı rolü oynamaktaydı. Hükümet ile diğer gruplar arasında bulunan ve zaman zaman bu yapılar arasında diyalogu sağlayan din adamları, Paralı askerler ve esnaflar ile birlikte ülkenin en önemli sosyal yapılarından birisiydi. Bu yapılar bir anlamda yerel yönetimler olarak görevleri sürdürmekteydi.

Kaçar Hanedanı ciddi mali sıkıntılar içerisindeydi. Ülkenin gelirleri sadece yerel yöneticilerin topladığı bölgesel vergilere dayanmaktaydı. Bu nedenle 18. yüzyılın sonlarına doğru İran'ın ulusal geliri bu günün değeriyle yaklaşık 2 milyon Euro civarındaydı. Bu gelirler yerel ve bölgesel ihtiyaçları karşılamaktan uzaktı. Bunun yanı sıra İran merkezi yönetimi, bu gelirle beslenmesi oldukça güç olan 90.000 kişilik bir ordu barındırmaktaydı. Bu sayıdaki bir gücün başkent Tahran'ı koruması bile imkânsızdı. Ordu mensupları oldukça yoksuldu ve gelirleri de düzensizdi. Bununla birlikte 1848–1851 yılları arasında Başbakanlık yapmış olan Amir Kabir, askeri alanda gerçekçi bir reforma kalkıştı. Bunun sonucunda İran, Şah'ın idaresi altındaki çok etkili bir güçle, Rus güçlerini Kossak Köprüsü'nde büyük bir yenilgiye uğrattı. Bu yenilgiden sonra Rusya'nın İran'daki nüfuzu ve etkinliği nispeten azaldı. İran merkezi yönetimi, eyaletlerde, askeri ve mali reformları yapacak gelirleri elde etmekte zorlanmaktaydı. Bu nedenle rekabet halinde olduğu Osmanlı İmparatorluğu'nun sahip olduğu bürokratik ve yasal bir sisteme sahip olma konusunda herhangi bir çaba sergileyemedi. Kanunların ve eğitim sisteminin yeniden düzenlenmesine din adamları sınıfı daima karşı çıktı. Kaçar hanedanı döneminde din adamları Şii doktrininden * aldıkları destekle ülkede en güçlü sosyal ve siyasal sınıf

---

* Şia doktrini esasında İslam'dan bir sapma olarak görülmektedir. Şia esasında temellerini Hz. Ali, Hz. Hüseyin ve Kerbela olaylarına dayandırmaktadır. Bazı bilim adamlarınca İslam'da bir peygamberden sonraki bir hilafet sorunu olarak da görülmektedir. Şia doktrinini, İslami öğretilerden çıkardığı sonuca göre, İslam talimatı ve dini eğitimin açıklanması, daha sonra toplum içerisinde tamamen uygulanmasının, toplum için birinci derecede önem taşıdığına inanır. Başka bir deyişle; toplumun fertleri ilk önce dünya ve insana gerçek gözle bakmalıdırlar, insani vazifelerini tanıyıp istekleriyle zıt olsa dahi yerine getirmelidirler. İkinci derecede, din üzerine kurulu bir hükümet, toplumda gerçek İslami düzeni, halkın Allah'tan başkasına kul olmamasını, gerçek anlamıyla özgürlüğü, ferdi ve toplumsal adaletten yararlanmalarını sağlayacak bir biçimde uygulamalı ve onu korumalıdır. Bu iki amaca ancak ismet ve ilahi masumiyete sahip kimselerin vasıtasıyla ulaşılabilir. Aksi takdirde kendilerine bırakılan görevlerde fikir sapıklığı olan ve ihanetten geri kalmayan şahıslar, fetva kaynağı yahut ilmi mercilik makamını ele geçirebilirler. Böylece tedricen İslam'ın adalet üzerine kurulu özgürlük kaynağı olan İlahi velayet, Kayser (Bizans hükümdarlarının unvanı) ve Kısra (Sasani padişahlarına verilen unvan) saltanatına dönüşür. İslam'ın yüce öğretisi diğer dinlerde olduğu gibi, egoist ve heveslerine kapılan aydınların eliyle tahrif edilebilir. Peygamber'in tasdik ettiğine göre, yaptığı işlerin ve konuştuğu sözlerin ve

haline gelmişlerdi. Bu doktrine göre; 12 imam ve peygamberin neslinden olan Ali'nin sözleri, davranışları, kanun olarak tanımlanmaktaydı. Bu nedenle bunlar sonsuz iktidarın sahibiydiler. Din adamları ülkenin merkezi iktidarını hiçbir dönemde meşru görmediler. Ulema sınıfını oluşturan din adamlarının merkezi iktidarı tanıması bir anlamda kendisini ve şia öğretisini kökünden yadsımak demektir. Merkezi iktidarı meşru saymamakla birlikte zaman zaman kendi güçlerini artırmak veya pekiştirmek amacıyla ittifaka gittiler. Bu sayede yerel anlamda oldukça güçlendiler.

Gene bu dönemde Şii din adamları merkezi iktidarı meşru saymazken, yerel anlamda güçlenebilmek ve merkezi yönetimden destek alabilmek için her türlü girişimde bulundular. 1840 da ortaya çıkan Babi ayaklanmasında merkezi yönetim ayaklanmayı bastırmak ve ülkede asayişin sağlanmasına yardımcı olacak olan merkezileştirme politikasını başlatma gereği duydu. Devletten tam anlamıyla bağımsız olmayan Din adamları bu politikada hükümeti destekleme kararı aldılar.⁴

Din adamları ülkede gelirlerini birçok kaynaktan edinmekteydi. Bu gelirler özellikle özel hukukun maddelerini yorumlamak, evlenmek ve boşanmaları düzenlemek gibi faaliyetlerden kaynaklanmaktaydı. Diğer gelirler ise eğitim faaliyetleri, öğretmenlik ve dinsel seminerlerden sağlanmaktaydı. Geleneksel olarak ise dinsel bağışlar da gelirlerin bir diğer kalemini oluşturmaktaydı. Bu bağışlar genel olarak Şah'ın denetimi altında olmasına rağmen diğer gelirler üzerinde din adamları sınıfı mutlak bir kontrole sahipti. Bu denetimler özellikle ailelerden dini esaslara göre alınan zekât ve fitrede söz konusuydu.

Şii İslam'a göre Ulema sınıfının müçtehit olarak isimlendirilen en kıdemli üyesi, bütün kişisel özellikleriyle inananların hepsinin önünde olmalıydı. Bu kişi dinsel esasları yorumlamak için uzun yıllarını bu konudaki çalışmalara vermiş olmalıydı. 18. yüzyılın başlarında İran'da sadece altı müçtehit vardı.⁵ Yüzyılın sonlarına doğru müçtehitlerin sayıları artarak bir düzineyi bulmuştu. Müçtehitler dinsel konularda son sözü söyleyen

---

izlediği yolun tamamı Kur'an ve Peygamber'in sünnetine uygun olan bir kimse varsa o da ancak Hz. Ali'dir. Bu konuda ayrıntılı bilgi için

Bkz: http://islamkutuphanesi.com/EhlibeytKutuphanesi20/ONLINE/Sianin_Ortaya_Cikisi_Yayilisi_Huseyin_Tabatabai/sianin_ortaya_cikisi.htm

⁴ Vanessa Martin, (2001): Creating an Islamic State: Khomeini and The Making of a New Iran, Tauris publishers London, s: 18-23

⁵ Martin,2001: 26-35

otoritelerdi. Bunlar dinsel seminerleri ve eğitimleri de organize etmekteydiler. Yasal görevlerinin yanı sıra bu kişilerin siyasi iktidar üzerinde siyasi etkileri de mevcuttu.

Politik etkileri açısından din adamları inanan insanlar tarafından toplumsal dönüşüm adına cesaret verici ve yönlendirici bir dinamik olarak görülmekteydiler. Din adamları, Toplumun bir kesimi tarafından devletin geleneksel problemleri ile inanan insanların ihtiyaçlarına yönelik çözüm üretebilecek biricik çözüm mercii olarak görülmekteydiler. Güçlü bir müçtehit dinsel rekabetin yüksek dinsel eğitimin kaynaklarından birisiydi. Özellikle dinsel konular, İslami gelenekler ve görenekler siyasi bilinç gibi konularda toplumdaki bilincin oluşturulmasında müçtehitler büyük önem taşımaktaydılar. Müçtehitlerin gücünden beslenen din adamları siyasi ve sosyal güçlerini pekiştirebilmek için askeri gücü elinde tutan paralı askerler ve ekonomik gücü elinde tutan Pazar esnafıyla * zaman zaman uzun süreli, zaman zaman ise kısa süreli ittifaklar ve işbirlikleri yaptılar.

Kaçar devletinde ve toplumda ulema sınıfı için otoritenin başlıca kaynağı şeriat anlayışıydı. Tüm iktidarların üzerinde şeriat vardı ve din adamları ancak topluma bununla hükmedilirse iktidarın meşru olduğunu düşünmekteydiler. Dolayısıyla ulema sınıfı için şeriat dışında tüm rejimlerin ve iktidarların meşru temeli mevcut değildi. Teorik olarak Şeriat her şeyi bilen ve gerek bu dünyada gerekse ahirette her şeyi düzenleyendi.

Teoride İslam Hukuku ezeli ve ebedi, her şeyi bilen ve hatası söz konusu olmayan bir fenomendi. Pratikte ise İslam Hukuku daha çok özel hukukla ilgiliydi.⁶ Örneğin Ticaret kanunları veya hükümet yönetimiyle ilgili konular ile ilgili olarak da şeriatın söyleyeceği şeyler mevcuttu. Fakat şeriat özellikle ceza hukukuna büyük önem atfetmekteydi. Bu konuda din adamlarına göre şeriat toplumun düzenlenmesine ilişkin genel geçer kurallar getirmekteydi. Fakat din adamları bu sistemi uygulayabilmek için kamuoyunda kayda değer bir desteğe sahip değillerdi. Bu nedenle din adamları başlarda

---

* **İşadamları (“Bazaar”)** : İslam devriminden önceki dönemlerden bu yana ülkede ihracat, ithalat, kambiyo ve sermaye piyasaları gibi yapıları elinde tutan ve ekonominin yaklaşık %15’lik bir bölümünü kontrol eden son derece etkili bir sınıftır. Siyasi bir güç olarak ilk sahneye çıkışları, 1978 yılı boyunca İran Şahı Mohammad Reza Pahlavi yönetimine karşı düzenlenen ve ekonomik yaşamı felce uğratan grevler serisini organize etmek biçiminde olmuştur. Daha o günlerde islami gruplarla sıcak ilişkiler içine giren bu grup şu anda da rejimin en yakın destekçileri arasındadır ve özellikle son 20 yıldır kapalı ekonominin yarattığı rantlarla beslendiği için ekonomide dışa açılma ve Rafsanjani – Khatami çizgisinin savunduğu dünya ile entegre olma gibi fikirlere kesinlikle karşıdır. Faizsiz kâr sisteminin geçerli olduğu İran’da resmi olmayan biçimde bankacılık sektörü olma fonksiyonunu da “bazaar” mensubu işadamları yürütmektedirler.

⁶ www.sbe.sakarya.edu.tr/tez_ozetleri/99/temelislam_hukuk.pdf

kendilerine karşı toplumda şüphe uyandırmamak için bu konuda ısrarcı olmamışlardı. Daha çok gelenek hukuku ve aşiret hukuku ticareti düzenleyen kurallara odaklanmışlardı. Özellikle Hükümet yönetimi konusunda din adamları kamuoyuna yönelik ciddi bir propaganda faaliyetine başlamışlardı. Bu propaganda faaliyetinin ana teması hükümetin keyfi yönetimiydi. Gerçektende Hiç kimse bir sisteme bağlanmış veya modernize edilmiş bir şariat düşüncesinin her ne kadar keyfiyete dayanan bir devlet yönetimi olsa da Şah rejiminin yerini alacağına inanmıyordu. Şah rejimi toplumun büyük bir kesimi tarafından mutlak monarşi olarak algılanmamaktaydı. Şariat ise din adamlarına göre Müslümanların ve İslam'ın korunması ve gereken saygıyı görmesi için olması gereken yönetim tarzını göstermekteydi.

Din adamları ve Kaçar hanedanı 18. yüzyılda Batı'dan baskılar artınca aralarında ki çekişmeyi ve mücadeleyi bir kenara bırakarak ortak düşmanlarına karşı birleştiler. Kaçar iktidarı ilk olarak iç politikada istikrarı ve desteği sağladıktan sonra, İran'da nüfuz ve etkinliklerini artırma çabasına girişen Rusya ve İngiltere'nin bu politikalarına karşı mücadelesine yön verecek politika arayışlarına girdi. İran'ın bu dönemde siyasal ekonomik ve bilhassa askeri açıdan zayıf olmasından dolayı, Kaçar hanedanı daha çok yerel direnişleri sağlamak adına Aşiretlere yönelik manipülasyona başladı. İran kuzeyde Türkoman aşiretini* Rusya'ya karşı direnişe geçmeleri için teşvik ederken, güneydeki Bahtiarî aşiretini ise İngilizlere karşı kışkırttı. Bunun sonucunda bu aşiretlere bağlı kuvvetler düzenli hükümet birliklerinden daha büyük başarılar kazandılar. Bürokraside ülkenin çıkarlarına yönelik saldırılara ve dış müdahalelere karşı Şah Nasır (1848–1896) tüm alanları kapsayan bir reform sürecinin gerekli olduğunu düşünmüştü. Bu reformları gerçekleştirmek için başbakanını görevlendirdi. Ulemanın direnmesine rağmen hükümet ilk olarak din adamlarının elinde bulunan mahkemeler ve hukuk mercilerinin kontrolünü sağlamaya çalıştı. Hemen ardından laik bir eğitim için Osmanlı imparatorluğu'nda Dar-ül Fünun'a benzeyen kurumlar oluşturuldu. Bu kurumlar arasında 1873 de kurulan lisan okulu, 1883 ve 1886 da kurulan askeri okullar ile 1900 da kurulan ziraat okulları vardı.⁷ Bu kurumların oluşturulmasında Fransız eğitim sistemi örnek alınmıştı. Buna rağmen İran

---

* 11. yüzyıldan itibaren Amuderya'yı geçerek İslamiyet'i kabul eden bütün Türklere, Türkoman veya Türkmen denilirdi. Kendilerine has bazı özelliklerinden, Türklere Abbasi halifeleri nezdinde çok etkiliydi. İbni Haldun, Türkleri şöyle vasıflandırmıştı: "Onlar yaltaklanmayı, nifakı, boş gösterişi, yalan ve uyduruk sözlerle dolaşmayı, riyayı, gösterişli masraflar yapmayı bilmeyen bir millettir. Nefis ve hevesleri onları ifsat etmemiştir. Şüpheli malları helal olarak almazlar. Dünyada Türklere cesaretli, atıcı ve düşmana saldırıda kararlı üstün bir millet yoktur."

⁷ Martin, 2001: 54

geçmiş dönemin etkileriyle Osmanlı İmparatorluğundan en az elli sene gerideydi. Bununla birlikte, din ile siyasetin birbirinden ayrıldığını bir türlü kabul etmeyen ulema sınıfı bir yolunu bularak yeni kurulan bu laik kurumlara sızmayı başardılar.

İran'da merkezileşme ve Batılılaşma çabaları, ülkede küçük ama etkili bir aydın sınıfın doğmasına ve güçlenmesine yardımcı oldu. Bu sayede ülkede siyasal otoriteyi sağlamakta oldukça zorlanan bürokrasi sınıfı, sosyal açıdan destek alacağı ve ittifak kuracağı bir sınıfı yine kendi yaratmıştı. Bu sınıflar özellikle anayasal ve laik bir devlet yaratmaya çalışmışlar, insanların var olan ve var olması gereken haklarını bu hakları kullanacak olan insanlara anlatmaya çabalamışlardı. Ali Akunzadeh, Muhammed Han, Mirza Malkum Han; bu hakların kullanılmasından hükümetin sorumlu olduğu, yeni hukuk normlarına ihtiyaç olduğunu söylemişlerdi. İran'da doğan Cemal el-din el Afgani Batı'nın saldırıları karşısında devleti güçlendirecek olan bu reformları savunmuştu.

Bununla beraber Hükümet bu reformları gerçekleştirebilmek için mali açıdan oldukça zor bir durumdaydı. Bu nedenle yabancı sermayeyi teşvik etmeye çabaladılar. İran devlet adamları ve siyasal karar alıcıları bu şekilde söz konusu parasal kaynağa ulaşacaklarını düşünüyorlardı. Şah yabancı şirketlere imtiyazlar vermeye başladı. 1860 yılında mükemmel bir şekilde kurulmuş bir ağa sahip olan telgraf idaresinde yabancılara imtiyaz tanındı. Bu bile İran'da toplumsal değişimlerin hızlanmasına yetti. 1872'de Reuter'e verilen imtiyazlar ve 1890'da tütün imtiyazları ise toplumda anlaşmazlık yarattı. Özellikle bu imtiyazların İngiliz şirketlerine verilmesi İran toplumunda ciddi endişelere neden oldu. İngilizler belirli alanlardaki imtiyazlara yönelmişlerdi. Bu imtiyazlar özellikle: yeraltı kaynakları, modern iletişim ağları ve ihraç tütün ürünlerinde yoğunlaşmıştı. Bu duruma en çok tepki verenlerin başında da söz konusu imtiyazların, ticari varlıklarına ciddi tehdit oluşturduğu Pazar esnafı gelmekteydi. Yabancı şirketlerin ülkeye gelmesiyle birlikte gücünü ve etkinliğini yitirmeye başlayan Pazar esnafı bu durumu tersine çevirebilmek için din adamlarına yanaşmaya başladı ve onlarla bir ittifak arayışına girdi. Şii din adamlarının önde gelenlerinden Mirza Hasan Şirazi bugün Irak sınırları içinde kalan Şii'lerin kutsal kenti Samarra'da tütün imtiyazları aleyhinde bir fetva yayınladı. Ulema sınıfının toplumda yarattığı infial ve bu duruma karşı oluşturduğu kamuoyu tepkisi sonucunda tütün imtiyazları hükümet tarafından kaldırıldı. Hükümet İngiliz tütün şirketleri tarafından 500.000 Dolar tutarında bir tazminat ödemeye zorlandı.

Hükümet tütün üreticisi köylülerin tepkilerinden korkarak İngiliz şirketlerine bu tazminatı ödemek zorunda kaldı.

İran'ın mali ve siyasi sıkıntıları ülkeyi kademe kademe dünya ekonomisinin içerisine çekmişti. Örneğin; İran parası gümüş'ün değerine endekslenmişti. 1890'larda gümüşün değerinin ciddi oranda azalması, enflasyonun artması ve dış ticarete İran parasının değer kaybetmesiyle sonuçlanmıştı. Diğer açıdan Enflasyon, ülkede var olan yüksek vergilere yönelik hoşnutsuzluğu artırdı. Yüzyılın başlarında özellikle tekstil alanında Avrupa ülkelerine yapılan ihracatın hacminde ciddi düşüşler oldu. Bu nedenle ülkede var olan yüksek enflasyon ulusal gelirlerin azalması sonucunu da doğurmuş oldu. Diğer taraftan İran'ın afyon ve kilim ihracatında kayda değer olmayan küçük artışlar meydana geldi. Bütün bu sıkıntılara rağmen İran'da 1900'lü yıllara doğru ihracat alanında az da olsa sürekli artışlar meydana geldi. Bu artışlar özellikle Pazar esnafının refah seviyesinin artmasına olanak sağladı. Buna ek olarak ülke nüfusu yaklaşık olarak 10 milyona yükseldi.

Devlet borçlanmalarına bakıldığında; İran'ın var olan borçlanmalarının Osmanlı İmparatorluğuna oranla oldukça sınırlı olduğu görülmektedir. İran bu döneme kadar yaklaşık 7 milyon dolar dış borca bulunmakta, Osmanlı İmparatorluğunun dış borcu 200 milyon dolar seviyelerine ulaşmıştı. Fakat Hükümet bu konuda ciddi korkular beslemekteydi. Rusya İran'a zorla borç para vermek suretiyle, bu ülkede nüfuzunu artırmaya çalışmaktaydı. Rusya bu konuda her türlü yolu deniyor, zaman zaman devlet adamlarını satın alma yoluna da başvuruyordu. Muzaffer el-din Şah (1896–1907)⁸ Avrupa ziyaretlerinden birinde ısrarla bu konu üzerinde durdu. Avrupalı devletlerin de desteklemesiyle 1903 yılında İran ile Rusya arasında ithalat ve ihracatı düzenleyen yeni bir gümrük tarife anlaşması imzalandı. Hemen ardından Belçikalı uzmanlar İran gümrüklerinin ve ticari altyapısının geliştirilmesi için çalışmalara başladılar. Pazar esnafı bu durumu korkulu gözlerle izledi. Bunun yanı sıra 1904–1905 de Japon-Rus savaşının hemen ardından Rusya ekonomisi tamamen çöktü. İran'ın ihracatının % 59'unu, ithalatının ise %38'ini karşılayan Rusya ile olan ticareti büyük bir yıkıma uğradı.

---

⁸İran'da Kızıl Prens olarak bilinen Muzaffer el-din Şah 1896–1907 yılları arasında hüküm sürdü. Daha fazla bilgi için bkz: <http://users.sedona.net/~sepa/mozzafar.html>

İran'ın zayıf bir ülke olması, ekonomik problemlerin bir arada görülmesi 1905–1911 tarihleri arasında toplumda görülen genel hoşnutsuzluğu bir hayli artırmıştı. Bu dönemde görülen devrimler Pazar esnafının protestoları ve ulema sınıfının gümrük reformlarına karşı tavırlarıyla başladı. Reformları geri aldirmek için çaba gösteren din adamlarına destek veren aydın sınıfı kamuya ait mallara el koymaya başladı. Sonuç olarak 1906 yılında Şah, anayasal bir meclisin kurulmasına onay verdi. 1907 yılında da, mali açıdan özerkliğe sahip olan, içerisinde bir parlamento bulunduran anayasal bir meclis kuruldu. Bununla birlikte “Şii inancı devletin inancı olarak Anayasanın 2. maddesinde⁹ yer almaktaydı”. Bu durum esasında ulema sınıfının ve müçtehitlerin mutlak bir başarısıydı. Bu başarıdan hemen sonra ulema sınıfı siyasal taleplerine devam etti. Bu taleplerin en başında yasaların ve hukuki düzenlemelerin şeriat hukukuna uygunluğunu denetlemesi için beş müçtehitten oluşacak olan Koruyucular Konseyi kurulması gelmekteydi. 1908 yılında Muhammed Ali Şah'ın eski mutlak monarşiye geri dönmek için Meclis binasını bombalaması ciddi bir tepki ile karşılaştı.¹⁰ Bu duruma Bakhtiari aşireti ve diğer hanlar karşılık vermekte gecikmediler. 1909 yılında Tahran'da gösteriler düzenlediler. Hemen ardından Muhammed Ali Şah'ın yerine oğlu Ahmet Şah'ı (1909–1925) geçirdiler ve anayasal düzeni yeniden oluşturdular.

Devrimin^{*} sonucunda zayıflayan bürokrasi sınıfını iyice sindirebilmek için laik Aydın sınıf; bürokrasi, Pazar esnafı, din adamları ve devrimci sosyalist^{**} hareketlere yönelik baskı ve sindirme hareketlerine girişti. Bu sınıfın temelinde kurulan Demokratik Parti'nin^{***} programında din ve siyasetin bir birinden tamamıyla ayrılması, başta kadınlara yönelik olarak eğitim sisteminin modernize edilmesi, askerlik süresinin iki yıl olması, sanayileşme, demiryolu yapımı, ulusal bütünleşme ve merkezileştirme gibi düzenlemeler bulunmaktaydı.

---

⁹ Cyrus Ghani, (1998), Iran and the Rise of the Reza Shah: From Qajar Collapse to Pahlavi Rule: I.B. Tauris Publishers, New York, s:188

¹⁰ Mustafa Kemal Milani, (2002):Constitutional revolutions: Iran (1906) and the Ottoman Empire (1908) compared, Thesis (Ph.D.)- Boğaziçi University. Atatürk Institute for Modern Turkish History, yayınlanmamış doktora tezi

* 1909–1911 Anayasa devrimi

** Sosyalist ve Devrimci hareketler; Tahran, Tebriz ve İsfahan'da örgütlenmişti. Bu gruplar 1886 yılında Ali Mansur tarafından kurulan siyasal bir örgütlenmenin devamı olduğu kabul görmektedir. Bunun yanı sıra Sosyalistler ve Devrimciler bu dönemde Sovyetler ile ilişki içerisindeydiler. Bu ilişkiler Sosyalist ve Devrimci hareketin iyice somutlaştığı Tudeh partisi ile birlikte daha da artmıştır.

*** İran Demokrat Partisi (IDP) 1909 yılında kurulmuştur. 1909–1911 Anayasal Devrim şartlarında oluşmaya başlayan Aydın ve Laik sınıfın kurduğu bir partidir. İran Demokrat Partisi (IDP) Fransız Anayasalcılığı (Constitutionalism) ile Laik akımından etkilenmiştir.

1909–1911 Anayasa Devrimi yeni kurumlar ve kuruluşları ortaya çıkardı. Şahin kendisi ve Kaçar ailesinin üyeleri yönetimde etkinliklerini artıran elitler tarafından reformları yapma ve bunlara uyma konusunda zorlandılar.

Din adamları devrim sırasında önemli roller üstlendiler. Fakat kendi aralarında bir bütünlüğe sahip değillerdi. Din adamlarının önde gelenlerinden Tabatabai Batılı düşüncelere uygun olarak, şeriat'ın devrim sırasında söz konusu olan modern değişimlere uyum göstermesi gerektiğinden bahsetmekte, Şeriatın döneme uygun bir biçimde gözden geçirilmesini önermekteydi. Diğer önde gelen din adamlarından biri olan Bihbihani ise yeni politik ortamda Pazar esnafının çıkarlarını temsil eden, politikacılar arasında önemli bir role sahip din adamıydı. Bu iki din adamı da anayasal düzenden yanaydılar. Bu döneme ilişkin üçüncü bakış açısı ise, Fazlallah Nuri idi. Ona göre; Şeriat ile anayasa hukuku arasında ki çatışma da ikincinin er geç galip geleceğini savunmaktaydı. Bunların dışında diğer din adamlarında ise bakış açısı neredeyse ortaktı. Onlara göre; İslami esaslar korunmalı ve güçlendirilmeliydi. Laik bir anlayışa, Adalet bakanlığının reformlarına, şeriatın yozlaştırılmasına ve kanun önünde eşitlik düşüncesine ne pahasına olursa olsun karşı konulmalıydı.

1907 yılında Rusya ve İngiltere Avrupa'yı kasıp kavuracak bir büyük savaşın yaklaştığını hissetmişler, aralarında Tibet, Afganistan ve İran'a yönelik çıkar savaşları ve çatışmaların durdurulması için çözüm arayışlarına girmişlerdi. Rusya ve İngiltere arasında varılan anlaşmaya göre; İran nüfuz alanlarına ayrılmış, Kuzey İran Rusya'nın etki alanı olurken, Güneyde İngiltere nüfuzunu sağlamlaştırmıştı. Rusya 1911 yılında İran içindeki siyasal karışıklıkları fırsat bilerek İran'a bir nota verdi. Hemen ardından Rusya İran'ın bu cevabi notasını beklemeden ülkenin kuzeyini ve Başkentini Tebriz'i işgal etti.¹¹

1911 yılında yaşanan ekonomik kriz merkezi hükümeti iyice zayıflatmıştı. Merkezi hükümet bazı bölgelerde tamamıyla kontrolü yitirmiş, Rusya ile İngiltere ekonomik ve stratejik çıkarlarını daha rahat bir biçimde sağlamaya başlamışlardı. İran'a gelen Amerikalı uzman Morgan Shuster'in önerileriyle hükümet bir dizi mali reform başlattı. Bunun üzerine İngiltere ve Rusya 1907 anlaşmasına dayanarak ülkede işgal hareketlerine girişti. Birinci Dünya savaşı boyunca ülke yabancı işgali altında kaldı. Ülke bu dönemde

---

¹¹ www.PersianIran.com - history of iran, Political and cultural personalities

ekonomik, mali ve siyasi çöküntünün eşiğine geldi. 1915 yılında Rus-Osmanlı cephesinde* savaştan faydalanan İran, batısında bulunan birçok yerleşim yerini geri aldı.¹² Kuzey bölgelerinde de; İşçi ve köylülerden oluşan, Jangali adı verilen komünist gruplar kontrolü ele geçirdiler. Bahtiarı'nın denetiminde bulunan güney bölgelerinde petrolün bulunmasından sonra Kuzistan'da kurulan Anglo-Persian petrol şirketi ile iyi ilişkiler sürüyordu. Güney bölgeleri esas olarak İngilizler tarafından oluşturulan güney İran silahlı güçleri tarafından kontrol altında tutulmaktaydı.

1917'de Bolşevik Devrimi'nin hemen ardından Çarlık Rusyası'nın yıkılması ile İngiliz devlet adamı Lord Curzon, İran ile İngiliz-İran anlaşmasını yenilemek için çeşitli arayışlara girdi. Bu dönemde Bolşevik Devrimi'nden kaçan Beyaz Rus subaylara İran kapılarını açınca, İngiltere ile Sovyetlerin arası ilişkiler gerilmişti. Bunun üzerine İngiltere İran'da faaliyet gösteren İngiltere kökenli çok uluslu şirketleri finansal açıdan desteklemedi. İngiltere ve Rusya karşılıklı olarak İran'da tek etkili güç olma politikalarından vazgeçtiler. Kossak köyünden 2200 adamıyla İngiliz ordusunda Dünya savaşı sırasında albay olarak görev yapan Rıza han, 1921 yılına gelindiğinde İranlı politikacılar arasında öne çıkan isim oldu. İngiliz silahlı güçlerinin de desteğini alan Rıza Han, ülkenin önde gelen din adamlarından Seyyid Ziya Tabatabai ile ittifak yaparak ülkede siyasal açıdan en güçlü kişi haline geldi. Bu dönemde Hükümet finansal açıdan altyapısını sağlamlaştırmak ve bu alanda teknik düzeyde ilerleme kaydetmek için ABD'den finansal bir danışman getirdi. Arthur Millspaugh isimindeki bu Amerikalı danışman öncelikle ülkenin merkezi iktidarını mali açıdan güçlendirecek olan vergi idaresinin ıslahı üzerine eğildi.

Ekim 1923 tarihinde Rıza Han; Kürdistan, Azerbaycan ve Gilan'da ayrılıkçı ve otonom güçleri yenmiş olan şiddet yanlısı çeşitli güçleri bir araya toplayarak yeniden örgütledi. Rıza Han böylece İran'ın en güçlü adamlarından birisi oldu. Aynı dönemde Şah ülkeyi terk ederek Avrupa'ya sığındı. Modernizasyonun ve gelişmenin gerekliliğine inanan Rıza Han, Atatürk'ün yaptığı gibi ilk iş olarak Kaçar Hanedanı üyelerini ülkeden çıkardı. Hemen ardından kendisine en büyük engel olarak gördüğü ulema ve Pazar

---

* I. Dünya Savaşında Kafkasya Cephesi

¹² Michael Yapp,(1991): The Near East Since First World War, London s: 127

esnafını yola getirmek için gerekli önlemleri almaya girişti. Bu reformları uygularken Rıza şah halifeliği kaldırmak gibi, Türk reformlarını ve devrimlerini örnek almıştı.

Ekonomik ve siyasal krizlerle karşı karşıya kalan Rıza şah, Kum kentinin ulemalarını yatıştırma çabaları da dahil olmak üzere bir dizi siyasal manevraya başvurdu. Rıza şah bu kriz döneminde yeni kurulan bağımsız İran'ın varlığını korumayı tek hedef olarak belirlemişti. Hanedan değişikliğini kabul etmeleri için Necef şehri ulemasına çağrıda bulundu. Bununla birlikte derhal yeni seçimleri yaparak, "Nisan 1924 de yeni meclisi topladı. 1925 yılında Kaçar hanedanı hukuken ortadan kaldırıldı. Böylece Şubat 1926 da Rıza Han İran'ın yeni Şahı oldu".¹³

1.2. Rıza Şah Dönemi

Rıza şah güçlü bir İran yaratmak düşüncesiyle politik düzeyde güç kazandı. Rıza şah herhangi bir ideolojiye sahip değildi. Gücünü Sosyalistleri, din adamlarını ve tutucu kesimi pragmatist politikalarıyla bir araya getirebilmesine borçluydu. Şahın en büyük düşlerinden birisi İran'ı merkezi, güçlü sosyal uyuşmanın mevcut olduğu bir ülke haline getirmek, bunu yaparken kabileler ve aşiretler arasındaki bölünmüşlüğe son verebilmektir. Özellikle İran'ın kültürel ve etnik çeşitliliğinin dış baskılara ve müdahalelere ortam sağladığını düşünüyordu. Şahın en büyük rüyası, Atatürk gibi laik bir ülke yaratabilmektir. Ona göre İlerlemenin önünde en büyük engel daima din adamları olmuştur. Şah kuracağı ülkenin sanayileşme ve modernizasyon ile güçlenen, ticaret ve dış münasebetlerde ileri düzeyde olan bir ülke olmasını arzulamaktaydı.

Birinci Dünya Savaşının hemen ardından bölgede varlıklarını sürdüren İngiltere ile Fransa ekonomik ve askeri alanda zayıflamıştı. Bu durumdan yararlanmak isteyen Rıza Şah Merkezi modern bir sistem oluşturmak için girişimlerine başladı. Bu yeni uluslararası ortam Rıza şah için bulunmayacak bir fırsattı. Bu dönemde büyük güçler parçalamak için Osmanlı İmparatorluğunun üzerine çullandıkça, doğan boşluktan yararlanmaya çalışan Rıza Şah Sovyetlerle diplomatik münasebetlerini geliştirmek için arayışlara girdi. Rıza Şah bağımsızlık için çaba sarf ederken Sovyetler de onun ülkede kontrolü sağlamasına müsaade ettiler.

---

¹³ Samuel Akhavi , (1980): Religion and Politics Contemporary in Iran, New York: s:78

İşin doğrusu Rıza Şahın bağımsızlık politikası İranlıların büyük bir kesimi tarafından desteklenmesine rağmen, ülke hala ekonomik, siyasal ve askeri açıdan zayıf bir durumdaydı. Özellikle ticari gruplar bu politikalar sonucunda zenginleşeceklerini düşünmekteydiler. Din adamları ise güçlü bir ülkenin ancak İslami esasların korunarak sağlanabileceğini iddia etmekteydiler. Bu nedenle din adamları İngilizlerin idaresinde bulunan Irak Şii'lerini kurtarmayı kendilerine görev addetmişlerdi. Sosyalist ve liberal seçkin sınıf ise, bağımsız ve güçlü bir ülkenin yabancı güçlerden uzak durarak, aynı zamanda onların gelişmelerini borçlu oldukları sanayileşme ve modernleşmeye gereken önemi vererek sağlayabileceklerini düşünüyorlardı. Bu düşünceleri bir araya getirdiğimizde İran toplumunda iki düşünce ağırlık kazanmaktaydı. Bunlardan birisi şeriat diğeri ise sekülerizm idi. Bu doğrultuda Rıza Şah öncelikle eşitlik anlayışına önem verdi. Uygulamaya çabaladığı sistem bir anlamda sosyalizmin daha devletçi modeliydi. Daha açıkçası Şah Sosyalizme tamamıyla karşı olduğu halde uygulamaya çalıştığı model sosyalist sistemi andırmaktaydı. İran şahının devletçilikten anladığı bütün alanlarda devletin mutlak kontrolü, Batı'ya ekonomik ve siyasal açıdan boyun eğmenin sona erdirilmesi, modern seküler bir ulusal kimlik, çalışan kesimler arasında tam bir işbirliği ve uzlaşmanın sağlanmasıydı.”¹⁴

Mayıs 1921 de hükümetin en güçlü üyelerinden biri olan Seyyid Ziya, Rıza Şah tarafından savaş bakanlığını üstlenmesi için zorlandı. Seyyid Ziya'nın bu görevi kabul etmesinden sonra daha da güçlenen Rıza Şah derhal ülkede bir restorasyon ve merkezileştirme projelerini uygulamaya girişti. Rıza Şah bu politikaları uygulamaya çalışırken, daha çok aşiretlerden ve din adamlarından direnç gördü. Bu grupların örgütlediği birçok direniş ve ayaklanma meydana geldi. Rıza Şah bu ayaklanmaları bastırabilmek için modern bir orduya ihtiyaç duymaktaydı.¹⁵ Bu gücü sağlamak için de nispeten yeterli kaynağa sahipti. Bu açıdan bakılınca Rıza Şah, Kaçar hanedanına göre daha avantajlıydı. En azından petrol gelirleri bu reformları sağlayabilmek için ciddi bir gelir kaynağıydı. Bu tür kaynaklar Devlet hazinesine doğrudan giren gelirler niteliğindediydi. Rıza Şah güçlü ve modern bir ordu kurabilmek için Savaş Bakanı'nın ülke

¹⁴ Donald N. Wilber,(1975): Riza Shah Pahlavi : the resurrection and reconstruction of Iran, Exposition Pres, Hicksville, NewYork: s: 245

¹⁵ Samuel Cronin,(1997):Army and Creation of the Pahlevi State in Iran: 1910-1926, London: s:87-92

içindeki güçlü pozisyonundan da yararlandı. Bu sayede kendi kurduğu sistemi zaman zaman by-pass edebildi.

1930’larda Şah aşiretleri görelide olsa sindirdi. Modern ve gelişmiş ordusunun sayesinde kendisine sadık ve bağımlı bir meclis oluşturdu. Bu sayede Şah Rıza ülkede güçlü pozisyonunu pekiştirdi. Onun ütopyasının temellerini Pehlevi hanedanının karşı konulamaz bir güce sahip olan modern ordu oluşturuyordu. Savunma harcamaları Rıza Şah döneminde yaklaşık beş kat arttı. 1926 yılında silâh altında olan İranlı asker sayısı 40.000 civarındayken 1941 yılında bu sayı 127.000 e yükseldi.¹⁶ Askeri elit sınıfının söz konusu rejimden büyük çıkarları ve ayrıcalıkları vardı.

Siyasal sistem pratikten daha fazla teorik açıdan gelişme gösterdi. Seçim sistemi, Anayasal yönetim, halkın temsil edilmesi görünürdeydi. Gerçekte siyasal sistemi destekleyecek kurum ve kuruluşlar konusunda ciddi bir boşluk söz konusuydu. Ülkede siyasal sistemi ve yönetimi belirleyen yegâne güç ordu idi. Bu nedenle Rıza Şah sistemin biricik belirleyicisi konumundaydı. Şah bir süre sonra İran’ın, çözülmesi oldukça güç olan problemlerinin farkına vardı. Aynı zamanda siyasal kurumların oluşmamış olması Şah’ın bu sorunlar karşısında tek başına kalmasına da neden olmaktaydı. Meclis, Şah tarafından belirlenen bakanları düşünmeden onaylamaktaydı. “Basına uygulanan sansür o güne kadar eşi görülmemiş ölçüde artmıştı. Şah’ın kurmuş olduğu gizli polis örgütü ülkenin her yerinde faaliyet göstermekteydi. Bu kuruluş toplumun her kesiminde ciddi terör ve korku yaratmıştı. Eski siyasal partiler ortadan kaldırılmış, yeni partilerin kurulması şahın iznine tabii olmuştu.”¹⁷ Teorik olarak Rıza Şah, toplumsal sınıflar arasında bir uzlaşma ve bunun yaratacağı kalkınmaya umut bağlamıştı. Pratikte ise siyasal sistem tüm kurum ve kuruluşlarıyla Rıza Şah tarafından kontrol edilmekteydi. Siyasal açıdan gelişmemişliğin ve askeri güçlere bağımlılığın yarattığı problemler Pehlevi döneminin en tipik özelliklerindendi. Rıza Şah ulusal mücadeleden gelen karizmasının avantajlarını, Atatürk veya Mao örneğinde olduğu gibi, kullanamadı. Şah güçlü olmasına rağmen hiçbir zaman popüler olamadı. Bu durum aslında Şah’ın siyasal desteğini halkta aramak yerine aşiret reisleri gibi yerel güçlerde aramasının bir sonucuydu. Şah’ın Toplum üzerindeki kontrol

---

¹⁶ Cronin, 1997: 234

¹⁷ David Wilbur, (1990):Reza Shah Pahlevi London: s: 73

araçlarından birisi de hukuk kurumları üzerinde kurmuş olduğu denetimdi. Bu nedenle kendi kurduğu rejimle işbirliği yapmayan bütün kişilerin mallarına bu kurumlar aracılığıyla el koymaya başlamıştı. Bir yandan da Rıza Şah kendisine sadık olanlara bir takım imtiyazlar sağlamaktaydı. Bunların başında 1934 yılında kaldırdığı toprak vergisi ülke topraklarının bu insanlara satışı gibi fırsatlar yer almaktaydı. Bunun dışında sisteme başkaldıranlar ya idam edildi ya da hapis cezaları aldılar.

Yeni sistemin başta gelen özelliği, İslami görünümünden kurtulmasıyla seküler bir milliyetçilik anlayışı ve militarist görünümüydü. 19. yüzyılın sonlarında İran'da İslam düşüncesi, toplumun ilerlemesinin önündeki en büyük engel, ülkenin siyasal ve ekonomik alanda zayıf kalmasının nedeni olarak görülmekteydi. Şah İran'ın, Sasaniler ve eski İran medeniyetleri dönemindeki günlerine geri dönebileceğine inanmaktaydı. Bu nedenle eski uygarlıklarla ilgili olan tüm konulara büyük ilgi gösterdi. Bu medeniyetlerde kullanılan dillere dönmek için çalışmalar başlattı ve bu çalışmalara bizzat başkanlık etti. Rıza Şah'a göre; eski güzel günlere dönüş, seküler bir devlet ile olacaktı. Ona göre İslam İran'a girdikten sonra bu medeniyetler dünya sahnesinden birer birer silinmişlerdi. Buna karşı Rıza Şah, din adamların ülke içindeki siyasal ve sosyal etkilerini tam olarak ortadan kaldıramadı. İran hiçbir zaman Türkiye gibi güçlü bir merkezi iktidara sahip olmadı. Bu nedenle İran, bu dönemlerde sürekli bir biçimde din- devlet kavgasına sahne oldu. Ayrıca İranlı din adamları inançlarının bir gereği olarak, siyasal erk üzerinde durmadan hak iddia ettiler. Monarşi ise İran'ın geçmişiyle geleceği arasında sürekli bir bağ oluşturmaya çaba gösterdi. Bu nedenle İslam öncesi dönemin refahını bir propaganda silahı olarak kullanmayı tercih etti. Nüfusunun %85'i Şii olan bir ülkede Şah modern bir ulusal kimlik oluşturmaya çalıştı.

Esasında Şahın kurmak istediği sistem bu zamana kadar Türkiye örneği sayılmazsa eşi benzeri görülmemiş bir sistemdi ve içerisinde radikal nitelikte reformlar barındırıyordu. Ama Şah reformların devamlılığını sağlayacak olan ekonomik reformları pek dikkate almadı. Dolayısıyla Şah'ın başlıca ilgilendiği reformlar üst yapı kurumlarıydı. Şah, hukukun zaman içerisinde toplumu ve siyasal sistemi belirleyeceğine inanıyordu. Bu nedenle hukuk alanında reformları gerçekleştirmek için 1928 yılında Adalet Bakanı Ali

Akbar Davar'ı görevlendirdi.¹⁸ Bakan özel hukuk alanında Fransız hukukunu benimserken Kamu hukuku alanında düzenlemeler için İtalyan Kamu hukukunu temel aldı. Bunun yanı sıra özel hukuk, bakan ve Rıza Şah tarafından pek önemsenmedi. Kamu hukuku ise ironik olarak, şeriatın getirdiği esaslara yakın bir biçimde radikaldi. Kamu hukukunda kamuya yönelik haklar ayrıntılı olarak yer almaktaydı. Hukuk alanında yapılan düzenlemelerle din adamları hukuk üzerindeki denetimlerini ve pozisyonlarını kaybetmişlerdi. Bu yapılan, din adamlarına göre şeriata tamamen aykırıydı. Bu nedenle bütün yönleriyle meşru değildi. Din adamlarına göre bir kere bu uygulamaların tamamı şeriat hükümlerinin hiçe sayılmasıydı. Bununla beraber 1927'de hukuk sistemi Adalet Bakanlığının denetimi altındaydı ve din adamlarının kontrolünden kurtarılmıştı. 1932 yılında ise kanuni belgeler ile mülkiyetleri adalet bakanlığının yönetimine geçmişti. "1936 yılında ise Adalet Bakanlığı görevlilerinin üniversite mezunu olmaları ve laik eğitim kurumlarından olmaları zorunlu tutuldu."¹⁹

Şahın en büyük başarılarından birisi de; Ulusal eğitim sisteminin hızlı gelişimiyle din adamlarının etkisini ve gücünü büyük ölçüde zayıflatmış olmasıydı. Eğitim sistemi 20 yıllık süre içinde ciddi bir gelişim göstermişti. "1919 yılında ülkede 300 civarında okul, yaklaşık 23.000 öğrenci varken 1941 yılında ülkede 8000'in üzerinde okul, yarım milyon civarında öğrenci ile 36 kolej tarzı eğitim kurumu mevcuttu."²⁰ Var olan bu kolejlerin birleştirilmesiyle Tahran Üniversitesi kuruldu. Üniversitede öncelikle fen bilimlerine yönelik fakülteler açıldı. Bunun yanı sıra seküler bir biçimde kontrol edilen dinsel eğitimde verilmeye başlandı.

Bunun hemen ardından siyasal iktidar dini törenler üzerinde sıkı bir denetim kurdu. Bu denetimlerin en önemlisi özellikle din adamlarının topluma mesaj verme konusunda büyük fırsat yakaladıkları aşure dönemleri için söz konusu oldu. "1934 yılında çıkan gelir kanunuyla devlet bütün gelirleri kontrol altına alma imkânına kavuştu."²¹ Ulemanın o güne kadar var olan mali kaynakları birer birer elinden alınmaktaydı. Ulema sınıfı 1935 yılında çıkan kıyafet devrimiyle tamamen geleneksel değerlerinden vazgeçmeye zorlandı. Hemen ardından Rıza Şah kılık kıyafet devrimini tüm ülkede yaygınlaştırdı. Etnik ve

---

¹⁸ Martin, 2001: 90

¹⁹ Cronin, 1997 : 201

²⁰ Fred Halliday, (1979): Iran: Dictatorship and Development, New York, s: 32

²¹ Halliday, 1979 : 42

bölgesel kimlikleri yansıtacak tüm kıyafetleri yasakladı. Rıza Şah sadece dinsel yapıya karşı mücadele etmiyor aynı zamanda etnik ve bölgesel ayrılıkları ortadan kaldırmaya çalışıyordu. Bu her ne kadar içinde otoriter bir yaklaşım barındırsa da esasında ulusal bir kimlik oluşturmayı amaçlıyordu. Rıza Şah eğitim alanındaki reformların kültürel açıdan olduğu kadar sosyal ve ekonomik açıdan da ilerde gerekli olan gelişmeyi ve ilerlemeyi beraberinde getireceğini düşünmekteydi. Sonuçta “1935 yılında Maşhad kentinde ayaklanma çıktı. Rıza Şah bu ayaklanmayı acımasızca bastırdı.”²²

Rıza Şahın batılı reformlarına karşı din adamlarının muhalefeti, el altından da olsa devam etti. “1928 de Tebriz’de hükümeti kınayan bir bildiri yayınladılar. Din adamları İmam Rıza’nın türbesinin bulunduğu Maşhad’da hükümete yönelik protestolarını artırdılar.”²³ Aynı zamanda Kum kentinde ulemanın düzenledikleri dinsel seminerlerin başlıca konusu siyasal iktidar ve bu iktidarın uygulamaya çalıştığı reformları hedef alıyordu.

İran’da toplumsal yapı temellerinden değişmişti. Yeni bir orta sınıf doğmuş, bu sınıf düzenli maaş alan memur ve bürokratlardan oluşuyordu. Ama daha eğitilmiş olan bu sınıf, toplumsal bir dayanağa sahip değildi. Bunun başlıca sebebi, bu sınıfın üretimden veya ticaretten gelen bir altyapıya sahip olmamasıydı. Dolayısıyla bu yeni orta sınıf, daha önceki orta sınıfı temsil eden Pazar esnafı kadar güçlü değildi. Bu sınıf Rıza Şah’ın ekonomik açıdan merkezileştirme, tekelleştirme ve mali yatırım konusunda devlet desteği yaklaşımına karşı çıkmışlardı. Bu eski orta sınıf, ekonomik hayatta devlet korumasını istemekle birlikte, devletin müdahalesine sıcak bakmıyordu. Çalışan sınıfların ücretleri yetersiz olmakla birlikte, çok güç çalışma koşullarına katlanıyorlardı. Vergi gelirlerinin bu dönemde azalmasıyla Rıza Şah kendisi için itibar kaynağı olan, demiryolu projesinden vazgeçmek zorunda kaldı. Bu demiryolu ekonomi ve ticaret açısından önemli olduğu kadar, Rıza Şah’ın askeri güçlerini bir yerden diğer bir yere nakledebilmesi için de gerekliydi. Bu nedenle Rıza Şah kendi başına bunu başaramayacağını anlayınca, Almanlardan bu konuda destek arayışına girdi. Fakat Rıza Şah’ın iktidarının sonu yaklaşmaktaydı. Buna rağmen en azından geçmiş dönemde İran’ın alın yazısı gibi görülen

---

²² Mohammad Fagfoory, (1987): “Ulema-State Relations in Iran” International Journal of Middle Eastern Studies, sayı 29 s: 413-432

²³ Mohammad Fagfoory, (1990):“The Impact of Modernization on the Ulema in Iran” Iranian Studies. 19.sayı s: 277-312

dış müdahaleler ve baskılar şah döneminde ortadan kalkmıştı. Bu dönemde Şah, “Anglo-Persian petrol şirketi ile daha önceki anlaşmaları gözden geçirmiş ve bu anlaşmalarda İran lehine revizyonlarda bulunulmasını sağlamıştır. Bu anlaşma ile İran’ın petrol gelirlerinden aldığı payı %16’dan %20 ye çıkarmıştır.”²⁴ Aynı zamanda Rıza Şah Almanya ile iyi ilişkiler kurmuş, bu iyi ilişkileri İngiliz ve Sovyetlere yönelik bir silah olarak zaman zaman kullanma yolunu seçmiştir. Bu nedenle Şah İran demiryollarının yapımı sırasında Almanya’dan mali destek almıştır. Nitekim I. Dünya Savaşı başladığında İran derhal işgal altında kaldı. İngiltere bu işgal için ülkede var olan Alman vatandaşlarını ve bunların İngiltere aleyhtarı faaliyetlerini göstermişti. Gerçekte İngiltere; İran’ın Almanların isteklerine uygun olarak, İngilizlerin ülkeyi derhal terk etmesini istemesine çok kızmıştı. Bunun yanı sıra Hitler 1941 yılında Sovyetler Birliğine saldırınca; Sovyetler önlem olarak askeri araçlarını henüz tam anlamıyla işgal altına alınmamış olan İran topraklarına taşıyınca İran’ın tarafsızlık politikası fiilen ortadan kalkmıştı. Savaş sırasında Sovyetler Birliği ve İngiltere İran topraklarını işgale giriştiler. Bu işgal 26 Ağustos 1941 tarihinde başladı. İngilizler İran’ın güneyini ve körfez bölgesini tamamen kontrolleri altına alırlarken, İran’ın kuzey tarafları ise Sovyetler Birliği tarafından işgal edildi. Rıza Şah, savaşta ülkesinin işgal altında kalması üzerine, oğlu Muhammed Rıza’yı veliyaht göstermişti. Rıza Şah bu konuda büyük bir hata yapmış oldu. Muhammed Rıza Şah İngiltere, Rusya ve Almanya’nın baskılarını göğüsleyebilecek bir lider değildi. Rıza Şah 1944 yılında ölünce yerine Muhammed Rıza Şah geçti

1.3. Muhammed Rıza Şah Dönemi

Rıza Şah’tan sonra İran’ın başına oğlu Muhammed Rıza Şah geçti. Muhammed Rıza Şah babasının izlediği politikaları aynen sürdürdü. Muhammed Rıza Şah başa geçtiği zaman henüz 22 yaşındaydı. Aynı zamanda oldukça tecrübesizdi. Yönetime gelir gelmez, babasının vizyonuna aykırı davranmayacağına ilişkin açıklamada bulundu. Muhammed Rıza Şah babası kadar yeterli bir devlet adamı olmadığına farkındaydı. Babasının güçlü yönetimini devam ettirmek için yoğun çaba sarf etti. Babası gibi modernizasyon, Merkezileştirme ve Seküler Milliyetçilik kavramları, Muhammed Rıza Şahın devlet ve yönetim anlayışlarının en yalın ifadeleri oldu. 1941 yılında Muhammed

---

²⁴ Halliday,1979: 56-58

Rıza Şah'ın iç ve dış siyasetteki pozisyonu hiçte sağlam değildi. Firar vakaları artmış Rıza Şahın güçlü ordusu 65.000 kişilik küçük bir ordu şekline dönmüştü. Muhammed Rıza Şah iktidarı sırasında gerek siyasal, gerekse ekonomik nedenlerden dolayı, din adamları, aşiretler ve toplumun güçlü olan kesimlerini teskin etmek için yoğun çaba sarf etmiştir. Bu nedenle Muhammed Rıza Şah ülkede baş gösteren krizlerden Meclisi sorumlu tuttu. Derhal yeni seçimlerin yapılarak, yeni bir meclisin kurulmasını istedi. Bu dönemde Muhammed Rıza Şah İran'a yönelik dış müdahale karşıtlığını bir propaganda aracı olarak kullanmış, bu dışı karşı izlenen politikayı başlıca iç politika aracı olarak belirlemiştir. Muhammed Rıza Şah İktidarı sırasında Merkezi yönetimi güçlendirmek ve kuvvetli bir ordu meydana getirmeye çabaladı. Bu sayede ülke üzerinde tam kontrolü sağlamayı hedeflemekteydi.

Muhammed Rıza Şah döneminin başlarında ülke iki büyük gücün kontrolü ve işgali altındaydı. Bu işgal temel olarak, müttefiklere savaş malzemelerinin bir yerden diğer bir noktaya kolayca nakledilmesi imkânı sunarken, diğer yandan İran'ın sahip olduğu materyallerin müttefikler tarafından savaş sırasında elde edebilmesi olanağı sundu. Bu sayede Birleşik Devletler ve İngiltere, Almanlara karşı kullanması için Sovyetler Birliğine 5 milyon ton savaş malzemesi gönderebildiler.²⁵ Muhammed Rıza Şah 1942 yılında Sovyetler Birliği ve İngiltere'ye savaş sırasında bu ülkelerin çabalarını destekleyeceğine dair bir anlaşma teklif etti. Buna karşılık Şah, İngiltere ve Sovyetler Birliğinden altı aylık bir süre içinde işgali ve aradaki düşmanlığı sona erdirmelerini istedi. Buna ek olarak Şah Muhammed Rıza iki ülkeden İran'ın bağımsızlığını ve toprak bütünlüğünü tanımalarını talep etmekteydi. Her iki ülkede İran'ın taleplerini olumlu karşıladılar. Sonuçta İran 1943 yılında Almanya'ya savaş ilan etti. İran aynı yıl Birleşmiş Milletlere üye oldu. İngiltere başbakanı Winston Churchill, ABD başkanı Roosevelt ve Sovyetler Birliği genel sekreteri Josef Stalin'in katıldığı, Kasım 1943 yılında yapılan Tahran Konferansı'nda İran'ın bağımsızlığı, toprak bütünlüğü ile yapılacak ekonomik yardımın esasları onaylandı.

Bununla beraber savaşın etkileri İran için son derece yıpratıcı olmuştu. Yiyecek ve temel ihtiyaç malzemelerinin temini ciddi biçimde zorlaşmıştı. Savaş yıllarından miras kalan yüksek enflasyon orta ve düşük gelirli sınıfları epey zorlamaktaydı. Yabancı askeri güçlerin uzun bir süredir ülkedeki varlığı, yabancı düşmanlığını ve milliyetçiliği

---

²⁵ www.iranoloji.com

güçlendirmişti. Buna ek olarak sosyal yapıda da hatırı sayılır değişiklikler söz konusu olmaktadır. Orta sınıf neredeyse ortadan kalkmış, bunun yerine toplum iki kutuplu bir hal almıştı. Orta sınıfın etkinliğini yitirmesiyle İran'da çok zengin fakat azınlıkta bir üst tabaka oluşurken, nüfusları gelirleriyle ters orantılı düşük gelirli bir sınıf belirginleşti.

Bunun sonucu şehirlere büyük bir göç akını başladı. Söz konusu göçün en önemli özelliği şehirlerde muhalif bir sınıf yaratmasıydı. İran Meclisi mülkiyet ile ilgili yasalar ve haklarla uğraşırken, toplumsal dokuda büyük tahribat yaratan bu dengesizlikleri ortadan kaldırmak adına pek bir şey yapmadı. Bunun yerine Muhammed Rıza Şah ve Meclis oluşmakta olan toplumsal muhalefeti bastırabilmek için sert önlemler aldılar. Şah ve Meclis ilk iş olarak basın ve siyasal partiler üzerinde baskı kurdu. Bu dönemde siyasal açıdan en güçlü parti Tudeh idi. Tudeh özellikle sanayi işçileri arasında örgütlenmişti. Tudeh kadar güçlü olmasa da İran siyasal yaşamında merkezi ve solu temsil eden partiler de bulunuyordu. Bunlar sözbirliği etmişçesine siyasal ve ekonomik reform talep etmekteydiler.

Sovyetler Birliği ile Tudeh arasında var olduğu iddia edilen gizli anlaşma ile İran'ın parçalanabileceği korkusu İran şahı ile birlikte tüm siyasal karar alma mekanizmalarında paylaşılan bir korkuydu. Bu dönem, Amerikan şirketlerinin İran ile petrol imtiyazı için görüşmelerde bulunduğu bir dönemdi. Buna karşın Sovyetler Birliği de İran'ın beş kuzey eyaleti için petrol imtiyazı talebinde bulunuyordu. Aralık ayında Meclis, Hükümetin petrol imtiyazı vermesinin yasaklanmasına ilişkin bir yasayı kabul etti ve yasa meclisten geçti. Söz konusu yasa sadece II. Dünya savaşının sona ermesinden sonraki dönemi kapsıyor, önceki dönem yasa kapsamı dışında bırakılıyordu. Bu yasanın Meclisten geçmesinden hemen sonra Sovyetler Birliği petrol imtiyazları ile ilgili olarak, Tudeh aracılığıyla yoğun bir propaganda kampanyası başlattı. Hemen ardından Tudeh ile yakın ilişkileri olan Azerbaycan Demokrat partisinin başkanı Jafar Pishavari Güney Azerbaycan olarak adlandırdıkları bölgede Azeri bir otonom Cumhuriyet kurduklarını açıkladı. Buna benzer bir hareket Kürt milliyetçilerinin İran Kürdistan'ında Mahabad Cumhuriyeti olarak adlandırılan bir Cumhuriyet kurması izledi. Bu iki otonom cumhuriyet Sovyetler Birliğinden siyasal ve ekonomik anlamda destek görmekteydi. Sovyetler Birliği bu ülkeler aracılığıyla İran'daki nüfuzunu artırmanın peşinde koşmaktaydı. Bu nedenle Kızıl Ordu bu ülkelerin toprak bütünlüklerini koruduklarını iddia ederek, bu iki otonom ülkeye

girdiler. Sovyet güçleri ülkenin beş eyaletinde kontrolü ve denetimi sağladılar. Durumun gittikçe endişe verici bir hal aldığı görülen Başbakan Ahmet Kavam İran Hükümeti ile Pishavari hükümeti arasında barışçıl bir çözüm bulunacağı, Sovyetler Birliğine petrol imtiyazı verileceği konusunda Stalin'i ikna etmeyi başardı. Kavam, görüşmede Stalin'den bu sözlere karşılık İşgali sona erdirmesini istedi. Nitekim İran hükümeti Nisan ayında Sovyetler Birliği ile petrol imtiyazına ilişkin bir anlaşma imzaladı. Bu anlaşma beraberinde Birleşmiş Milletler, İngiltere ve Birleşik Devletlerin tepkisini getirdi. İran'ın Sovyet nüfuzuna girmesinden büyük endişe duyan ABD ve İngiltere bu anlaşmanın tek tarafı olarak sonlandırılması için İran'a baskı yapmaya başladılar. Bu anlaşmanın sonucunda Sovyetler Birliği askeri güçleri ülkeyi terk etti. Başbakan Kavam, kabineye Tudeh Partisinden 3 kişiyi aldı. Kavam bu yaklaşımıyla Sovyetlere verilen petrol imtiyazını biraz olsun ülkesi lehine iyileştirebilmişti. Bunun yanı sıra İran'ın güney bölgelerindeki bazı aşiretler Tudeh Partili milletvekillerinin kabineye girmesiyle birlikte artan komünizm etkisine karşı ayaklandılar. Bu ayaklanmanın ülke içinde yaratacağı etkiden korkan Başbakan, Tudeh Partili kabine üyelerini kabineden çıkardı. Bununla birlikte İran ordusu aynı dönemde Güney Azerbaycan'a girdi. Sovyet desteği olmadan Pishavari hükümeti çöktü ve Pishavari Sovyetler Birliğine kaçtı. Benzer bir kader Mahabad Kürt Cumhuriyetini beklemekteydi. Yeni seçilen mecliste ulusal cephe adı altında güçlü bir blok oluştu. Bu cephe Muhammed Musaddık tarafından kurulmuştu ve bizzat Musaddık tarafından yönlendirilmekteydi. Musaddık ülkenin ekonomik geleceğinin önünde en büyük tehdit olarak uluslararası güçlere verilen petrol imtiyazlarını görmekteydi. Bu nedenle petrol imtiyazlarının kaldırılmasıyla ilgili olarak Mecliste yapılan oylamada Musaddık imtiyazların kaldırılması yönünde oy kullandı. Ve önderliğini yaptığı grubunu da bu konuda yönlendirdi. Bu sayede Sovyetlere verilen petrol imtiyazları mecliste yapılan oylamada 102 oya karşı 2 oyla kaldırılmasına karar verildi. Hemen arkasından Meclis diğer petrol imtiyazlarını da kaldırmak ve petrol kaynaklarını doğrudan doğruya İran'ın kendisinin işletmesi konusunda karar aldı.

1947 yılının sonlarına doğru İran'da Sovyet etkisi azalmaya başladı. Aynı dönemde İran ile Birleşik Devletler arasında İran ordusunun eğitimi ve askeri malzeme, mühimmat yardımı konusunda askeri nitelikte bir anlaşma imzalandı. Şubat 1949 da Tudeh Şah'a başarısız bir suikast düzenlemekle suçlandı. Parti kapatılarak, lider kadrosunun büyük bir bölümü yurt dışına kaçtı veya tutuklandı.

1.4. Musaddık Dönemi ve Petrolün Millileştirilmesi

1949 yılında İran'da artan milliyetçilik duygusu beraberinde petrol kaynaklarının ve petrol endüstrisinin ulusallaştırılmasını da getirmişti. 1949 yılında meclis 1948–55 yılları arasını kapsayan, ülkenin ekonomik ve endüstriyel alanda kalkınmasını ve gelişimine yönelik bir ekonomik kalkınma planını onaylamıştı. Bu plan, daha çok petrol gelirleri ile finanse edileceği düşünülen bir plan niteliği taşımaktaydı. İran toplumu önceki dönemlere oranla siyasal açıdan daha bilinçli bir toplum haline gelmişti. Aynı dönemde çıkan bir imtiyaz vergisi ile İngiliz hükümeti büyük bir gelir kaybına uğramıştı. Anglo- İranean petrol şirketi petrol imtiyazlarından kaynaklanan kazançlarında İran hükümetinin payına oranla ciddi bir azalma söz konusu olmuştu. Petrol kaynakları İran'da yeni meclis için hayati bir önem taşımaktaydı. Özellikle yeni meclis içindeki milliyetçiler, Anglo- İranean petrol şirketine verilen imtiyazların yeniden göden geçirilmesini gerekli görmekteydiler. 1950 yılında Meclis özellikle bu konuyu görüşmek için toplandı. Musaddık'ın başkanlık ettiği bu toplantıda, Anglo- İranean petrol şirketine verilen imtiyazların kaldırılması ilke olarak kabul edildi. Bu imtiyazların kaldırılması birden bire olmayacak, yeni yapılacak bir anlaşma ile İran ile şirketin alacağı paylar ilk aşamada yüzde 50–50 olacaktı. Aynı yaklaşım diğer imtiyazlar içinde söz konusu olacaktı.

Bu anlaşmalar ile ilgili olarak yapılan gözden geçirme çağrısı sonuçsuz ve başarısız oldu. Haziran 1950 de Başbakan olan General Ali Razmara, söz konusu petrol şirketini meclisin ve ülkenin bu konudaki kararlılığı ve gücü konusunda ikna edemedi. Esasında Razmara teknik anlamda petrol endüstrisinde millileştirmenin başarılı olamayacağını düşünmekteydi. Mart 1951 de İslam Fedailerı grubunun üyesi olan Halil Tahmasabi tarafından suikasta uğradı. 15 Mart 1951 de Mecliste petrol imtiyazlarının kaldırılmasına yönelik yasa meclisten geçti. Anglo- İranean petrol şirketi yüzde 50–50 ye dayanan anlaşmayı imzalamaya razı olduğunda İran hükümeti petrol imtiyazlarını ülkenin genelinde çoktan kaldırmıştı. Bu dönemde iyice zayıflayan İran Şahı meclisin yoğun baskısı ile Musaddık'ı Başbakanlığa getirmek zorunda kaldı.

Ülkede petrol üretimi İngiliz teknik personelin ülkeyi terk etmesiyle düşmeye başladı. Bunun yanı sıra İngiltere Hükümeti İran petrollerine karşı dünya çapında bir ambargo örgütledi ve bunun uygulanması konusunda kesin tavır koydu. İngiltere aynı

zamanda petrol ambargosunun İran'ın yiyecek ithalatına da uygulanmasını sağladı. Bununla birlikte İngiltere Uluslararası Adalet Divanı'nda İran'ın petrol kaynaklarını millileştirmesinin yasal nitelik taşımadığı konusunda da karar çıkartmaya çabaladı. Uluslar arası Adalet Divanı bu konuda İran hükümetinin daha önce verdiği imtiyazları kaldırmasını İran'ın bir seçimi olarak gördü. Birleşik Devletlerin baskısıyla Anglo-İranean petrol şirketi İran'a daha iyileştirilmiş bir anlaşma teklif etti. Musaddık hiçbir şekilde uzlaşmaya yanaşmadı. İngilizlerin yapmış odluları tüm anlaşmaları reddetti. Bununla beraber İran'ın dış ticaretinde ciddi açıklar meydana gelirken, petrol gelirleri başta olmak üzere dış ticaret gelirlerinde önemli azalmalar meydana geldi.

Bir yandan Musaddık'ın siyasal gücü ve popülaritesi artarken, diğer taraftan uluslararası siyasi gerilimler ile birlikte Birleşik Devletlerin müdahalesi ve baskısı da arttı. Musaddık'ın aynı zamanda meclis içinde ve diğer partiler arasında popülarlığı artmaya devam etti. Musaddık'ın popülaritesi aynı zamanda Şah'ın tepkisini ve muhalefetini de beraberinde getirdi. Şah, Musaddık'ın orduyu kontrol altında tutmak amacıyla Savunma Bakanlığında yapmak istediği değişikliği reddetti. Musaddık, Şah'ın bu siyasal atağına kendi dönemi öncesinde ki ayaklanmaları düşünerek, boyun eğmek zorunda kaldı. Musaddık, Başbakanlık görevine devam etmesine rağmen İran Şahı siyasal anlamda güç kazandı. İç siyasette de işler kötüye gitmeye başlayınca Musaddık'ın popülist yönetimi otoriter bir yönetime doğru eğilim gösterdi. Ağustos 1952 de Meclis, Musaddık'a iç siyasette düzeni sağlayabilmesi amacıyla yönelik olarak, altı aylık bir süre için bütün gücü elinde toplamasını kabul etti. Daha sonra Musaddık yönetimine verilen bu olağanüstü yönetim yetkisi bir altı ay daha uzatıldı. Musaddık bu yetki ile beraber Kanun niteliğinde kararnameler çıkarma yetkisine de sahip olmuştu. Musaddık'ın desteği ile Meclis sayı açısından da oldukça küçülmüştü. Bunun sonucunda Başbakan Musaddık 1952 yılının 3 Ağustosunda Meclisi feshetmek için harekete geçti.

İlk yıllarda Birleşik Devletler Başkanı Henry Truman İran'ın milliyetçi tutumuna sempati ile bakmaktaydı. Fakat başkan David Eisenhower yönetimi İngiliz Hükümeti ile benzer bir tutum içerisine girmişti. Başkan aynen İngilizler gibi Musaddık'ın güvenilmez olduğunu düşünüyor, Musaddık'ın her an Tudeh ile dolayısıyla da Sovyetlerle işbirliği yapabileceğinden çekiniyordu. Bunun yanı sıra Soğuk Savaş atmosferi, İran'da olası bir Sovyet nüfuz ve etki artışının kabul edilemez oluşu ve nihayet Musaddık'ın uzlaşmaz

tutumu ve bunun Tudeh tarafından desteklenmesi Birleşik Devletler ile Başkanının konuya ilişkin düşüncelerini ve tavrını biçimlendirdi. Bütün bunları göz önüne alan Başkan Eisenhower, İngiltere hükümeti ile birlikte İran'a müdahale etme kararı aldı. İran'a yönelik bu müdahalenin veya operasyona kod adı olarak "Ajax" ismi verilmişti.²⁶ Bu operasyon Musaddık İktidarını devirmeye yönelikti. Bu nedenle "Birleşik Devletler Haber Alma Teşkilatından (CIA) Kermit Roosevelt gizli bir biçimde İran'a gitti."²⁷ Musaddık İktidarına yönelik müdahalenin başarıya ulaşabilmesi için Şah ve İran ordusunun başında olan General Fazullah Zahedi ile işbirliğine dayalı bir plan hazırladı.²⁸

Plana göre Şah Musaddık'ın yerine Başbakan olarak Zahedi'yi atadı. Hemen ardından Musaddık Şahın gizli ajanları tarafından tutuklandı. Bu durum operasyonun ikinci adımı olan ordunun yönetime el koymasıyla neticelendi. Başlangıçta operasyonun tam bir başarı sağlayamadı; bunun üzerine Şah ülkeyi terk ederken, General Zahedi ise ülkede içinde gizlendi. Operasyondan dört gün sonra General ortaya çıktı. 19 Ağustosta Şah'a bağlı birlikler, Musaddık'a bağlı güçleri yenilgiye uğrattılar. Bunun üzerine Şah ülkeye geri döndü. Musaddık, Şahlık rejimini ortadan kaldırmak istediği suçlamasıyla yargılandı ve üç yıl hapis cezasına çarptırıldı. Musaddık'ın ev hapsi sürerken 1967 yılında öldü. Bu dönemde Musaddık'ın Dışişleri Bakanı tutuklanarak idam edildi. Aynı zamanda Tudeh ve Ulusal cephe üyelerinin büyük bir kısmı tutuklandı veya öldürüldü.

1.5. Musaddık Sonrası Dönem ve Şah'ın Beyaz Devrimi

İktidara gelir gelmez Zahedi çok sıkıntılı bir dönemin içine düştü. Bu dönem hem ekonomik anlamda İran'ın darboğaz içinde olduğu, hem de siyasal ve sosyal çalkantılarla boğuştuğu bir dönemdi. İran'ın bu sıkıntıları aşmasına yönelik olarak, Birleşik Devletler İran'a ekonomik nitelikte 45 milyon dolarlık bir yardımda bulundu.²⁹ 1953 yılında İran Hükümeti İngiltere ile diplomatik ilişkilerini geliştirmek ve gerginliği ortadan kaldırmak için girişimlerde bulundu. Bunu izleyen yıl içerisinde İran Hükümeti, İngiltere ile petrol imtiyazı ile ilgili bir anlaşma imzaladı. Şah, Sovyetler Birliğinin baskısından ve artma potansiyeli gösteren etkisi ile iç karışıklıklardan çekinmekteydi. Bu nedenle Şah, İngiltere

---

²⁶ Halliday, 1979: 56-59

²⁷ Cronin, 1997: 143

²⁸ Ghani, 1998: 134

²⁹ http://www.iranchamber.com/history/white_revolution/white_revolution.php

ve Birleşik Devletlere yanlısı bir politika izlemeye koyuldu. “Ekim 1955 de İran; Birleşik Devletlerin dışarıdan desteklediği, İngiltere, Türkiye, Pakistan ve Irak’ın üye olduğu Bağdat Paktına³⁰ katıldı.(1958 yılında Irak’ın ayrıldığı bu paktı Merkezi Anlaşma Teşkilatı -CENTO- olarak adlandırılmaktaydı.)”³¹ 1959 yılında İran Birleşik Devletler ile iki taraflı bir savunma ve güvenlik anlaşması imzaladı.³² Soğuk Savaşın etkisiyle İran-Sovyetler Birliği ilişkilerinde bir sıkıntı olmamakla birlikte, bir içtenlik söz konusu değildi. 1956 yılında Şah, Sovyetler Birliğine ziyarette bulunmasına rağmen Sovyetlerin propaganda saldırıları sürdü. İran, Sovyetlerin psikolojik saldırıları karşısında Batı ile ittifakını geliştirerek devam ettirdi. İç politikada Şah, Musaddık’ın tasfiyesi ile bütün siyasal gücü elinde toplayabilmek için baskıyı artırdı. Tudeh ve diğer ulusalcı partiler Şah tarafından çıkarılan özel yasalar ile yasaklandı ve söz konusu partilerin üyelerine yönelik baskı arttı. Şah’ın gizli polis örgütü Savak bu gruplara yönelik olarak sert önlemler aldı. 1954 yılında yapılan seçimlerde Şah, Meclisi tamamen kontrol altına aldı. Şah seçimlerden hemen sonra Zahedi’nin yerine Hüseyin Ala’yı Başbakan olarak atadı.

Bu dönemdeki ekonomik ve siyasal kalkınma adına yapılan reformlar tamamıyla sonuçsuz ve yetersiz kaldı. Artan petrol fiyatları hükümeti ikinci kalkınma planını (1955–1962) hazırlamak ve uygulamak konusunda cesaretlendirmişti. 1956 yılında İran’da tarımsal ve endüstriyel anlamda önemli projeler uygulamaya kondu. Petrolün millileştiği dönemden kalma ekonomik bozukluklar kısa sürede ortadan kaldırılacak gibi görünmüyordu. Dolayısıyla ekonomik iyileşmeler oldukça yavaş oldu. Petrol gelirlerinin hızlı bir şekilde artması ile enflasyonda kayda değer bir artış meydana geldi. Artan enflasyon ve ekonomideki yarattığı ciddi sıkıntılar sonucunda toplumda görülen hoşnutsuzluk iyice belirgin bir hal aldı. Diğer yandan Şah’ın siyasal baskıları ve otoriter rejimi toplumda siyasal muhalefeti de gizliden gizliye sağlamlaştırmakta ve pekiştirmekteydi.

---

³⁰ Bağdat Paktı (CENTO) Kuruluşu: 24 Şubat 1955 tarihinde "Bağdat Paktı" kurulmuştur. Paktın üyeleri Türkiye, İran, Irak, Pakistan ve İngiltere idi. Amerika Birleşik Devletleri önce bu pakta girmemiş, Bağdat'ta toplanan ilk Bakanlar Konseyi'ne gözlemci delege göndermiştir. 1959 tarihinde Ankara'da Amerika Birleşik Devletleriyle Türkiye, İran, Pakistan arasında imzalanan ikili anlaşmalarla Amerika, Bağdat Paktı'nın üyesi sayılmıştır.

³¹ Faruk Sönmezoğlu, (2001): Türk Dış Politikasının Analizi, Der yayınevi İstanbul s: 137

³² http://www.iranchamber.com/history/white_revolution/white_revolution.php

Askeri müdahaleden sonra yürürlüğe konulan sıkıyönetim yasaları 1957 yılında sona erdi.³³ Bu dönemde Şah sadece iki partinin seçimlere girmesine izin verdi. Bu İran siyasal yaşamının iki partili bir döneme girdiğini göstermekteydi. Dolayısıyla demokrasi güdümlü bir hale gelmişti. Söz konusu güdümlü siyasal partiler (Melliyum ve Mordam Partileri) 1960 seçimlerinde halk tarafından benimsenmediler. Halkın 1960 seçimlerine katılımı son derece düşük oldu. Aynı zamanda bu seçimlere hile karıştığı konusunda kamuoyunda genel bir yargı oluştu. Bu nedenle Şah 1960 seçimlerine müdahale ederek, bu seçimleri iptal ettirdi.³⁴ Daha sıkı kontrol edilen seçimler yapılmadan önce, geçici olarak kralcı olarak bilinen Jafar Sharif-Emami'yi Başbakan olarak atadı. Meclis Şubat 1961 de toplandı. Fakat ekonomik şartların belirlediği siyasal kaosların sonucunda Jafar Sharif-Emami Hükümeti Mayıs 1961 de düştü.³⁵

Birleşik Devletler Başkanı J.F Kennedy'nin dış baskıları ile iç politikada söz konusu olan reform talepleri sonuç vermeye başlamıştı. Şah bu reformlarının yapılması ile ilgili olarak, Başbakanlığa Ali Amini'yi getirdi. Amini zaten uzun süredir reform yanlısı olarak bilinmekteydi. Bunun yanı sıra Amini Şahın siyasal denetimi ve kontrolü altındaydı. Amini hükümeti üçüncü kalkınma planını (1962–68) uygulamaya koydu. Hükümet tarafından üstlenilen program, kamu hizmetlerinin yanı sıra özel sektörü de kapsamaktaydı. Kırk aylık Amini hükümeti toprak reformu ve köylülere toprak dağıtımı gibi önemli bir kanunu hazırladı ve uygulamaya koydu.

Bunların yanı sıra Amini hükümeti çok sayıda problemle karşı karşıya kalmıştı. Öncelikle Hükümetin ekonomik sıkıntılardan dolayı kemer sıkma politikası beraberinde sosyal ve siyasal problemleri getirmekteydi. Kısa vadede hükümet işsizlik başta olmak üzere ekonomik durgunluğu kabul edilebilir seviyelere indirmeyi başaramadı. Bu ekonomik durgunluktan en fazla etkilenen ve bu nedenle en fazla hoşnutsuzluk gösteren Pazar esnafı ile ticaretle uğraşan sınıflardı. Amini bağımsızmış gibi davranmaktaydı. Bu

---

³³ Tim McDaniel, (1991), *Autocracy, modernization, and revolution in Russia and Iran*, Princeton University Press, New Jersey

³³ Chubin Shahram (1997): *Iran: The Cold War and the Middle East* (ed: Yezid Sayigh and Avi Shlaim) Oxford [England] : Clarendon Press, Oxford University Press, New York: s: 87

³⁴ Sussan Siavochi (1994): *The oil nationalization movement, 1949-53: A century of revolution : social movements in Iran* (ed: John Foran), University of Minnesota Press, Minneapolis: s: 39

tavrı başta Şah Pehlevi olmak üzere, bürokratlar ve askerler arasında büyük rahatsızlık yaratmıştı. Daha önemlisi; Amini iktidarının ilk yıllarında faaliyetleri ve özgürlükleri kısıtlanmış olan ulusalcı ve karşıt diğer cepheler hükümete seçimler için baskı yapacak güce erişmişlerdi. Bütün bunlar olurken hükümet bütçede meydana gelen açıkları kapatabilmenin yolunu bir türlü bulamamıştı. Bunu sağlayabilmek amacıyla hükümet askeri harcamaları azaltmaya çalışmış, bu çabalar Şah Muhammed Rıza Pehlevi ve ilk başlarda Amini'ye büyük destek veren Birleşik Devletler tarafından reddedilmişti. Amini, Temmuz 1962 de istifa etti.³⁶ Hemen ardından Muhammed Rıza Şah'ın sırdaşlarından ve yakın arkadaşlarından biri olan Asadollah Alam başbakan oldu. Yeni Başbakan iktidara gelir gelmez ilk iş olarak yarım kalmış olan toprak reformunu tamamlayabilmek için finansal desteği ülke dışında ve şehirlerde aramaya başladı. 1963 yılında Şah 6 ölçütün belirlenmesi için referanduma izin vermek zorunda kaldı.³⁷ Bu ölçütler; özel sektör yatırımlarında çalışan endüstri işçilerinin düşük gelirlileri de dahil olmak üzere, ormanların ve meraların millileştirilmesi, toprak reformunu finanse edebilmek için kamu fabrikalarının satılması, Danışmanlar Meclisi'nde akademisyenler, işçiler ve köylülere daha fazla yer verebilmek için seçim kanununun değiştirilmesi, okur yazarlık oranının artırılması için askerlik görevini yapan öğretmenlerin bu görevlerini köy öğretmenliği yaparak geçirmeleri olarak belirmişti. Şah bu reformları bir bütün olarak Beyaz Devrimin bir parçası olarak tanımladı. Oylar sayıldığında Hükümet bu referandumu % 99 gibi büyük bir başarıyla aştı.³⁸ Ek olarak, Şah kadınlara seçme hakkını Şubat ayında tanıdı.

Bu reformlar toplumun hemen hemen her kesimden büyük destek aldı. Fakat bütün bunlar toplumdaki huzursuzlukların çözümü ile doğrudan ilgili değildi. Ekonomik şartlar yoksul sınıflar için hala oldukça sıkıntı arz etmekteydi. Birçok din adamı toprak reformuna ve kadınlara tanınan haklara tamamıyla karşıydı. Bu din adamları hükümetin uygulamaya çabaladığı bu reformları merkezi iktidarın otoritesini yaymak anlamına geldiğini düşünmekteydi. 1963 yılında Ayetullah Seyyid Ruhullah Müsavi Humeyni Şah'ı doğrudan hedef olan ifadeleri nedeniyle Kum kentinde tutuklandı.³⁹ Bu tutuklama

---

³⁶ Shahram, 1997: 97-102

³⁷ Shahram, 1997: 91-93

³⁸ Mehdi Ashrafi (1977): Development and transformation of political parties in Iran (1941-1975) Claremont, Claremont Graduate School press, California: s:45

³⁹ Martin, Vanessa (2000): Creating an Islamic state: Khomeini and the making of a new Iran, London; New York: I.B. Tauris; In U.S. and Canada distributed by St. Martin's Press, New York: s: 107

ülkede Musaddık döneminden sonra görülen en şiddetli ayaklanmaların fitilini ateşledi. Şah bu ayaklanmaya büyük bir şiddetle karşılık verdi. Bu ayaklanmanın sonunda Hükümet ayaklanmayı bastırmaya muvaffak oldu.

Bu dönemde Şahlık rejimine yönelik ayaklanmalar gittikçe şiddetli bir görünüm kazanmıştı. Şah Rıza Pehlevi bir yandan bu ayaklanmaları bastırmaya çabalarken, diğer taraftan ise ekonomik reformlar ile uğraşmaktaydı. Şahlık rejimine yönelik iç tehditler rejimin askeri alanda yatırımlarını artırmasına yol açarken, diğer yandan ülkeyi ve rejimi dışa bağımlı bir hale getirmekteydi. Din adamları sınıfı ayaklanmalar sürecinde daima görülmekteydiler. İlk başlarda her ne kadar toplumsal destek yönünden zayıf olsalar da, silahlanma sonucu kaynakların dışarıya akması, dolayısıyla toplumsal sınıflarda görülen ani yoksullaşma din adamlarına aradıkları fırsatları ve toplumsal desteği sağlamaktaydı.

1.5.1. Beyaz Devrime Tepki Olarak Gelişen Toplumsal Dinamikler

1964 yılı Şah rejimi ve İran toplumu için dönüm noktası olan bir yıldır. Bu tarihten itibaren toplumsal hareketler ile muhalefet daha örgütlü ve organize bir hal almıştır. Bu dönemde muhalefetin güçlenmeye başlamasının başlıca sebebi ülkenin dışa açılmasının ivme kazanması, bunun sonucunda da din adamlarının yanı sıra ekonomik gücü elinde bulunduran Pazar esnafının ani fakirleşmesidir. Pazar esnafı elinde ki ekonomik gücü yitirmeye başladığı an derhal din adamlarının safına geçmiş, onlarla yapacağı bir ittifakın kendilerine eski güçlerini yeniden kazandıracığına inanmışlardır. 1964 yılının baharında din adamları Tahran'da büyük bir gösteri düzenlediler. Bu gösteri din adamlarının gücünü göstermeleri açısından önem taşımaktaydı. Özellikle Tahran'da Ayetullah Humeyni taraftarları gösterileri organize etmişlerdi. Bu gösteride hükümet güçleri tarafından göstericilerin üzerine ateş açıldı. Bunun sonucunda göstericilerden yüzlercesi öldürüldü. Bu aslında toplumsal hareketlerin kıvılcımını ateşledi. Bir anda İran'ın bütün kentlerinde büyük gösteriler patlak verdi. Humeyni, Kum kentinde kışkırtıcı konuşmaları gerekçesiyle tutuklandı. Tahran'da kısa bir süre hapsedilen Humeyni din adamlarının baskısı sonucunda serbest bırakıldı ve Humeyni Kum kentine geri döndü. Kum kentine döndükten hemen sonra Humeyni; Din adamlarının hükümet politikalarına olan karşıtlığını; halk tarafından din adamlarına bağışlanmış olan yerlere ve gelirlere hükümetin haksız yere el koymasının yanı sıra Hükümetin kadınlara tanımış olduğu oy verme

hakkından kaynaklandığını, Bütün bunların İslam'a tamamıyla zıt olduğunu açıklamıştı. Humeyni'ye göre kendilerine en fazla rahatsızlık veren konuların başında; Şah'ın giriştiği okur yazarlık seferberliği gelmekteydi. Bu durum kendi verdikleri dini eğitime taban tabana zıttı. Şah giriştiği eğitim seferberliğinde Batı'yı örnek almış onlarda ki seküler eğitimi ülkeye taşımaya çabalamıştı. Bunun yanı sıra aşırı silahlanma, kanunların Batıdan uyarlanmaya başlanması Humeyni'ye göre hem ülkeyi zayıflatıyor, hem de ülkede Amerikan egemenliğini pekiştiriyordu.

Humeyni hükümete yönelik olarak bu politikalarından derhal vazgeçilmesi çağrısında bulundu. Bu çağrısı hükümeti derhal harekete geçirdi. Humeyni Türkiye'ye sürgüne gönderildi. Humeyni Türkiye yerine Şiiilerin kutsal kentlerinden biri olan Necef'e gitti. Humeyni ülkeden uzaklaştırıldıktan sonra İran'da krizler sona ermedi. Bu siyasal ve sosyal krizler süresince Ordu modern orta sınıfla birlikte daima Şah'ın yanında yer aldı.

1964 den 1978'e kadar olan süreçte son derece önemli değişimler meydana geldi. Özellikle İran'ın katlanılabilir sınırların dışına taşan dış borçları, bu dönemde meydana gelen petrol krizleri ve bunun sonucunda İran'ın dış gelirlerinin artmasıyla birlikte tamamıyla ödenmişti.

İran'ın gelirlerinde ki bu ani artış ile beraber bir yandan toplumsal refah artarken diğer yandan işsizlik azalmaya başlamış, bunların doğal sonucu olarak, siyasal alanda görülen hoşnutsuzluklar hafiflemeye başlamıştı. Ne var ki bu gelirlerden en fazla faydalanan yine silahlı kuvvetler olmuştu. Bu dönemde Askeri harcamalar ciddi oranda artmış, 1954 yılında Ulusal bütçenin yaklaşık olarak %24 iken 1972 yılında bu oran yaklaşık olarak %34'lere yükselmiştir.

Aynı dönemde askeri ve sivil bürokraside büyük oranda bir artış görülmektedir. Asker sayısı 410.000'lere ulaşırken, memur sınıfında da genişleme kaydedilmiş, memur sayısı 1954 yılında 310.000 iken 1977 yılında 630.000'lere ulaşmıştır. Buna rağmen köylerde işsizlik ve sefalet sürmekteydi. Şah Rıza Pehlevi ve çevresinde bulunan bürokratlar ile beraber askerler büyük bir ayrıcalığa sahipti. Bu zenginlik daha sonra ki yıllarda Rıza Şah'ın iktidarına mal olacaktır. Rıza Şah bu dönemde en büyük hatayı petrol gelirlerini ticari sınaî alanda kullanamamış, yani bu zenginlikleri topluma aktaramamakla yapmıştı.

İran’da siyasal sistem Şah Rıza Pehlevi’nin kişiliğiyle özdeşleşmiş bir görünüm arz etmekteydi. İran’da Şah demek artık İran demek anlamına gelmekteydi. Bunun anlamı İran siyasal yaşamında Şah’ın dışında herhangi bir şeyin bulunmamasıydı. Şah bunun bir sonucu olarak bütün siyasal partileri kapatma yoluna gitti.1975 yılına gelindiğinde bütün siyasal partiler kapatılmış, siyasal tutumları yasaklanmış durumdaydılar. Söz konusu bu siyasal partiler Şah’ın bu tutumu karşısında kısmen illegal konuma kayarken büyük bir kısmı faaliyetlerini gizliden gizliye sürdürmeye devam etti. Bunun sonucunda bu partiler daha öncelerde eksikliklerini duydukları kitlelerle yüzleşmeye başladılar. Bu sayede bu partiler toplum içerisinde eskisine oranla daha fazla güç kazanmaya başladılar. aralarında bir parti hızla öne çıkmaya başladı. Bu partinin ismi Yeniden Doğuş Partisi⁴⁰ idi. Bu parti gerçeğe yakın söylemleri ve iddialarıyla toplumdan büyük oranda destek almayı başardı. Bir süre sonra diğer partiler bu partiye katıldılar. Bu parti söylemlerinde; birlik, kardeşlik, dayanışma ile birlikte, güçlü bir ulusal söylem kullanmaktaydı. Bu parti Suriye ve Irak’taki Baas Partisiyle yakın ilişkiler geliştirmişti.

Bütün bunlar olurken Şah sanayileşmiş büyük bir İran rüyası görmekteydi. Şah’ın ilk hedeflerinden birisi de dünyada İran’ı beşinci sanayi ülkesi haline getirmektir. Fakat İran, sanayileşeceği yerde askeri yatırımlara önem vermiş, bu sayede bölgenin askeri alanda en büyük gücü haline gelmişti.

Şah bu hedeflerine yönelik olarak en ufak bir muhalefete tahammül edemez duruma gelmişti. Kendisinin kurmuş olduğu SAVAK isimli örgüt İran’da muhalif avına çıkmıştı. Bu örgüt rejime muhalefet edenleri her yolu kullanarak pasifize ediyordu. SAVAK, Şah tarafından bizzat kontrol edilmekte ve yönlendirilmekteydi.

Söz konusu bu örgüt özellikle üniversiteler ile beraber, sol partilerin üzerinde durmaktaydı. Şah rejiminin iç ve dış politikalarını öncelikle Amerika ve Amerikanın güvenlik kaygıları etkilemekteydi. Şah rejiminin dış politikasına yön verenlerin başında Birleşik Devletler gelmekteydi. Aynı zamanda Şah tarafından Amerikan şirketlerine sağlanan imtiyazlar sonucunda Amerikan menşeli sermaye İran’a girmeye başlamış, bunun sonucunda da ülke yabancı sermayenin kontrolüne girmişti.

---

⁴⁰ Daha fazla bilgi için Bkz: <http://www.jebhemelli.net/>

Bu dönemde Amerikan'ın etkisi toplumsal muhalefet tarafından geleneksel İslami değerlerden uzaklaşmak ve kültür emperyalizmi olarak algılanıyordu. İran muhalefetine göre Amerika ve Batı bunu ülkeye soktuğu lüks tüketim ürünleri, müzikleri ve filmleri ile yapmaktaydı. Sonuç olarak bu yaklaşım muhafazakâr sosyal gruplar moral değerlere saldırı olarak görülmekteydi. Bir süre sonra muhafazakâr grupların bu düşünceleri sosyal elitlerin bir kısmı tarafından da benimsenmeye başlandı. Bu gruplara göre İslam'ın ahlaki öğretilerini baltalamak amacıyla uygulanmaya çalışılan Batılılaşma ve seküler yaklaşım ülkenin kötü gidişinden ve yozlaşmasından tamamı ile sorumluydu.

Ülkenin gücünün artmasına karşın İslam zayıflamamış, dahası toplum arasında destek bularak güçlenmeye devam etmişti. Tahminlere göre İran'da bu dönem içinde 100 müçtehit, 10.000 ulema ve 80.000 din adamı bulunmaktaydı. Bunlara ek olarak İran'da din adamı yetiştiren dört büyük okul, 100 adet de medrese bulunmaktaydı. Ülke sağlıklı bir biçimde büyürken aynı zamanda dinsel kuruluşlarda karşıt oldukları güce paralel büyüdüler. Din adamlarının hiçbir dönemde kabul etmedikleri Batı örneği yasal düzenlemelerin aksine din adamları buldukları yerlerde toplumsal ve diğer kuralları belirlemeye devam ettiler. Din adamları Şii İslam toplumunun en önemli kolları oldukları iddiasındaydılar.

1960 ila 1970'li yıllar arasında Din adamları ve dini yapı arasında reformcu hareketler güç kazanmaya başladı. Toplumun geleceğini oluşturan gençler dini kuruluşlardan yavaş yavaş uzaklaştılar Toplumda dinî hareketlere yönelik bir soğuma başgösterdi. Bu uzaklaşmalar ve soğuma dinsel hareketlerin durgunlaşması sonucunu doğurdu. Bu dönemde milliyetçi yaklaşımlar toplumda daha fazla yankı bulmaya başladı. 1961 yılında Mehdi Bazargan ile birlikte Mahmut Talikani'nin kurmuş olduğu İran Özgürlük Hareketi* isimli örgüt toplumda büyük yankı uyandırdı. Bu örgüt nispeten özgürlükçü idi. Aynı zamanda ulusalcı bir çizgiyi bünyesinde barındırmaktaydı. Liberal İslam çizgide ki bu hareket daha çok Tahran'da dinsel orta sınıf içerisinde taraftar bulmuştu.

Reformcu İslam 1967 yılında din adamları tarafından kurulan Hüseyiniyya İrşat isimli hareketle merkezi bir nitelik kazandı. Bu hareket içerisinde yer alan Murteza

---

* <http://www.nehzateazadi.org/english/history.htm>

Mutahhiri en kayda değer reformculardan idi. Mutahhiri batı ve doğudan bağımsız bir nitelikte İslam'ın modern felsefesini geliştirmişti. İslam'a karşıt gibi görünen Marksizm ile İslam sosyolojisi arasında ortak noktalar bulmaya çabalamıştı.

İran'da iç politikada karışıklıklar sürerken, İran dış politikası iç politikaya oranla daha istikrarlı bir görünüm gösteriyordu. Bu istikrarı başlıca sebeplerinden birisi İran'ın bu dönemde söz konusu olan petrol gelirlerinin beklenin çok üzerinde gerçekleşmiş olması ve bu petrol gelirlerinin sayesinde ülkenin bölgede istikrarı sağlayabilecek nitelikte bir silahlı güce kavuşmuş olmasıydı. Buna ek olarak Soğuk Savaş döneminde Birleşik Devletler ile Sovyetler arasında söz konusu olan Yumuşama İran'ın bölgesel dengelerden faydalanmasına sebep oldu.

Aynı dönemde İran, OPEC içerisinde en fazla petrol ihraç eden ülke konumundaydı. 1971 yılında yapılan petrol fiyatlarının ve üretiminin belirlenmesinde OPEC delegeler toplantısında İran oldukça etkindi. Aynı zamanda İranlı OPEC delegeler toplantılar sırasında heyecanlı bir yaklaşım sergilemişlerdi. İranlı delegeler ve karar alıcılar için petrol fiyatları ve üretimi konusunda kendi aleyhlerine bir kararın çıkması, zaten hassas dengelere dayalı olan İran iç politikasının ve dolayısıyla dış politikasının tehlikeye girmesi demektir. Nihayetinde petrol fiyatları ve buradan sağlanan gelir İran'ın dış politikası, ulusal bütünlüğü ve güvenlik yaklaşımları adına ölümcül bir öneme sahipti.

Diğer önemli bir etkende İran'ın bölgesel güvenliği sağlamak için, kurulduğundan beri içerisinde yer aldığı CENTO* ve üyeleriyle olan ilişkileriydi. CENTO içerisinde İran Türkiye ve İngiltere ile ittifak yapmışken, Türkiye ile olan rekabetini bu ittifaka rağmen devam ettirmekteydi. İran Türkiye ile ikili ilişkilerine zarar vermeksizin bölgede büyük bir güç olmanın peşindeydi. Buna ek olarak İran Türkiye ve Pakistan ile özel bir önem teşkil eden bir ekonomik işbirliğine de girişmişti. Bu işbirliği çabası nihayetinde

---

* 1950'lerde Ortadoğu'nun güvenliğinden, yani Sovyet etkisinin ve komünizmin Ortadoğu ülkelerine sızmasından kaygılanan A.B.D., bu bölgedeki hükümetleri kendi aralarında örgütlenmeye teşvik etti. Başlangıç olarak önce Türkiye ile Irak arasında Bağdat'ta bir karşılıklı işbirliği antlaşması imzalandı (26 şubat 1955). Antlaşmaya göre iki ülke ortak savunmaları için işbirliği yapacaklardı; antlaşma Arap Birliği'ne üye devletlere ve işbirliği yapmak isteyen Ortadoğu devletlerine açık tutuluyordu. Bundan yararlanarak antlaşmaya önce İngiltere katıldı (1955). Aynı yıl içinde onu Pakistan ve İran izledi. Böylece üye devletlerin sayısı beşi buldu ve bakanlar düzeyinde bir daimi konsey kuruldu.

** Bölgesel Kalkınma Örgütü (R.C.D) 1964 yılında İran, Türkiye ve Pakistan ülkelerinin katılımıyla kalkınma projelerinin organizasyonu ve bu alanda işbirliği yönünde çalışmalarına başladı. İran'da İslâm Devrimi'nin zafere ulaşmasıyla faaliyetleri birkaç yıl kesintiye uğrayan söz konusu örgüt 1985 yılında Ekonomik İşbirliği Örgütü (ECO) adı altında çalışmalarını yeniden başlatmıştır

Gelişmek için Bölgesel İşbirliği Örgütü (RCD)** ismi ile sonuçlandı. 1964 yılında kurulan bu örgütün merkezi İstanbul'da idi.

RCD İran, Türkiye ve Pakistan arasında endüstriyel başta olmak üzere birçok yatırımları beraberinde getirmekteydi. Bu yatırımlar ve işbirliği aynı zamanda sosyal ve kültürel alanları da kapsamaktaydı. Bu dönemde karşılıklı olarak birçok eğitimci, sporcu ve gazeteci karşılıklı olarak diğer ülkelere gitmekteydiler. Bu dönemde bunlar sayesinde Türkiye ve İran arasında ilişkilerde o döneme kadar görülmemiş ölçüde yakınlaşmalar görüldü. Bu sayede üç ülke arasında sosyal ve kültürel bağlar geliştirilmeye çalışıldı. Bu yakınlaşmanın göstergesi İran gazetelerinde ve Türk gazetelerinde karşılıklı olarak diğer ülkeye ve devlet başkanlarına yapılan övgülerdi.

1976 yılına gelindiğinde aynı zamanda bu üç ülke arasında ekonomik bağları güçlendirmeye yönelik çabalarda sıklaşmıştı. Aynı yıl İranlı devlet adamı Aryamehr RCD'nin kapılarının bölgedeki diğer ülkelere de açık olduğunu belirtmişti.

Afganistan yine aynı dönemde İran ile özel ilişkilere sahipti. Afganistan'ın İran ile dinsel, kültürel ve dil yönünden bağları vardı. Bu yıllarda Afganistan ile İran arasında ticari ilişkiler önemli ölçüde artış gösterdi. Bu iki ülke aralarında yaptıkları anlaşma ile ortak taşımacılık, bankacılık ve tarımsal projeler konusunda mutabık kaldılar. İran, Sovyetler Birliği ile dostça fakat dikkatli ilişkilerini sürdürmeye devam etti. İran, Sovyetler Birliği ile 2640 km ortak deniz ve kara sınırına sahip bir ülke idi. Sovyetler Birliği ile İran Hazar denizinde balıkçılığın geliştirilmesi, Başta Aras nehri olmak üzere akarsuları ile ilgili olarak hidro-elektrik kapasitenin artırılması gibi çeşitli projelerde partner oldular. Sovyetler Birliği İran'a bu konularda teknik düzeyde yardım ederken, İran, Sovyetlere büyük miktarda doğal gaz* ihraç etmeye başladı.

Politik arenada esen rüzgârların yön değiştirmesi ile Sovyet ve İranlı devlet adamları karşılıklı olarak birbirlerine yaptıkları ziyaretlerin sayısını artırmışlardı. Şah'ın resmi ziyaretlerinin sonuncusu da Sovyetler Birliğine olmuştu. Bu görüşmede İran Şahı

---

* İlk doğalgaz sızıntıları M.Ö.6000-2000 yılları arasında İran'da görülmüştür. Kullanımına ise M.Ö.900'lü yıllarda Çin'de başlanmış M.S.900-1100 arasında da kuyular açılarak bambu kamışlarla çıkarılması yöntemi geliştirilmiştir. Doğalgazın Avrupa'da kullanımı ise 1670'te İngiltere'de kömürün damıtılması yöntemiyle üretilerek başlanmış; 1790'larda kullanımı yaygınlaşmıştır. 1920'lerde boru hattı taşımacılığı yöntemlerinin uygulamaya başlanmasıyla artan doğalgaz kullanımı, II. Dünya Savaşı sonraları hızlı bir gelişim süreci izlemiştir. Bu dönemde İran'ın doğalgaz üretimi ve ihracatı petrol üretimi ve ihracatından hemen sonra İran'ın en büyük ikinci gelir kaynağı durumundaydı.

ile Sovyetler Birliği liderleri karşılıklı olarak siyasal sosyal ve ekonomik ilişkileri nasıl geliştireceklerini konuşmuşlardı.

Bu durum ne Tırkiye'nin ne de Birleşik Devletlerin hoşuna gitmekteydi. İran, dış politikada eksen değiştirmeye başlamıştı. Çünkü 1976 yılına gelindiğinde İran ile Sovyetler arasında ki ilişkilerin iyileşmesiyle İran daha önceden imzaladığı 42 güvenlik anlaşmasını yeniden gözden geçirmeye kalkacaktı. İranlı hacılar bu yıl içerisinde Irak topraklarında kalan kutsal şehirlerini sekiz yıl aradan sonra yeniden ziyaret edebilme olanağına kavuştular. İran Tırkiye ve Birleşik Devletlerle olan ittifaklarından sıyrılıp, Sovyetler Birliği ve Arap devletleriyle sıkı ilişkiler kurabilmenin peşindeydi. Arap devletlerinin en büyük sıkıntısı yaşama olanakları olan su sıkıntısı çekmeleri idi. Aynı sıkıntının benzerini birçok batılı ülke ile beraber nc dünya ülkeleri de petrol konusunda çekmekteydi. Bu nedenle OPEC içerisinde ki etkisinden dolayı Arap Devletler ile İran arasında karşılıklı bir çıkar birliği doğduğu gibi, Batılı devletlerle söz konusu bu ülkeler arasında karşılıklı bağımlılık olgusu kendisini göstermeye başlamıştı.

İran bu ülkelerin liderliğini üstlenmenin peşindeydi. Öte yandan şah Muhammed Rıza Pehlevi'nin Milliyetçi tutumu bu durumla elişmekteydi. İran bu ülkelerin liderliğine oynarken, diğer taraftan bu ülkelerle yaratabileceği olası ortak noktaları da milliyetçi tutumuyla birer birer ortadan kaldırmaktaydı. Buna rağmen İran şahı bu dönemde İran'ın Güney komşularıyla işbirliği ve dostluğa yönelik ilişkilere her dönemde hazır olduğunu açıklamıştı.

İran bu işbirliği ve dostluk çağrılarını defalarca tekrarlamasına rağmen, bu konuda gerekli adımları atmayı bir türlü başaramadı. İran'ın farkında olmadığı şey Kuzeye ve Güneye politik, sosyal ve ekonomik açılımla bölgede ve Körfezde varlığı ile birlikte gücünü de riske atması idi. İran aslında bu tavrı ile bölgede ve Körfezde istikrarı sağlayıp gücünü artıracadığını düşünüyordu. Hâlbuki bunu Batılı mtfevikleri olmadan yapması uluslar arası konjektr açısından imkânsız bir girişimdi. Bu nedenle çok geçmeden yalnız kaldı. Desteklerini umdukları mtfevikleri İran'a destek olmak konusunda hiçbir olumlu adım atmadılar.

Gerçekte İran, Arap dünyasının lider olma çabasına girişmişti. Bu amaca yönelik çabalar, İran'ın iç politikada uyguladığı Farslılaştırma politikasıyla çelişki içerisindeydi.

Bu nedenle Arap devletler İran'ın İslam kardeşliği yaklaşımını pek samimi bulmadı. İran bu dönemde özellikle Suudi Arabistan ile yakın ilişkiler geliştirmeye önem verdi. İran zengin komşusunun ekonomik kaynaklarından faydalanmayı ummaktaydı. Bu nedenle iki ülke arasında resmi ziyaretler sıklaştı. Fakat İran Şahı, Suudi Arabistan'a yönelik dış politikasını gerçekleştirebilme imkânına kavuşamadı.

İran Arapların aksine Şii bir nüfusa sahipti ve bu özelliği ile Sünni Araplardan ayrılmaktaydı. Dolayısıyla İran, Arap ülkeleriyle ortak hiçbir özelliğe sahip olmamasının yanı sıra karşılıklı olarak bu tür sosyal ekonomik ve kültürel bağlar kurmakta başarılı olamadı.

Bu dönemde İran'ın dış politikasının genel görünümüne bakıldığında tutarsızlık ve çelişkiler görülecektir. Gerçekte İran dış politika geliştirebilmek açısından yeterli şartlara ve olanaklara sahip değildi. Dolayısıyla bu çelişkilerin en büyüğü İran'ın iç politikası ile dış politikasında görülen çelişkilerdi. İran İç politikada tam anlamıyla bir Farslılaştırma politikası izlerken, diğer yandan dış politikada Kürtlere yönelik kısıktıcı bir tavır içerisindeydi. Bütün bunlara baktığımızda İran'ın dış ve iç politikasını etkileyen dinamiklerin başında İran'ın coğrafi konumu gelmektedir. İran, Türkiye gibi oldukça önemli bir stratejik konuma sahiptir. Bir yandan batı ve doğu arasında bir köprü olmasının yanı sıra, Hazar denizi ile Basra ve Umman körfezine kıyısının olması İran'ı enerji, hammadde ve diğer materyallerin akışında bir köprübaşı olmasına neden olmaktadır. Bunun yanı sıra İran'ın petrol üretiminde OPEC içerisinde birinci konumda olması önemini daha da fazla artırmaktadır.

Bunların yanı sıra topraklarının büyük bir kısmının dağlık olması ülkede siyasal kontrolün sağlanmasını zorlaştırmaktadır. Bu anlamda İran kendi sınırları içerisinde Farslılaştırma politikasına* paralel olarak merkezileşmeyi de kullanmaktadır. İran bu

---

* Fars milliyetçiliğinin temel özellikleri şöyle belirmektedir: Fars milliyetçiliği diğer halkları Farslaştırmak postulatı üzerine kuruludur. Türk düşmanlığı ile donatılmıştır. Arap ve İslam karşıtı olarak gelişmiştir. İslam yerine Zerdüşt dini tercih edilir. Batıcı bir anlayışa sahiptir. Modernleşme taraftarıdır. Fars milliyetçiliği Ari ırkını İran'ın ilk sakinleri ve uygarlık kuran kavim sayan bir tarihsel varsayım üzerine kurulmuştur. Fars milliyetçilerine göre Ari ırkından olan İran halkları tarihsel süre içerisinde başka dilleri de benimsediler. Örneğin, Azerbaycan'da yaşayan halk Türkleşmiştir. Fars milliyetçilerine göre, Azerbaycanlılar sadece Türkçe konuşmaktadırlar ama etnik köken itibarı ile Türk değildirler. Modern Fars milliyetçilere göre İran'da Türklerden sonra en büyük tehlike İslam ve Araplardır. İran çocuklarının eğitim eksikliği, ulusun milli haklarına ulaşmaması ve insanların güvence altında olmamasının temel nedeni İslam'dır. Bazı modern Fars milliyetçilere göre (Mirza Akattan Nuri) Ari ırkından olan İranlılar Sami ırkına mensup olan Arapların saldırısından sonra güzel yüzlerini, uzun boylarını, kısaca bazı fiziksel özelliklerini "ırki kirlenme neticesinde" yavaş yavaş kaybetmişlerdir. Modern Fars milliyetçilerinin Türklüğü ve İslam'ı en büyük tehlike olarak görmeleri tarihsel bir

dönemde gücünün temelini Batı ile ittifakından bulurken diğer yandan askeri ve ekonomik alanda güçlenince Batıya sırt çevirebilmektedir. Bu İran'ın dış politikasının tutarsızlığını açıklayan diğer bir örnek olarak görülmektedir. Diğer taraftan Şah ülke genelinde bir sanayileşme politikası gütmesine rağmen, petrolden gelen kaynakları sınıai yerine verimsiz askeri harcamalara ayırması İran'ın içerisinde bulunduğu çelişkilerden bir diğeriydi.

İran'ın aynı dönemde Türkiye ile ilişkilerine göz attığımız zaman bu iki ülke arasındaki bazı sorunları kronikleştğini görmekteyiz. Bu sorunların başında; İran'ın özellikle İran toprakları içerisindeki muhalif Kürt grupları desteklemesi gelmekteydi. Türkiye 1970-1980'li yıllar arasında petrol sıkıntısı ve ekonomik krizler nedeniyle Arap komşularıyla ilişkilerini iyileştirme kararı almıştı. Türkiye'nin bu tavrı tamamıyla ekonominin dış politikaya yansımından ibaretti. Oysa İran'ın Irakla sınır anlaşmazlığı başta olmak üzere bir dizi uyuşmazlıkları söz konusuydu. Bu sorunları tek başına çözmek amacıyla Irak'ın etnik nüfusu üzerine politikalar uygulamaya başladı. Yani kendisi ekonomik ve askeri anlamda büyürken, Irak'ın iç problemlerle uğraşp zayıf düşmesine yönelikti. İran bu yolla Irak ile arasında olan anlaşmazlıkları tek taraflı olarak çözmenin derindeydi. Bu politika doğrultusunda Irak'taki muhalif Kürt grupları silah ve ekonomik yönden desteklemeye başladı. Diğer yandan da Kürtleri otonom bir yapı kurmaları için politik alanda desteklemeye hız verdi.

Türkiye, İran Şahı Muhammed Rıza'nın bu politikasından bir hayli rahatsız olmuştu. Bu durumu Türkiye'nin bizzat dışişleri kanalıyla Şaha bildirmesine rağmen İran'ın tutumunda hiçbir değişiklik olmadı. Aslında Şah'ın bu tavrı Farşlılaştırma politikasının bir ürünüydü. Öyle ki “Şah tüm dünyadaki Farşlıların koruyucusu olduğunu

---

anlayıştan kaynaklanmaktadır. Modern Fars milliyetçiliğine göre, İran'da uygarlığın temelini Ariler atmışlardır ama bu uygarlık doğal gelişme sürecinden Araplar ve Türkler tarafından uzaklaştırılmıştır. Diğer bir ifade ile, Ari uygarlığı bu saldırılara uğramasaydı İran dünyanın en güçlü devleti olabilirdi. Fars milliyetçileri Ari ırkının doğal gelişme sürecinden uzaklaştırılmasını “tarihsel buhran” olarak adlandırılmaktadırlar. Tarihsel buhran toplumun bütün alanlarında krize ve bunalıma neden olmuştur. Tarihsel buhran sonucu İran toplumunun gelişmeye uygun sağlam dokusu bozulmuştur. Bu tür kuramsal temeller üzerinde yükselen modern Fars milliyetçiliği 1924'de İran ordusunda görevli ve anne tarafından Azeri Türkü baba tarafından ise Fars (Mazeni alt grubuna mensup) Rıza Pehlevi'nin Kaçar hanedanını tasfiye ederek iktidarı ele geçirmesinden sonra iktidara gelmiştir. Rıza Şah Pehlevi'nin uyguladığı politikalar Fars milliyetçilerinin isteklerini ve belki de daha fazlasını gerçekleştirmeyi amaçlamıştır. Modern Fars milliyetçiliği ilk önce toplumun çağdaşlaşma ihtiyacından ve Batı'ya tepki olarak ortaya çıkmış, ancak kısa sürede İngiliz emperyalizminin ideolojik aracına dönüşmüştür. Modern Fars milliyetçiliği gelişme sürecinde, Masonluk, Hindistan'da yaşayan Fars kökenli Pars oligarşisi, Siyonist çevreler ve Ermeni Taşnak teşkilatı tarafından desteklenmiştir.

iddia ediyor, Kürtleri de farklı bir dil konuşan Farslılar olarak tanımlamaktaydı.”⁴¹Bunun anlamı Şah Türkiye sınırı içerisinde yaşayan Kürt kökenli nüfusunda koruyucusu olduğunu dolaylı yollardan ifade etmekteydi.

1.5.2. 1960–1979 Döneminde İran’da Muhalefetin Ortaya Çıkışı

1.5.2.1. Komünist Hareketlerin Doğuşu

İran’da endüstrinin gelişmesi ve 19 yüzyılın sonları ile 20 yüzyılların başında kapitalist üretim modelinin hakim bir konuma geçmesi ile birlikte, İran’da Komünist hareketler palazlanmaya ve toplumda destek bulmaya başladılar. Bu durum aslında İran’ın 20 yüzyıldaki siyasal ve sosyal transformasyonunu da açıklamaktaydı. Bu dönüşüm Feodalizmden Kapitalizme geçti. Bu hızlı geçiş, içerisinde birçok sancı ve sıkıntıyı da beraberinde getirmekteydi.

Bu dönemde kapitalistleşme ile birlikte otoriter güçlerin iktidar olmasıyla İran toplumu kurtuluşu Marksist ve İslamcı gruplar arasında aramaya başlamışlardı. Özellikle Muhammed Rıza Şah’ın baskıcı rejimi dolayısıyla İran’da sol kesimler ve sol partiler yeraltına çekilmişlerdi. Bu partilerin başında Tudeh gelmekteydi. Tudeh Tahran, Tebriz ve İsfahan’da oldukça mükemmel örgütlenmişti. Tudeh esas itibarıyla 1886 yılında Ali Mansur tarafından kurulan siyasal bir örgütlenmenin devamı olduğunu iddia etmekteydi. Tudeh gerçekte ideolojik ve siyasal örgütlenmesine 1945’li yıllarda, II. Dünya Savaşının yarattığı istikrarsız siyasal ortamda ulaşmıştı.

1947 yılında Birleşik Devletler İran ile askeri ve siyasal alanda bir dizi anlaşma imzalandığı zaman, İranlı ve Amerikalı tarafların gündem maddelerinden birisi hatta en önemlisi Tudeh idi. Özellikle Tudeh bu dönemde mecliste önemli bir sandalye sayısı ile temsil edilmekteydi. Bu durum İran Şahını ve Birleşik Devletleri fazlasıyla korkutmaktaydı. Zira Tudeh’in Sovyetler tarafından desteklendiği herkes tarafından bilinmekteydi. Muhammed Rıza Şah aradığı Fırsatı 1949 yılının Şubat ayında yakaladı. Bu tarihte Tudeh Partisi Şaha suikast düzenlemekle suçlandı. Parti kapatılarak bütün liderleri birer birer tutuklandı.

---

⁴¹ Atay Akdevelioğlu-Ömer Kürkçüoğlu (2002): “İran ile İşlikler”, Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olaylar Belgeler Yorumlar Cilt-I (Ed : Baskın Oran) İletişim yayınları Ankara

Bu durum Tudeh Partisinin ortadan kalkmasına neden olmamakla beraber partiyi ve ona bağılı organları yeraltına itti. Bu süreçle beraber Tudeh illegal şartlardan da faydalanarak toplum içerisinde daha da fazla sempati ve destek kazandı.

Musaddık zamanında Tudeh, Şahın siyasal gücünün zayıflamasından da yararlanarak yeniden legal siyasal yaşama dönme fırsatı buldu. Bu defa girdiği seçimlerde daha da büyük başarı sağlayarak öncesine göre daha fazla sayıda milletvekilini meclise sokmayı başardı. Buna ek olarak, Musaddık kabinesinde de yer almayı başardı. Bu dönemde Musaddık'ın millileştirme ve imtiyazları kaldırmasını destekleyen Tudeh, İngiliz ve Amerikan destekli müdahale ile Musaddık'ın iktidarını kaybetmesinden sonra siyasal açıdan yine zor günler yaşamaya başladı.

Şah eski siyasal gücünü yeniden kazanınca merkezileştirme politikası gereği toprak reformuna girişti. Şah Muhammed Rıza Pehlevi'nin temel amacı yerel ve bölgesel güçleri tasfiye ederek, feodal ilişkileri çözmek, bu sayede Merkezi iktidarının gücünü sağlamlaştırmaktı. Merkezin güçlenmesiyle daha da zor günler yaşayacağını düşünen Tudeh bu toprak reformuna şiddetle karşı çıktı. Esasında Tudeh toprak reformuna değil, Merkezin güçlenmesine, dolayısıyla Şahın güçlenmesine karşı idi.

Öte yandan Şah Muhammed Rıza Merkezde Siyasal elitlerin, Tudeh benzeri siyasal partileri ve taşrada toprak dağıtmayı düşündüğü toplum kesimlerinin yeterli desteğini bulamayınca Toprak reformu konusunda arzuladığı başarıyı sağlayamadı. Bu durumda Şahın Merkezileştirme politikası yeterli başarıya ulaşamamıştı. Bu dönemde silahlanmanın ve mali kaynakların askeri harcamalara yönelmesiyle halk arasında hoşnutsuzluk artmıştı. Bu dönemde toplumsal muhalefet anlamında Tudeh gibi sol partilerle beraber, siyasal niteliğe sahip dinsel hareketlerde güç kazanmaya başladı.

Tudeh partisi 1965 yılında ikinci kez bölünme tehlikesi ile karşı karşıya kaldı. Bu dönemde Tudeh içerisinde bulunan ayrılıkçı gruplar Tudeh'in siyasal tavrının hatalı olduğunu söyleyerek merkez komiteye karşı saldırıya geçtiler. Tudeh içerisinde yer alan Şahinler ordunun bir bölümünün ve güneydeki bazı aşiretlerin desteğini alarak Şaha karşı bir darbe girişiminde bulundular.

Şah bu girişimi büyük bir şiddetle bastırdı. Ardından hızlı bir tutuklama sürecine girişti. Tudeh partisinin önder kadrosunun büyük bir bölümü sürgüne gönderildi. Parti üyeleri ve önde gelenlerinin büyük bir bölümü ise tutuklandı ve hapsedildi. Bir kısmı da çareyi Avrupa ve çevre ülkelere kaçmakta buldular.

1.5.2.2. Gerilla Hareketleri

1970'li yıllar boyunca siyasal hareketler Şah Muhammed Rıza Pehlevi'nin baskılarını iyice artırmasından dolayı iyice illegaliteye kaymış, gerilla mücadelelerini örgütlemeye başlamışlardı. Daha önceki dönemden farklı olarak siyasal gruplar ve örgütler artık tamamıyla Şahı ve Şahın siyasal sistemini hedef almıştı.

Bunun yanı sıra İran'da farklı isimler altında din ve sol gruplar arasında silahlı örgütler doğmaya başladı. Bunların başında Halkın Mücahitleri ve İslam Fedaileri örgütleri bulunmaktaydı. Şah rejimine karşı silahlı başkaldırı ilk defa İran'ın kuzeyinde Siahkal Ormanlarında başladı. Şah bu tür silahlı kalkışmalara derhal gizli polis örgütü SAVAK ile cevap verdi.

1970'lerin ortalarına doğru İran'da devrimci örgütler oldukça güçlendi. Bunlar tarafından örgütlenen İşçi grevleri ve toplumsal protestolar Şah Muhammed Rıza rejimin siyasal nitelikli krizlere sürükledi. İlk olarak Şahlık rejimine yönelik kitlesel çatışmalar ise 7 Ocak 1978 de başladı. Kum kentinde başlayan olaylarda Halk o döneme kadar ilk defa hükümete bağlı güçlerle çatışmaya girmişti.

Bu çatışmadan sadece bir ay sonra Tebriz'de halk öncekine oranla daha da büyük bir gösteri düzenledi. Tudeh ise bu sıralarda şehirlerde örgütlerini düzenlemekteydi. Bu dönemde hızlanan gösteriler ve toplumsal olaylardan sonra, Şahlık rejimine son ve büyük darbe 8,9, ve 10 Ocak 1979 da vuruldu 8 Eylülde gerçekleştirilen bir gösteriye devlet güçlerinin müdahale etmesi sonucu, yüzlerce kişi öldü. Petrol sektöründeki işçiler, bunu ve sıkıyönetim ilanını protesto etmek üzere 9 Eylülde greve gittiler. Başlayan grevler kısa zamanda diğer kentlere sıçramış, talepler sadece ekonomik taleplerle sınırlı kalmayıp politik talepleri de içerir hale gelmişti. Her yerde grev komiteleri örgütlenmeye başlanmıştı.

Grevcilerin sayısı 2,5 milyonu geçmiş ve grev tüm Şahlık kurumlarına sıçramıştı. Bankalar, radyo ve TV çalışanları, bakanlık çalışanları greve gitmişti. 400 banka göstericiler tarafından ateşe verilmişti. 11 Aralıkta Tahran'da 2 milyon kişinin katıldığı bir yürüyüş gerçekleşti. Bu gösteriler üzerine; Şah rejimi tamamıyla çöktü. 2500 yıllık İran Monarşisi tarihe karıştı.

İKİNCİ BÖLÜM

2. İRAN İSLAM DEVRİMİ

İran İslam Devrimi kimi siyaset bilimciler ve Uluslar arası İlişkiler uzmanları tarafından dünyayı etkileyen üç devrimden biri olarak tanımlanmaktadır. Onlara göre İran İslam Devrimi, 1789 Fransız İhtilali ve 1917 Sovyet Devriminden sonra Dünya siyasal sistemine alternatif bir düzen arayışı niteliğinde olan ve uluslar arası bir nitelik taşıyan üçüncü devrim niteliğinde olmasıdır. İran İslam Devrimi yeni dengelere dayanan bir toplumsal sistem ve yapı oluşturarak ortak özellik olarak karşımıza çıkmaktadır.⁴² İran İslam Devrimi özü itibarı ile Geleneksel İran Şii inancını siyasal sisteme taşımıştır. Şii inancı İran İslam Devriminin yayılması ve gelişmesinde önemli bir rol oynamıştır.⁴³ Öğretisinde bulunan tek meşru iktidarın İslam iktidarı olduğu düşüncesi ile beraber diğer tüm siyasal sistemleri gayri-meşru ilan etmesiyle birlikte uluslar arası ve bölgesel nitelikli tüm aktörleri karşısına almıştır. Bunun sonucunda İran bu tutumuyla kendi çevresinde bir endişe kuşağı oluşturmuştur. Türkiye’de İran’a yönelik siyasal ve güvenlik kaygılarıyla güvensiz bir tutum takınmaktadır. İran İslam Devriminin, İran-Türkiye ilişkilerine yaptığı etkileri anlamak adına İran İslam Devriminin analizi bir zorunluluk olarak belirmektedir. Bu nedenle bu bölümde İran İslam Devrimi ile bunun yarattığı uluslar arası ve bölgesel değişimler ele alınarak incelenmiştir.

2.1 İran Devrimini Hazırlayan Nedenler

İran İslam Devrimini hazırlayan nedenlere bakıldığı zaman bunların Şah Muhammed Rıza tarafından uygulanan politikalarla bağlantılı olduğu görülecektir. Şah Muhammed Rıza’nın uyguladığı politikalar İran’ı bölgesel düzeyde güçlü bir devlet konumuna getirirken, paradoksal olarak İran’ın sosyal ve ekonomik yapısında derin tahribatlara yol açmıştır.

---

⁴² İsmail Zengin (1991): İran Devrimi ve Ortadoğu’ya Etkileri, Milliyet yay. İstanbul: s: 35

⁴³ Michael.Fisher, (1980): From Religious Dispute to Revolution, Cambridge Harvard University Press. Mass. London s:22

Şah Muhammed Rıza 1963 yılında gerekli altyapı hazırlıklarına girişmeden ani bir modernleşme hareketi başlatmıştır. Bu politikalar ve girişimler 1923 de Türkiye'nin geçirmiş olduğu deneyimlerin bir benzeriydi. Şah'ın politikası 3 ayak üzerine oturuyordu: Ülkesinde Seküler bir eğitim modeli benimsemek, sanayileşmeye ağırlık vermek, modern bir ordu yaratmak idi. girişmişti. Bu girişimler sosyal ve ekonomik yapı dikkate alınmaksızın girişilmiş hareketlerdi. Şah bu politikaları uygularken, toplumda kendisine karşı oluşan tepkiyi dikkate almadı.

Öte yandan Şah bu politikalarını uygulamaya koyarken önemli ölçüde ekonomik gelire de sahipti. 1970'li yıllarda petrol fiyatlarının aniden artması sonucunda İran, petrol gelirlerini birkaç katına katlamış, Şah Muhammed Rıza ekonomik açıdan rahatlamıştı. Bu gelirler hiçbir dönemde planlı bir biçimde harcanmadı. Çünkü Şah, bu gelirlerin büyük bir bölümünü ABD'nin baskısıyla silahlanmaya harcamak zorunda kaldı. Aşırı silahlanma sonucunda Aynı dönemde enflasyon beklenmedik ölçüde arttı. Zaten alım gücü düşük olan dar gelirli kesimler iyice sıkıntıya düştüler. 1975 yılında enflasyon yaklaşık olarak %9,9 artış gösterdi. Enflasyon oranında görülen bu artış 1976 yılına gelindiğinde yaklaşık % 25,6 olarak görülmekteydi.⁴⁴ Buna karşın hükümet enflasyonu düşürebilmek için herhangi bir girişimde bulunamazken, 1977 yılında ise önlem alınamayan enflasyon %40'lara dayandı.⁴⁵

Bunun sonucu İran'da baş gösteren ekonomik sıkıntılar Şah'ın büyük umutlar bağladığı siyasal ve ekonomik merkezileşme politikasını başarısızlığa sürüklemişti. Bu politikanın başarısızlığının faturasını Şah kendisine sürekli engeller yaratan muhalefete yüklemek istedi. Önceki dönemlerde bile yaşanmayan baskı politikası izlemeye koyuldu. Silahlanma konusunda uzun süredir ABD tarafından desteklenen İran yönetimi, ABD Başkanı Jimmy Carter tarafından uyarıldı. Jimmy Carter beyanatında: İran yönetiminin insan haklarına saygılı davranmasını, insan haklarına saygılı davranmayan yönetimlerin ABD'nin askeri ve insani yardımlarından mahrum bırakılacağını belirtti.⁴⁶ Esasında ABD başkanı Jimmy Carter, uluslar arası toplumun tepkilerini azaltmak için böyle bir tavır almıştı. Bu açıklamalara karşın, Şah Baskısını iyice artırdı. Başkan Carter'in açıklamaları Şah karşıtı liberallerle aşırı uç kesimleri harekete geçme konusunda cesaretlendirdi.

⁴⁴ World Development Report 1977 s: 282

⁴⁵ World Development Report 1979 s: 127

⁴⁶ Nikki R. Keddie, (2003): Modern Iran: Roots and Results of Revolution, Yale University Pres. London s:215-216

Diğer taraftan bürokraside artan rüşvet ve yolsuzluk toplumun Şah'a ve onun kişiliğiyle tanımlanan düzenine karşı hoşnutsuzlukları artırdı. Şah Muhammed Rıza ise bu hoşnutsuzlukları ortadan kaldırmak ve cılız muhalefeti susturabilmek için sert önlemler almaya devam etti. Bunun sonucunda muhalefet yeraltına çekildi. Bu durum muhaliflerin, zaten sisteme karşı hoşnut olmayan geniş halk kitleleri içinde örgütlenmesine fırsat verdi. Şah'ın bu baskıcı rejimi kitlelerin illegal ve marjinal muhalif gruplara yönelmesinin önünü açtı. Esasında toplumun bu hoşnutsuzluğunu kanalize edecek yasal bir siyasal ortamın yoksun olması, illegal alanda faaliyet gösteren muhalif grupların işlerini kolaylaştırmıştı. Dolayısıyla "kendisini ifade edebilecek siyasal kanallar bulamayınca halkın siyasal sistemden uzaklaşması yani kopması daha kolay oldu."⁴⁷

Öte yandan İran'da Şah Muhammed Rıza'nın uyguladığı sanayileşme politikası tarımın ihmal edilmesine yol açmış, bunun sonucunda Köylüler ekonomik açıdan iyice yoksullaşmıştı. Bunun doğal sonucu olarak Köylülerden kentlere ciddi bir göç akını başladı. Bu göçlerle İran'ın kırsal nüfusu kentlere gelerek kentlerin varoşlarını oluşturmuş, yaşadığı ekonomik sıkıntılarla bütünleşince, Şahlık rejimine karşı gelişen muhalefetin en önemli aktörlerinden birisi haline gelmişti. Kentlerde yaşayan ve sanayide çalışan kentli nüfus daha çok Tudeh gibi sol partilere yönelirken, kırsal kökenli nüfus, kırsal bölgelerde etkin olan İslami muhalefetin şehirlerdeki temsilcileriydiler.⁴⁸

Devrimci hareket içinde öğrenciler en önemli saflarda bulunmaktaydı. Bu hareket içinde öğrenciler diğer gruplara oranla büyük deneyim sahibiydiler. Çeşitli siyasal düşünceler arasında özellikle Marksist gruplar ve siyasal İslamcılar arasında öğrenciler önemli roller üstlenmişti. Özellikle kız öğrenciler farklı kıyafetler ve farklı siyasal düşünceler içerisinde kampusları ve alanları doldururken, Halkın Mücahitleri örgütünde kadınlar çoğunluklardı. Birçok öğrenci de üniversitelere dinsel kıyafetlerle gelmekteydiler.

1970'li yıllarda yurt dışında okuyan yaklaşık yüz bin öğrenci İran hükümetini protesto etmeye başladılar. 1970'li yılların ortalarında bu öğrenciler İran Öğrenci Konfederasyonu'nu kurdular. Bu kuruluş, özellikle Tudeh gibi siyasal partilerin yanı sıra sol grupların etkisi ve kontrolündeydi. Bu dönemde Sovyetler Birliği, İran Tudeh partisi

⁴⁷ İhsan D. Dağı, (1998): Ortadoğu'da İslam ve Siyaset, Boyut yayınları İstanbul: s: 52-53

⁴⁸ Eric Hooglund, (1980): Rural Participation in the Revolution, MERIP Reports 87 May s:3-6

ve çeşitli sol gruplar ile yakın ilişkiler içerisindeydi. Kısa süre sonra İran Öğrenci Konfederasyonu aşırı ölçüde radikalleşerek ve silahlı mücadeleyi öne çıkaracaktır. İran Öğrenci Konfederasyonu içerisinde birçok silahlı sol gruplar meydana gelecektir. Bunlardan en önemlileri; İslami Sol Halkın Mücahitleri ve Marksist Halkın Fedaileri örgütleridir.*

Buna karşın İslamcı öğrenciler de Müslüman Öğrenciler Birliğini kurdular. Bunlar kurulduktan hemen sonra İran başta olmak üzere, Müslüman devletler ile Fransa'da ciddi bir örgütlenmeye gittiler. Bunun dışında diğer bir örgütlenme de Ulusalçılar arasındaydılar. Ulusalçılar tarihi önderleri olarak Musaddık'ı belirlemişlerdi. Bu gruplar Musaddık'ın siyasal düşüncelerini kendisine rehber edinmişlerdi. Bu dönemde Musaddık ve Humeyni toplumda büyük bir saygıya sahipti. 1978–1979 dönemlerinde İslami liderler Humeyni'ye tam bir sadakate bağlıydılar. Bu liderlerin arasında Beni Sadr, İbrahim Yazdi ve Sadık Glotbzadeh vardı. Bu İslami gruplar topluma ve öğrencilere yönelik propagandalarını özellikle Şah ve Batı karşıtlığının yanı sıra Savak'a yöneltmişlerdi. İslami gruplar dengelerin her an değişebileceği bir dönemde toplumsal muhalefetin hızını kesmek istemedikleri için karşıt olmalarına rağmen sol ve sosyalist gruplara yönelik herhangi bir eleştiri getirmekten kaçındılar.

Büyük grupların dışında İran'da küçük gruplar daha çok gerilla savaşımı yöntemini belirlemişlerdi. Bu konu üzerinde çalışan uzmanlardan Abrahamian'a⁴⁹ göre bu gruplar gerilla taktikleriyle İran rejimini yıkmak ve yeni bir düzen kurmanın peşindeydiler. Bu gruplar eylemleri neticesinde Şah rejiminin baskıları artırması ve bu baskılar sonucunda toplum ile rejimin bağlarının bir kez daha kurulamayacak biçimde kopartılması peşindeydiler.

Bu dönemde Halk yaşadıkları sıkıntılarının sorumlusu olarak Şah Muhammed Rıza ve Şahlık rejimini görmekteydi. Toplumsal muhalefetin bu yönde gelişmesi esasında muhalif parti ve grupların yaşanan sıkıntılarla ilgili olarak topluma düzeni hedef göstermesi ile alakalıydı. Bu grupların yeraltına kaymasından önce de ekonomik ve sosyal sorunlar mevcuttu. Muhalif gruplar tarafından bu sorunlara kaynak olarak, Şahlık rejiminin gösterilmesi ve tek alternatif iktidarın Şah iktidarı olmadığı propagandasının

* İranlı öğrenciler bunları Halkın Mücahitleri ve Halkın Fedaileri olarak adlandıracaktır.

⁴⁹ Efraim Abramian, (1980): The Guerilla Movement in Iran: 1963-1977, MERIP Reports 86 March- April p: 3-21

sürekli işlenmesinden sonra muhalefet, toplumda daha örgütlü ve toplumla daha sıkı ilişkili bir duruma geldi.

Toplumsal Muhalefetin artması sonucunda; Siyasal liberalleşme ve reformlar 1977 yılının başlarında söz konusu oldu. Şah, Şubat 1977 de 357 siyasi mahkûm üzerindeki baskıları nispeten azalttı. Bu durum esasında Uluslararası af örgütü ile beraber uluslararası toplumu yumuşatabilmek için göstermelik uygulamaları. Bu tür uygulamalarla Şah rejimini kurtarabileceğini ümit etmekteydi. İran'daki değişim rüzgârları bir anlamda toplumun uyuyan muhalif kesimlerini de harekete geçirmişti. Bu dönemde 53 Avukat, Şah Muhammed Rıza Pehlevi ve onun uygulamalarını kınayan, aynı zamanda eski Başbakan Musaddık lehine bir bildiri yayınladılar. Bir ay sonra Şah bu uygulamaların sonuç vermeyeceğini, muhalifler tarafından ödün olarak algılandığını düşünerek; baskı rejimine geri döndü. İlk iş olarak basın üzerindeki sansürü artırdı.

Şah Muhammed Rıza Pehlevi 1977 yılında tam anlamıyla bir baskı rejimi oluşturmuştu. Rejim, uluslararası ortamda her türlü muhalefete karşı susturma çabalarında olan bir diktatörlük ve demir yumruk rejimi olarak görülmekteydi. Şah'ın bu baskı ve sansür uygulamaları toplumun her kesimini Şah rejimi karşılığında birleştirmekteydi. Bu arada İran'da siyasal ve ekonomik kriz derinleşmekteydi. Bunun yanı sıra Şah Muhammed Rıza Pehlevi siyasal yönden olduğu kadar fiziksel açıdan da tükenmişti. Şah'ın yakalandığı kanser hastalığı bir hayli ilerlemiş, acil tedaviye alınma zorunluluğu ortaya çıkmıştı.⁵⁰

Şah Muhammed Rıza Pehlevi'nin uyguladığı baskı politikası beraberinde uluslararası baskıları da getirmişti. Bunların başında Uluslararası Af Örgütü (Amnesty International) Uluslararası Hukukçular Komisyonu ve Birleşik Devletler Yönetimi geliyordu. İran üzerinde oluşturulmaya çalışılan baskılar özellikle dünya kamuoyunu bu konuda harekete geçirmeyi hedeflemekteydi.

1977 yılının Bahar ve Yaz aylarında baskının ve sansürün sona ermesi için çeşitli dilekçeler ve açık mektuplar Şah rejimine ulaştırılmaya başlandı. Bu mektuplar radikal ve

---

⁵⁰ Antony Ledeem- William Lewis (1980): "Carter and the Fall of the Shah : The Inside History" Washington Quarterly vol: 3/2 New York ayrıca Bkz: Ronald Cottam (1979): "*Goodbye to America's Shah*" Foreign Policy vol: 32 Spring p: 3-14 ve Barry Rubin (1980): Paved with Good Intentions, New York: 58

militan gruplardan gelmemektedir. Dolayısıyla abartılacak bir yönü bulunmamaktadır. Şah rejimi bunu gereğinden fazla önemseyerek derhal bir kovuşturma başlattı. Radikal grupların ve Marksistlerin bildirimleri zaten gizli bir biçimde toplumda elden ele dolaşmaktaydı. Fakat bildirimlerin yaygın bir biçimde toplumda elden ele dolaşması bu adı geçen grupların Şah rejimini devirebilecek bir güce ve hareketliliğe sahip olduğu anlamına gelmemektedir. Bu gruplar 1977 yılına gelindiğinde henüz tam anlamıyla örgütlenememiş ve etkin bir lider kadrosuna sahip değillerdi.

Şah Muhammed Rıza Pehlevi, 1977 yılının Temmuz ayında halkın artan hoşnutsuzluğu ve ekonomik krizlerin derinleşmesinin de etkisiyle Hükümeti değiştirmek istedi. Bu nedenle Başbakan Hoveyda'yı görevden aldı. Yeni başbakan Jamshid Amugezar bir teknokrat idi. Yeni Başbakan daha öncede içişleri bakanlığı yapmış siyaseten deneyimli birisiydi. Amugezar, petrol politikası, ekonomi ve resmi Rastakhiz partisi* içerisinde ufak değişiklikler planlamaktaydı. Yeni Başbakan iktidara gelir gelmez çözüm bekleyen sorunlar arasında ekonomik sorunlara öncelik verdi. Özellikle enflasyonu düşürmeden ekonomiyi yoluna sokmak hemen hemen imkânsız görünmekteydi. Amugezar askeri harcamaları azaltmaktan başka bir çıkar yol bulamadı. Fakat askeri harcamaları azaltacak bir bütçe hazırlamaya da cesaret edemedi. Bunun sonucunda İşsizlik artarak devam ettiği gibi tırmanışa geçen enflasyona da bir çözüm üretilmedi. Bunun üzerine toplumda görülen hoşnutsuzluk daha da yoğunlaştı.

Kasım 1977 tarihinde Şah Muhammed Rıza Pehlevi Washington'a bir ziyarette bulundu. Bu ziyarette İran vatandaşlarının düşmanca tavırları ve protestoları ile karşılaştı. Bu protestolar ile ilgili görüntüler İran televizyonundan yayınlanınca; İran toplumu üzerinde derin etkiler yarattı. Birleşik Devletler Başkanı Jimmy Carter, İran Şahı Muhammed Rıza Pehlevi'nin ziyaretine karşılık olarak Tahrana ziyarette bulunduğu zaman Şah, Carter'i övgüler ile karşıladı. İranlı muhalifler bu ziyaretin artan petrol fiyatlarını denetim altına almak ve ABD'nin İran'daki çıkarlarını korumayı amaçladığını düşünüyorlardı. Buna karşı ABD, askeri yardımın devamlılığını ve Şah rejimine yönelik politik desteğin süreceği konularında İran yönetimine garanti vermişti. Başkan

---

* Rastakhiz Partisi İran siyasal yaşamında önemli bir yere sahipti. 1960 yılında Amir Abbas Hoveyda tarafından kuruldu. Parti, Şah rejimi ve Monarşiyi savunmaktaydı. Bir anlamda siyasal açıdan resmi devlet partisi olarak tanımlanabilmektedir. Bu konuda ayrıntılı bilgi için Bkz: <http://www.rastakhiz.org/rastakhiz/eng/ri.html> , <http://www.rastakhiz.org> , <http://www.answers.com/topic/rastakhiz>

Carter'den politik anlamda destek alan Şah Muhammed Rıza Pehlevi baskı rejimini iyice artırmaya başladı. Bunun sonucunda Şah'ın gizli polis teşkilatı SAVAK muhalif liderlere ve protestoculara yönelik bombalama ve suikast tarzı eylemlere girişti.

Başkan Carter'in Tahran'a ziyaretinden sonra Şah'a yönelik muhalefet yoğunlaşmıştı. Muhalefetin kolay kolay bastırılması da mümkün değildi. Muhalefet 1963–1964 yılındaki Şah karşıtı muhalefetten daha örgütlü, hareketli ve bilinçli idi. Öncelikle Muhalefet Şah rejimine geri adım attırabilmek için rejiminin yumuşak karnı olarak ekonomiye yöneldiler. Bu anlamda muhalifler ilk olarak Şah rejiminin yaşam kaynağı sayılan ekonomik varlıklara yönelik eylemlere giriştiler. Bunu başarabilmek için Bankalar, petrol işletmeleri gibi endüstriyel ve finansal alanlarda örgütlenmeye ağırlık verdiler.

Diğer taraftan Şah rejimine yönelik en büyük tehdit öğrencilerden geliyordu. Öncelikle öğrencilerin genç ve idealist olmaları, Üniversitelere girmelerinin rejim tarafından belirlenmesi, öğrencilerin büyük çoğunluğunda hoşnutsuzluğa neden oluyordu. Rejime karşı hoşnutsuzluk öğrencileri yasaklanmış kitapların okunmasına yöneltiyor, hocaları da bu kitapların okumasına ses çıkarmıyordu.

Kimi üniversite hocaları bu nedenle üniversitelerden atılırken, kimileri uzaklaştırma alıyor, kimileri ise uyarılıyordu. Bu uygulamalar öğrencilerin hoşnutsuzluklarını artırdı. Öğrencilerin bu hoşnutsuzluğu hızla yayılarak, diğer eğitim kurumlarına ve kırsal alanlara yayıldı. Bu ortam özellikle üniversitelerin büyük bir bölümünün yanı sıra eğitim kurumlarının neredeyse tamamında politikleşme sürecini hızlandırdı. Öğrenci olayları gittikçe sıklaştıkça, her gösteri sonrasında eylemlere katılanların sayısı daha da kalabalıklaşmaya başlamıştı. Başlangıçta öğrenciler kampüslerde gösteriler düzenlerken daha sonraları eylemlerini sokaklara yaymaya başladılar. Öğrencilerin sokağa çıkması eylemlerini daha kitlesel bir biçimde gerçekleştirme olanağını kendilerine verdi.

Bu arada 29 Ocak tarihinde aralarında Mehdi Bazargan, Sanjabi, Bakhtiar, Marin Daftari, Ayetullah Zanjani gibi liderlerinde bulunduğu muhaliflerin önde gelenlerinden 29 kişi, Birleşmiş Milletler Genel Sekreteri'ne İran'da insan hakları ihlallerini şikâyet eden

bir mektup gönderdi. Bu mektup, Şah rejiminin uyguladığı şiddet politikasının ayrıntılarını gözler önüne seriyordu.⁵¹

Bu gelişmeler üzerine toplumsal muhalefeti örgütleyen gruplar ve partiler Şah rejimi ve onun uyguladığı politikaları gayri-meşru olarak ilan ettiler. Şah rejiminin temelde uyguladığı politikalar bir yandan da ülkenin etnik yapısını değiştirmeye yönelikti. Bu Farslılaştırma politikası ülke toprakları içinde yerleşik olarak yaşayan neredeyse ülke nüfusunun %33 ünü oluşturan Azeri kitleler arasında muhalefetin ve Şahlık rejimine karşı tepkinin büyümesine neden oldu.

Dış politika açısından da Şah'ın uyguladığı politikalar Şah'ın bölgede yalnız ve desteksiz kalmasına neden oldu. Şah'ın en büyük emeli, Batı ile yoğun ilişkiler içine girerek bölgesinde en büyük güç olmaktı. Özellikle ABD ile olan ilişkileri sonucunda Şah'ın hesapsız silahlanması bölge ülkelerinde İran'a karşı derin endişeler yarattı. Bu endişeler bir süre sonra bu ülkelerin uluslararası platformda İran'ı yalnız bırakmalarına ve bu ülkelerin İran'dan uzaklaşmalarına yol açtı.

İran uluslararası ortamda yalnızlaşırken, Dış politikanın iç politikaya bir yansıması olarak da İran muhalefeti Şahlık rejiminin uyguladığı baskıların kaynağı olarak Birleşik Devletleri görmekteydi. İç politikada sosyal ve ekonomik nitelikli birçok sorunun yanı sıra İranlılar, İran'ın dış politikada Birleşik Devletlerin güdümüne girdiğini ve dolayısıyla bağımsızlığını kaybettiğini düşünmekteydiler. Aynı dönemde İran'ın sanayi yatırımlarının birçoğunda Amerikalı teknisyenler ve Mühendisler yüksek ücretlere çalışmaktaydı. Öyle ki “Ülke içinde bulunan yabancıların yaklaşık yarısını ABD'liler oluşturmaktaydı.”⁵² Bu durum İran toplumunda ABD'ye ve onun müttefiklerine olan nefreti artırmıştı. İranlılar yoksulluk içindeyken, bir başka ülkenin vatandaşlarının İran'da bu denli rahat bir yaşam sürmesini hazmedemiyorlardı. “Bu tutum devrim sonrası İran'ın dış politikasına da yansıtacak, İran'ın ABD ve onun müttefikleriyle olan ilişkilerinde kendisini gösterecektir.”⁵³

---

⁵¹ Parviz Daneshvar, (1996): Revolution in Iran, Mc Mailian Pres. New Jersey s: 96

⁵² Turgut Tülümen, (1999): İran devrimi hatıraları, Boğaziçi üniversitesi Yayınları, İstanbul s: 23

⁵³ Şengül Yazar (2001): 1979 Sonrası Türk-İran İlişkileri, Ankara, Gazi Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, s: 16

2.2 İslam Devriminin İdeolojisi

İran'da İslami düşüncenin başkenti olarak bilinen Kum kentinin yeniden canlanması, 1922 yılında Ayetullah Kerim Hairi Yazdi'nin* bu kente gelmesiyle olmuştu. Rıza Şah ülkeyi reformları ile modernize etmeye çalıştığı yıllarda Hairi, Kum kentinde sessiz sedasız bir biçimde İslami seminerler düzenlemekteydi. 19. yüzyıldan kalma dini okullar kullanılmamakta, siyasal ve sosyal açıdan bir önem arz etmemekteydi. "Bunların tamamına yakını kapanmış durumdaydı." Kum kenti bu dönemlerde Müslümanlar için bir ziyaret yeri niteliğinin ötesine geçmemekteydi. Öte yandan Hairi zamanı gelince Şah Rıza ile karşı karşıya geleceğinin bilincindeydi. Fakat Şah'ın modern bir orduya sahip olması, Hairi'nin cesaretli davranması için henüz çok erken olduğu konusundaki düşüncesini etkiliyordu. Hairi, Şah'ın nefretini kazanmaktan tamamıyla kaçınıyordu. Bu nedenle Hairi sabır ve tahammül politikası izlemeye başladı. Bunun yanı sıra Hairi öğrencileri ve müritleri vasıtasıyla, hükümet politikalarına olan muhalif tavrını gizliden gizliye sürdürdü. Bir süre sonra Hairi'nin muhalif tutumları birileri tarafından Şah'a ihbar edildi. Hairi'nin cezalandırılmasına Kum kentinde bulunan din adamları karşı çıktı. Bu süreçte Kum kentinde bulunan din adamlarının tamamı Hairi'ye destek vermişti. Sadece Ayetullah Humeyni bu konuyla ilgili olarak, Hairi'nin sabır politikasını eleştirmişti. Humeyni'ye göre sabır ve tahammül politikası İslami düşüncenin kendine güvenini ile prestijini kaybetmesinden başka bir etkide bulunmamaktaydı.

Hairi 1937 yılında öldü. Hairi'nin öğrencilerinden olan Sayyid Muhammed Hujjat Tabrizi, Sadr el-Din Sadr, Sayyid Muhammed Taki Kıvansari Kum kentinde bu İslami seminerleri düzenlemeye devam ettiler.⁵⁴ Rıza Şah'ın 1941 yılında tahttan çekilmesinden sonra, Kum kentinde ki din adamlar arasında yeniden yapılanma konusunda tartışmalar baş göstermişti. Bu dönemde İran, zayıf ve küçük bir ülkeden, güçlü merkezileşmiş ve birleşik bir ülkeye geçiş tecrübesini yaşamaktaydı.

Özellikle I. Dünya Savaşı'nın acı tecrübesiyle, Rıza Şah büyük güçlerin baskılarına ve çıkarlarına karşı koyabilmek için güçlü bir ülkenin gerekli olduğunun bilincine varmıştı. Radikal İslami kesim ise Şah Rıza'nın bu amaçla uygulamaya çalıştığı merkezileşme, sekülerizm ve Batılılaşmayı İslami esaslara karşı bir saldırı olarak kabul

* Ayetullah Kerim Hairi Yazdi Hakkında bilgi için Bkz: <http://www.al-shia.com/html/tur/books/book2/17-100.htm>

⁵⁴ Martin, 2001: 109-114

ediyordu. İslamcılar bu saldırıların arkasında Batılı güçleri görmekte, Şah'ın Amerika ve Batı tarafından kullanılan bir kukla olduğunu düşünüyorlardı.

İran'daki en büyük sorunlardan birisi din adamları sınıfının ekonomik kaynaklarının ülke içinde plansız ve düzensiz yayılmasıydı. Bu durum İran'da bölgeler arasında düzensiz gelişmeleri doğurmuş, bunun sonucunda da ekonomik gelişmişlik yönünden bölgeler arasında büyük uçurumlar meydana gelmişti. Kum kentinde din adamlarının tek gelir kaynağı olarak halktan topladıkları fitreler ile zekâtların yanı sıra, çok sınırlı olsa bağışlar bulunuyordu. Dolayısıyla zaten gelişmişlik açısından oldukça kısır kalmış olan Kum kentinde, din adamları mali açıdan ciddi sıkıntılar içindeydiler.

Aynı dönemde Irak sınırları içinde bulunan ve Şii'ler için kutsal sayılan şehirler Şii din adamları için daha cazip geliyordu. Bu nedenle din adamları ve adayları eğitim almak için bu kentleri tercih etmekte idiler. Dolayısıyla Şiiliğin merkezi olarak görünen Necef gibi şehirler İran'daki Şiilik inancına ve İranlı din adamlarına zarar vermektedir. Bunun diğer zararı İran'ın bölgesel politikalarını hayata geçirebilmesinde hayati rol oynayabilecek olan İslam düşüncesi ve Şiilik inancına ait merkezlerin ülke dışında olmasıydı.

1940'lı yıllara gelindiğinde Kum kentinin din adamlarından bazıları (Humeyni dahil olmak üzere) dinsel liderliğin yeniden tanımlanmasının ve Şiiliğin merkezinin elde edilmesini fırsat olarak görmekteydiler. Bu din adamlarına göre Şiilik inancında lider tek olmalıydı. Bu lider, müçtehitlerin başı olacaktı.⁵⁵ Onlara göre bu yaklaşım Şiilik inancının temelini ifade etmekteydi. Ayrıca Şiilik düşüncesi İslamiyet'te statükoyu desteklemiş ve onun devamlılığından yana olmuştu. Şiilik diğer din ve mezheplerden daha belirgin bir biçimde siyasal bir doktrine sahipti. Bu nedenle Şiilik her dönemde gizli veya açık bir biçimde siyasal iktidara alternatif olduğunu öne sürmüştür. Aynı zamanda bu iddiasını sadece kendi iktidarının tanrı katında meşru olacağı, bunun dışında tüm iktidarların gayri meşru olduğu teziyle de desteklemeye çalışmıştır. Bu ayrışma İran Şii'leri ile Irak Şii'leri arasında yıllarca devam edecek soğukluğun temelini oluşturacaktır. Çünkü İranlı Şii din adamları Irak'ın Şii merkezlerini reddedecek ve tanımayacaklardı.

---

⁵⁵ Hüseyin Ali Muntazeri, (1991) Velayet-i Fakih İslam Devlet Fıkhı Cilt 1, Çevirmen: Şeyho Duman, Endişe Yayınları Ankara, s: 47-51

İran'da dini eğitim veren binlerce okul vardı. Din adamları bu okullarda yüzyıllardan beri Şiilik inancının dini ve siyasi propagandasını yapmaktaydı. Dolayısıyla din adamları yüzyıllardan beri siyasal iktidarı devralma hazırlıkları yapmaktaydılar. Bu nedenle İran Devrimi sırasında çok oynak olan dengeleri kendi lehlerine çevirmesini bildiler. Devrim sırasında din adamları kendilerinin politik ve dini inançlarını kitlelere oldukça iyi aktarmasını bildiler.

Önceki dönemlere bakıldığında; 1963'lerden 1979 yılına kadar olan süreçte İran'da meydana gelen olaylar ile bu olayları örgütleyen kişi ve örgütler tamamıyla aynı kişilerdi. Dolayısıyla İslamcı gruplar kadro anlamında ciddi sıkıntılar içerisindeydiler. Bu gruplar bu eksikliklerini diğer muhalif grup ve partilerle işbirliği yaparak giderme yollarını arıyorlardı.

Bu nedenle Kum kenti ulemaları Ayetullah Muhammed Hüseyin Birujurdi'yi ⁵⁶ seçtiler. Birujurdi, köken olarak tüccar bir aileden gelmekteydi. Eğitimini İsfahan'da tamamlayan Birujurdi, babası öldükten sonra kardeşleriyle birlikte Kum Kentine gelmişti. Humeyni kendisini Kum'da iken ziyaret etmiş, daha sonra bu ziyaretlerini yoğunlaştırmıştı.

Birujurdi'nin İslami düşünceye katkısı çok sayıda müçtehit yetiştirmesiydi. Birujurdi iyi bir eğitmeniydi. Fakat bu özelliğini daha fazla geliştirmek yerine politikaya daha fazla eğilim gösterdi. Kendisi halkın problemleriyle ilgilenmekte ve yoksullara yardım yapmaktaydı. İslamcı ideolojinin yaşanan sürecin zaruretlerine ilişkin olarak yeni şartlara cevap verebilmesi konusunda Birujurdi son derece esnek davranmıştır. Dolayısıyla Birujurdi döneminde İslami düşünce ve öğretiler ilk kez politik bir görünüm kazanmıştır. Nitekim bazı yazarlar İran devriminin temellerini atan kişinin Birujurdi olduğunu iddia etmektedirler.⁵⁷

---

⁵⁶ Birujurdi için daha fazla Bkz: <http://www.globalsecurity.org/military/world/iraq/seestani.htm>

⁵⁷ <http://www.globalsecurity.org/military/world/iraq/seestani.htm>

2.3 Humeyni'nin Öğrencileri ve Örgütü

Ülkede din adamları sınıfı ile devlet arasında ki çatışmalar 1963–1964 yılları arasında şiddetini iyice artırmıştı. Önceleri askeri unsurların devreye girmesiyle çatışmalar iyice belirgin bir duruma gelmişti. Askeri mücadeleyi seçen gruplardan birisi de Hizb-i Millal-i İslami isimli örgüttü. Bu örgüt Che Guevara tarzı gerilla mücadelesini benimsemiş bir yapıdaydı.⁵⁸ Bu örgüt organizasyon olarak hücre biçiminde örgütlenmişler, din adamları ile benzer kaynaklardan beslenmekteydiler. Bu anlamda bu silahlı gruplar din adamlarının toplumda ki rollerinden ve statülerinden yararlanmak ve bunun sayesinde kitleleşmek için din adamları ile ittifak yapmanın peşindeydiler.

Humeyni ise bu gruplarla henüz bir işbirliğini düşünmemekteydi. Humeyni dünya görüşü itibarıyla bu gruplardan farklı olduğunu, dolayısıyla Şah'a ve onun siyasal sistemine karşı olmanın bir ortak payda yaratmadığını düşünmekteydi. Bu anlamda Humeyni'nin stratejisi özü gereği zayıf ve etkisizdi. Oysa 1960–1970 yılları arasında sosyalist ve komünist hareketlerin İran toplumu içerisinde büyük bir prestiji vardı.

Gerçektende Humeyni'nin mücadele yöntemleri konusunda 1960'lı yılların ortalarına kadar pek bir açıklık yoktu. Humeyni'nin sadece Şahlık rejimine karşı olduğu bilinmekle beraber, Şah'a karşı siyasal nitelikte bir mücadeleyi nasıl yürüteceği ve mücadelenin stratejisinin ne olacağı belirsizdi. Buna karşın Humeyni'nin toplumda diğer din adamlarından daha fazla bir popülaritesi vardı.

Humeyni Şahlık rejimine karşı söylemlerde bulunmakta, demeçler vermekteydi. Bu demeçlerinde Şahlık rejimini İslam karşıtı politikalar izlemekten vazgeçmeye çağırıyor, aynı zamanda Batı ile bu kadar sıkı ilişkiler içerisinde olmasını eleştiriyordu. Humeyni siyasal alanda güçlenmenin yolunun ekonomik yapıda etkinliğin biraz olsun sağlanmasıyla olabileceğini düşünmekteydi. Bu nedenle Amerika ve Şah'ın dış politikası konusunda eleştirilerini yoğunlaştırdı. Burada Humeyni stratejik açıdan ekonomik gücü elinde bulunduran Pazar esnafına yönelme ve bunlarla ittifak yapmak istediğiydi.

---

⁵⁸ Martin, 2001: 174 (Mahnaz Badamcian “*hayatha-yi mutalifa*” Tahran 1983)

Ekonomik sıkıntılardan bunalan Pazar esnafı Humeyni'yi anlamakta gecikmedi. Humeyni'nin ekonomik söylemleri arasında İran'ın Şah politikalarıyla Batının bir pazarı haline geldiği, dolayısıyla esnaf sınıfının da bu dışa açılmayla beraber fakirleştiği hakkında idi. Musaddık döneminden beri milliyetçi bir çizgide bulunan Pazar esnafı siyasal açıdan İran milliyetçiliğinin ezilmesinden sonra, ittifak yapacak sosyal bir sınıfa ihtiyaç duymaktaydı. Bu nedenle kendilerine el uzatan din adamları ile ittifak yapmakta tereddüt etmediler. Humeyni Pazar esnafı ile ekonomik gücü eline alınca Şah'a karşı muhalefeti daha da şiddetlendirdi. Bu dönemde Humeyni ve Hareketi örgütlü bir görünüm kazanmıştı.

2.4 1978–1979 Yıllarında Siyasi Ortam

1978–1979 dönemine ayrıntılı olarak bakıldığında, toplumun sosyal sınıflara bölündüğü görülmektedir. Bu dönemde öne çıkan liderlerden Ayetullah Humeyni'ye Şah'ın uyguladığı politikalar da yardımcı olmuştu. Özellikle Şah'ın baskı aracı olarak kullandığı ve 1954 yılında kurulmuş olan SAVAK isimli gizli polis örgütü 1978 yılına gelindiğinde baskılarını iyice artırmıştı, Bu durum İslamcı ve Marksist muhalefetin ekmeğine yağ sürmüştür.⁵⁹ Şah ve SAVAK baskıyı artırdıkça, toplumsal muhalefet ve Şah'a duyulan nefret toplum içerisinde iyice yaygınlaşıyordu. Sonuçta Şah'ın artan baskısı beraberinde muhalefetin kitleleşmesini de getirmişti. Özellikle Humeyni, Şah'ın Amerikan çıkarlarının koruyucusu olmaktan başka bir şey olmadığını açıkça söylemekteydi.

1978'lere gelindiğinde İslami düşünce hızlı bir biçimde devrimci bir görünüm kazandı. Humeyni ve taraftarları dinsel, siyasal, ekonomik ve sosyal alanda görülen haksızlıklara ve adaletsizliklere karşı söylemler geliştirmektedir. Din adamlarına göre zulme dönüşmüş bir rejime karşı başkaldırı İslam'ın bir gereğiydi ve kendisini Müslüman olarak sıfatlandıran herkes bu zulme karşı savaşmak için harekete geçmek zorundaydı.

Yine aynı dönemde Seyyid Kutb gibi bazı şahsiyetler İslam öğretisiyle Marksizm arasında ortak noktalar ve bağlantılar aradılar. Bunlara göre sosyal adalet yaklaşımı, İslam

---

⁵⁹ Keddie, 2003: 215–216

düşüncesi ve sosyalizmde benzer bir tanım bulmaktaydı. Fakat bu tür yaklaşımlar toplum arasında pek fazla yankı bulmadı.⁶⁰

Muhalef gruplar arasında Pan-İslamist gruplarda mevcuttu. Bunlardan Mawdudi, İslam düşüncesinin tek bir ülke ile sınırlı kalmaması, mümkün olduğunca uluslararası bir düzeyde yayılmasını öngörmekteydi.

Öte yandan Humeyni düşüncesi ve öğretileri diğer İslami gruplar ve muhaliflerden daha fazla ayakları yere basmaktaydı. Bu nedenle Ayetullah Humeyni toplumsal destek bulmak konusunda pek fazla zorlanmamıştır. Bunun yanı sıra Humeyni Şah'ın baskısına uğramış mazlum ve mağdur rolünü başarıyla oynadı. Humeyni'nin oynadığı mazlum ve mağdur rolü propaganda olarak Humeyni'nin yandaşları tarafından sürekli bir biçimde işlendi. Bu propaganda Humeyni'nin popüleritesini bir hayli artırdı.

Bunun yanı sıra Humeyni'nin çevresinde kümelenen gruplar tarafından işlenen propagandalardan bir diğeri de İslam düşüncesinin etnik, bölgesel ve diğer bütün farklılıkları örten bir özelliğe sahip olduğu, tanrının karşısında herkesin eşit olduğu, farkın sadece inançtan kaynaklandığı fikriydi. Diğer taraftan İslam şeriatının, o zamana kadar Şah düzeni tarafından verilmemiş olan hak ve hürriyetleri vatandaşlara eşit olarak dağıtacağı işlenen bir başka propagandaydı.

Humeyni yandaşlarına göre İslam şeriatı dışında ki tüm iktidarlar gayri-meşru idi. Bunlar iktidarlarının kaynağını Tanrıdan almadıkları için İslam düşüncesine göre batıldılar. Dolayısıyla Şah rejimi sadece silahlara sahipti. Ama bu silahların modern olması ülkenin güçlü olması anlamına gelmiyordu. İran güçlü olmak istiyorsa bölgede İslam kardeşliğini esas alan bir politika izlemeliydi.

İslami ideolojinin sıklıkla yaptığı propagandaların odak noktası kardeşlik, eşitlik ve sadakatti. Humeyni ve yandaşları kardeşliğin ve eşitliğin yanı sıra sadakate önemli vurgu yapıyor. Sadakatle bağdaşmayan bir tutumun dinden çıkmak anlamına geldiğini ifade ediyorlardı. Humeyni İslam, ideoloji ve siyaset arasında üçlü bir bağ oluşturmuştu.

---

⁶⁰ Hussein Enayat, (1983): Iran: Khomeini's Concept of the Guardianship of the Jurisconsult, J. Piscatori (Ed), Islam in The Political Process Cambridge s: 162

1979 yılına yaklaşıldığında İslami muhalif gruplar daha fazla radikalleşmeye ve militanlaşmaya başladılar. Bu gruplar geleneksel İslami örgütlenme tarzına göre örgütlenmekte, bunların oluşturduğu şebekeler köylere oradan da şehirlerin özellikle varoşlarına ulaşmaktaydı. İslami gruplar arasındaki örgütlenme daha çok piramit tipi bir örgütlenme biçimiyle örtüşüyordu.

1978 yılında Şah Muhammed Rıza Pehlevi'nin Humeyni'yi eleştirmesi ve hedef göstermesiyle, din adamlarının örgütlediğı protestolar ve gösterilerde önemli bir artış oldu. Şah'ın bu yaklaşımı İran'da dengelerin bir anda İslamcılar ve Humeyni lehine dönmesini sağlamıştı. Bu döneme kadar inisiyatif, solcu grupların elindeyken, inisiyatif İslamcıların eline geçmişti.⁶¹

1978 yılının sonbaharında Ayetullah Humeyni iki önemli hedefe odaklanmıştı. Birincisi artık son günlerini yaşamakta olan Şah rejiminin yıkılmasını kolaylaştıracak önlemlerin alınması ile birlikte sürgünde bulunduğu ülkeden taraftarlarını ve kitleleri yönlendirmektir. İkincisi ise; Şah rejimi yıkıldıktan sonra kurulacak İslam Devletinin esaslarının belirlenmesiydi. Ama birinci hedef Ayetullah Humeyni için öncelikliydi. Çünkü İslami esaslara dayalı bir rejim kurmak ancak bir önceki rejimin tamamen yıkılarak tarihe karışmasıyla mümkündür. İkinci hedefe ulaşmak için Şah ne ölçüde ödün verirse versin uzlaşmaya yanaşmamayı politika olarak belirlemişti. Mücadele ancak Şah rejimi yıkılınca sona erecekti. Humeyni'nin öncelikli taktiğı spesifik bir nitelik taşımaktan uzaktı. Bahtiyar'ın ifadesine göre "Humeyni çok güvendiğı birkaç insan dışında gerçeklerden ve politikalarından bahsetmez, mümkün olduğunca açık davranmazdı."⁶²

Buna karşın birçok insan Humeyni'nin işaret ettiği gerçeklerin farkına varabiliyordu. Diğer taraftan insanlar Şah Muhammed Rıza Pehlevi'nin dış ve ekonomik politikalarına karşı rejime kırgındılar. Buna ek olarak ülkede uyguladığı baskıcı rejim kitleleri artık bir rejim değışikliğinin mutlak suretle gerektiğine inandırmıştı. Bu durum Humeyni'nin işini oldukça kolaylaştırmıştı. Humeyni 1978 yılının sonbaharına kadar bir İslam cumhuriyetinden hiç söz etmedi. Humeyni'nin bu konudaki söylemleri daha çok İslami bir devlet yönündeydi. Humeyni bu amaç doğrultusunda din adamlarını eylem

---

⁶¹ Samuel Bakkash, (1984): The Reign of the Ayatollahs: Iran and the Islamic revolution, Basic Books pres New York: s.22

⁶² Martin, (2001): 176 (Baktiari "Ma Fidelite" Paris 1982, s.176)

konusunda serbest bıraktı. Din adamları Humeyni'nin izniyle, Şah'a karşı girişilen toplumsal eylemlerin organize edilmesinde oldukça etkin bir rol oynadılar. Humeyni devrim sürecinde din adamlarının etkin bir görev üstlenmesiyle bu devrimin istenilen amaçlara ulaşabileceğine inanmıştı. Bu amaçlar özet olarak İslam'ın yüceltilmesi, baskıcı rejimin ortadan kaldırılması ve dış politikada tam bağımsızlık idi.⁶³

8 Eylül 1978 günü gerçekleştirilen gösteride Ordu ve polis halka ateş açmaya başlaması sonucunda yüzlerce kişi öldü. İran resmi haber ajansı bu sayıyı 300 olarak açıklasa da gayri resmi bilgiler ölü sayısının 3-5 bin arasında olduğunu bildirmişlerdi.⁶⁴

1979 yılı yaklaşırken ülkede neredeyse iç savaş şartları olgunlaşmıştı. Humeyni sürgün olarak önce Irak'ın Necef kentine gitmiş, Irak'ın İran'la bir gerginliği göze alamamasından dolayı oradan Paris'e geçmişti. "Sürgünde bulunduğu dönemlerde Humeyni Fransa'dan taraftarlarına direktiflerini müzik kasetleriyle ulaştırmaktaydı."⁶⁵ Bu tür kasetler kaçak yollarla İran'a sokulduktan sonra, ülkede çoğaltılarak kitlelere dağıtılmaktaydı. Bu İran devriminin başlangıcıydı.

Devrimin ilk kıvılcımı Tahran Üniversitesinde ateşlendi. Bu gerçekte, Şahlık rejimini devirmek amacıyla düzenli ve organize biçimde devam edecek olan siyasal eylemlerin ilki idi. Eylem basit bir gösteri niteliğinde olmasına rağmen Savak'ın⁶⁶ müdahalesi ve tepkisi çok sert oldu. Bunun üzerine öğrenciler polislerle ve Savak ajanlarıyla çatışmaya başladılar.

1978'li yılların sonuna doğru, Şah'ın kendisinin ve yandaşlarının Ayetullah Humeyni'ye yönelik karalama kampanyasına girişmeleri ve ülke çapında bununla ilgili yoğun bir propaganda kampanyaları İslamcı muhalefetin tepkilerini yoğunlaştırdı. Bu konuyla ilgili olarak Humeyni taraftarları ülkenin her tarafında protesto gösterileri düzenlemeye başladılar. Bu zamana kadar Muhalefetin önderliği Tudeh gibi sol parti ve örgütler tarafından üstlenilmişken, söz konusu bu eylemler sonucunda, "Şah karşıtı

---

⁶³ Martin, 2001: 151

⁶⁴ Tülümen, 1999: 67

⁶⁵ http://www.iranchamber.com/history/islamic_revolution/islamic_revolution.php

⁶⁶ Savak 1954 de kuruldu. Savak Hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz: <http://www.fas.org/irp/world/iran/savak> , <http://lcweb2.loc.gov/cgi-bin/query/r?frd/cstdy>

eylemlerin örgütlenmesi ve yürütülmesindeki üstünlük İslamcı grupların eline geçmişti.⁶⁷

1978–1979 yıllarında yaşanan gösteriler sırasında hükümet güçleri göstericilere karşı kullandıkları şiddetin dozunu artırdılar. Bu olaylar sırasında askeri birlikler toplulukların üzerine ateş açmaya başladı. Bu nedenle meydana gelen her bir ölüm yeni gösterileri tetiklemekte, yapılan her bir gösteri bir öncekinden daha büyük ve daha şaşalı bir hale gelmekteydi. Bu ölümlere rağmen göstericiler hükümet güçlerine yönelik şiddet kullanmadılar. Bir süre sonra İran’da gösteriler ve ölümler bir paradoks halini aldı.

8 Eylül 1978 tarihi İran İslam Devrimi için dönüm noktalarından birisi oldu. Bu tarihte meydana gelen geniş katılımlı sokak gösterilerinde hükümete bağlı güçler göstericilerin üzerine ateş açarak yüzlercesinin ölümüne sebep oldu.⁶⁸ Bu olay bir anda sokak gösterilerini daha da ateşledi. Bunun yanı sıra Şah Muhammed Rıza Pehlevi’nin uyguladığı sıkıyönetim tedbirleri daha da sıkılaştı. Sıkıyönetimle birlikte İran’da gösteriler daha kararlı ve daha organize bir hal aldı. Kitleler artık rejim değişikliği için gösterilerini artırdılar. Bunun üzerine Şah Muhammed Rıza Pehlevi Tahran ve İsfahan’da sıkıyönetim ilan etti.⁶⁹

Diğer taraftan kamu ve banka işçileri, mutlak monarşinin mücadeleyi kaybetmesinde kilit bir rol oynadılar. Yaptıkları grevler, ülkenin maliyesini kesin olarak felce uğrattı. Özellikle İran Merkez Bankası’ndaki grev çok etkili oldu. Bunu 400 bankanın öfkeli kalabalıklar tarafından yakılması izledi.⁷⁰

Banka memurları greve gittiklerinde, Şahın akrabaları da dahil yönetici seçkin sınıfa mensup 178 ailenin son üç ay içerisinde 1 milyar sterlinlik bir meblâğı yurtdışına kaçırdıklarını açıkladılar. Ailesini yurtdışına gönderdikten sonra şimdi sürgün hazırlığı içinde olan Şah, Bonn’da, İsviçre’de ve dünyanın diğer taraflarındaki bankalarda tuttuğu

---

⁶⁷ Ö. Rengin Gün, (2003): Uluslar Arası Çatışma Ve Çatışma Çözümü Temelinde Türk İran İlişkileri, Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınlanmamış Doktora Tezi İzmir s: 76-84

⁶⁸ Cengiz Çandar, (1981), Düünden Bugüne İran, Yalçın yay. Ankara: s. 89

⁶⁹ Çandar, 1981: 94

⁷⁰ Tülümen,1999: 89

1 milyar sterlini Amerika'daki bankalara transfer etti. İran hazinesi otokrasi tarafından yağmalandı.⁷¹

Bu grevleri ulaştırma, sağlık, haberleşme ve sanayi sektörlerinde ki grevler izledi.⁷² Grevler sonucunda İran'da sosyal yaşam tam anlamıyla felç oldu. Bu gelişmeler rejimi ekonomik anlamda büyük sıkıntıya soktu. Petrol rafinerilerinde devam eden grevler sonucunda; Aralık ayında petrol üretimi tamamen durdu. İç tüketim karşılanamaz hale geldi. Bu durum petrol ithalatçısı ülkelerde büyük panik yarattı.⁷³

Ülkede ekonomik ve sosyal yaşamın durmasına birkaç hafta yetmişti. Bu birkaç haftada grevler tüm ülkeye yayılmış, neredeyse bütün sektörlerle sızramıştı.⁷⁴ Bu grevlerin görüldüğü yerlerden birisi de gümrüklerdi İlaç ve gıda dışında bütün ithal malları gümrüklerde bekletiliyordu.⁷⁵

Kalkışmalar bir avuç kapitalist, toprak sahibi, monarşi taraftarı ve ordu subayları dışında, ulusun neredeyse tüm katmanlarını kapsamıştı. İran'da şekillenen çarpık kapitalizmin etkisiyle iflasın eşiğine gelen tüccarlar ve küçük esnaf ta monarşiye karşı cephe almıştı. İçine düştükleri sefaletin kaynağı olarak gördükleri monarşiye karşı nefretleri arttırmıştı. Binlerce insan, devletin güçleri, polis, SAVAK ve ordu tarafından öldürülürken, İran'ın her kenti büyük gösterilere tanık oluyordu.

Şah olaylar karşısında baskısını daha da artırmayı yeğledi. Kuvuşturmalar ve gerekçesiz gözaltına almalar bir önceki döneme göre bir hayli artmıştı. Basına karşı sansür uygulamasının yanı sıra sokağa çıkma yasakları yoğunlaştı ve süreleri uzatıldı.

Bu önlemler kitle hareketlerini bastıracağına daha da alevlendirdi. Bu eylemlerde İslamcı muhalif gruplar inisiyatifi ele geçirmeye başladı. O zaman kadar inisiyatifi elinde bulunduran solcu gruplar hareket kabiliyetlerini kaybetmişlerdi. Bu ortam Şah rejiminin

---

⁷¹ Ted Grant "*Iran Revolution*" February 1979, daha fazla bilgi için Bkz: <http://www.marxist.com/iranian-revolution-grant090279.htm>

⁷² Mohsen Milani, (1994): *The Making of Iran's Islamic Revolution: From Monarchy to Islamic Republic*, Westview press. London: s.76

⁷³ Cumhuriyet, 10 Kasım 1978

⁷⁴ Charles Kurzman, (2004) *Unthinkable Revolution in Iran*, Harvard University Pres., Massachusetts s: 69

⁷⁵ Ahmad Jazayeri (1980) *Economic Adjustment in Oil Based Economies*, International Monetary Fund, International Financial Statistic Yearbook

düşmanlarının sayısını ikiye çıkarmıştı. Dolayısıyla İran'da Şah'ın sırtını dayayabileceği hiçbir sosyal sınıf kalmamıştı.

Bu sürecin hemen öncesinde İslamcı hareketler öğreti anlamında Şiilik öğretisinden hareket ediyordu. Gerçekte siyasal nitelikte bir ideolojiye sahip değillerdi. Buna karşın Ayetullah Humeyni İslami hareketlere siyasal bir ideoloji kazandırmaya çalıştı. Bu anlamda Velayet-i Fakih düşüncesi İslami grupların ideolojik anlamda teorik öğretileri oldu. Dolayısıyla İslamcı muhalif grupların siyasal nitelikte yol gösterici olarak gördükleri Velayet-i Fakih düşüncesi bu alanda ki eksiklikleri gidermiş oldu.

Muhalefet Şah'ın ve rejiminin sonunun yaklaştığı konusunda hem fikir olurken, gerek sol muhalif gruplar gerekse İslamcı hareketler bu dönemde kitlelilik ve ideoloji konusundaki sorunlarını çözmüştü. Devrimin ihtiyaç duyduğu siyasal, sosyal ve ekonomik dinamiklerden ilk ikisi bu muhalif gruplar tarafından elde edilmişti. Bunun dışında bir diğer üçüncü konu olan ekonomik boyutu elde edebilmek için çeşitli girişimlerde bulunmaya başladılar. Humeyni başta olmak üzere tüm muhalefet Şah'ın ekonomik gücünü ortadan kaldırmaya yönelik eylemlerin gerekliliğine inanıyorlardı. Humeyni bunun zamanını geldiğini düşünerek, tüm ülkede genel grev çağrısında bulundu.

Çok geçmeden ülkenin her yanında patlak veren grevler ülkenin sosyal ve ekonomik hayatını tam anlamıyla felce uğrattı. Bu grevlerin en önemlisi Şah rejimini ayakta tutan ve ülkenin birincil ekonomik kaynağı niteliğinde olan petrol sanayi idi. Bu alanda yoğunlaşan eylemler Şah rejimini ekonomik anlamda epey zora sokmuştu. Ekonomik düzeyde kendisini daha da köşeye sıkıştıran bu eylemler, Şah Muhammed Rıza Pehlevi'nin gözünü daha da karartmasına yol açtı. Çünkü halk eylem yaptıkça, Şah buna karşı daha sert önlemler alıyordu. Her defasında olaylar büyürken, karşılığında alınan sert önlemlerde artmaktaydı. Bu önlemlerin sonuncusu Şah'ın sivil hükümeti görevden alıp yerine askerleri hükümete getirmesiydi.⁷⁶ Bu Şah'ın sertlik politikasını daha da artıracığının bir göstergesiydi.

Şiilik inancına göre Hz. Ali'nin oğlu olan Hz. Hüseyin'in Kerbela'da şehit edilmesinin yıl dönümü olan Muharrem ayı, muhalefetin sokak gösterileri ve eylemlerini

---

⁷⁶ Jeffery Foran , (1983) "Fragile resistance: Social Transformation in Iran From 1500- to the revolution, Westview Press, New York: s: 394

doruk noktasına ulaşmasına neden oldu. İranlı muhalifler Şah'ın askeri gücünün uyguladığı şiddete sadece sloganlarla karşılık vermekteydiler. Bu sloganlar daha çok İslami nitelikteydi. Bu sloganlar yaklaşan devrimin niteliği hakkında az çok bilgi vermekteydi.

Yaklaşmakta olan devrim içerde politik yaşamı kökünden sarsarken, diğer yandan Uluslararası ortamda da etkiler yaratmaktaydı. Bu yarattığı etkilerin ilki ekonomik alanda görülmeye başladı. Şah Muhammed Rıza Pehlevi, petrol grevleri nedeniyle azalan petrol üretimi ülke ihtiyaçları için yetmemeye başlayınca petrol ihracatını durdurduğunu açıklayınca Dünya petrol fiyatları bir anda yükseldi. Bu durum ekonomileri petrole dayalı sanayilerin durma noktasına gelmesiyle sonuçlandı. Dolayısıyla İran Devrimi Uluslararası toplumun dikkatini çekmeye başladı.

İran'da olayların büyümesi ve Şah rejiminin bu olaylarla baş edemeyecek duruma gelmesiyle birlikte, İran'da görülen bu iç karışıklığın petrol fiyatlarıyla sınırlı kalmayacağı anlaşılıyordu. Uluslararası toplum tarafından, İran'da yaşanan olaylarının Ortadoğu'nun tüm dengelerini ve Uluslararası siyasal sistemi etkileyeceği açıkça anlaşılıyordu. Şah sosyal ve siyasal alandaki tüm desteğini kaybetmiş, rejim payandasız kalmıştı. Şah Muhammed Rıza Pehlevi rejimi günden güne güç kaybederken, Muhafız gruplar ve hareketler her geçen gün güç kazanmaktaydı. Şah rejiminin fazla bir ömrünün kalmadığı herkes tarafından paylaşılan bir kanaatti.

16 Ocak 1979 da Şah ülkeyi terk etti.⁷⁷ Şah Muhammed Rıza Pehlevi'nin ülkeyi terk etmesinden hemen sonra, Şubat 1979'da Sahpour Bakhtiar generallerden kurulu hükümetin başbakanı oldu. Bakhtiar'ın başbakanlığı yaklaşmakta olan devrimi durdurabilecek güçte değildi. Şah, Bakhtiar'ı başbakanlığa getirdiğinde oldukça geç kalmıştı.⁷⁸ Mogaddam'ın* da bildirdiğine göre Bakhtiar'da dahil olmak üzere herkes Bakhtiar'ın çok büyük bir siyasal risk altına girdiğinin farkındaydı. Benzer bir mücadele Bazargan ile Sanjabi* arasında sürmekteydi. Ordu bir yandan iç düzensizliklerle

---

⁷⁷ Ofira Seliktar, (2000) *Failling the Crystal Ball Test : The Carter Administration and the Fundamentalist Revolution in Iran*, Praeger Publisher, Connecticut: s. 71

⁷⁸ Bakhtiar, 1982: 147

* Bu dönemde Savak'ın başında Mogadham bulunmaktaydı.

* Dr. Karim Sanjabi özellikle Şah rejiminin son dönemlerinde yıldızı parlayan bir siyasetçidir. Sanjabi İran İslam Devriminin hemen sonrasında kabineye girmiş ve Dışişleri Bakanlığı görevi yapmıştır. Kürt kökenli olan Sanjabi gençlik

uğraşırken, diğer yandan iç siyasete bulaşmamak için büyük özen göstermekteydi. Humeyni, özellikle ordu'nun depolitize edilmesinin İslam devrimine giden yol olduğunun farkındaydı. Bu nedenle Humeyni ve yandaşları Ordu'yu siyasetten uzak tutmak yani karşılarına almamak için yoğun çaba gösterdiler. Bu nedenle Humeyni taraftarları propagandalarını iki yönlü gerçekleştirdiler. İlk olarak Şah Muhammed Rıza Pehlevi'yi eleştirirken ordu'ya yönelik olumlu bir tutum sergilediler. Esas amaç Şah ile ordu arasında ki bağları koparabilmektir. Güçlü bir ordunun el altında bulunmasına karşın Bakhtiar hiçbir zaman bu orduyu kullanmaya kalkışmadı. Bunun çeşitli nedenleri arasında Ordu'nun iç savaşa yol açacak her hangi bir tutumdan daima kaçınmasıydı.

Ayetullah Humeyni 1 Şubat 1979 da sürgün yaşadığı Fransa'dan İran'a döndü. Döner dönmez yaptığı açıklamalarla Bakhtiar hükümetinin meşru bir hükümet olmadığını, bir an önce istifa etmesi gerektiğini açıkladı.

Ayetullah Humeyni 5 Şubat 1979 tarihinde Mehdi Bazargan başkanlığında bir hükümet atadı. "Mehdi Bazargan hükümeti ancak 9 Şubat 1979 tarihinde göreve başladı."⁷⁹ Ama Bakhtiari hükümeti istifa etmemiş, Dolayısıyla İran'da iki başlı bir hükümet ortaya çıkmıştı.

Siyasal ortamda görülen bu iki başlılık, ülke içindeki sınıflara da yansımıştı. İslamcı muhalif gruplar ve örgütler Humeyni'nin direktifleri sonucunda Bazargan hükümetini desteklerken, Ordu ise Bakhtiari hükümetini desteklemekteydi.

Uluslararası toplum ise İran devrimine oldukça soğukkanlı bir yaklaşım sergiliyordu. Bu tutum biraz da Şah rejiminin ömrünü tamamladığı konusunda dünya kamuoyunda oluşan yaygın düşüncelerden kaynaklanıyordu. Birleşik Devletler böyle bir ortamda İran'a müdahale etmenin gereksiz ve anlamsız olduğunu düşünüyordu.

Çünkü Sovyetler Birliği'nin bölgede etkisini kırabilmek ve onu çevreleyebilmek için başlatmış olduğu yeşil kuşak doktriniyle İslami bir devrimin bağdaşabileceğine ilişkin bir beklentisi söz konusuydu. Diğer taraftan İran'da İslamcı grupların dışında en

---

yıllarında Fransa'da eğitim görmüştür. Sanjabi hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz: <http://www.bbc.co.uk/persian/revolution/sanjabi.shtml>

⁷⁹ Hamdi Algar, (1981): Islam and Revolution: Writings and Declarations of Imam Khomeini 1941-1980, Berkeley Mazin Pres , s: 34

fazla güce sahip olan Tudeh Sovyet yanlısı sol bir partiydi. İslamcıların İran’da siyasal düzenden çekilmeleri demek Tudeh gibi sol partinin güç kazanması, dolayısıyla Sovyetler Birliği’nin İran’da güçlenmesi anlamına gelecekti. Bu durum Amerika yeşil kuşak doktrinine ters düşüyordu.

Siyasal erkteki bölünmüşlük, topluma ve de Orduya yansıdı Ordunun bir bölümü Humeyni’yi desteklediklerini açıkladılar. Silahlı kuvvetlerin üst kademesi Bakhtiari’ye destek vermeyince, Bakhtiari istifa etmek zorunda kaldı. Bu gelişmenin hemen ardından İran Meclisi kendisini feshetti. Böylece İran İslam Devriminin birinci aşaması son buldu.

2.5 İran Devrimi Karşısında Türkiye’nin Tutumu

Türkiye, İran İslam Devrimine karşı itidalli yaklaşmıştır. Beklenen bu tavrın aksine İran ile Türkiye arasında ilişkiler bozulmamış, Türkiye İran’daki devrimi meşru bir rejim değişikliği olarak görmüştür. Türkiye, İran İslam devrimi tamamen sonuçlanana kadar beklemiş, Bazargan hükümeti tam olarak göreve başladıktan sonra İran İslam Devrimi ile ilgili ilk açıklamasını yapmıştır.

Dönemin İktidarı Bülent Ecevit hükümeti İran’a kutlama mesajı göndermiştir. Hemen ardından 13 Şubat 1979 tarihinde Türkiye, İran İslam Cumhuriyetini tanımıştır. İran’ın uluslararası ortamdan iyice soyutlanması ve bu nedenle Sovyetlere yanaşmasının önüne geçmek için Türkiye bu davranışın içine girmiştir. Ayrıca Türkiye’nin İran’la kayda değer ticari ilişkileri bulunmaktaydı.⁸⁰

Türkiye İran’a yönelik tutumunu daha çok, ülkelerin iç işlerine karışmama ilkesi ve İran’ın kendi kaderini kendisinin tayin etmesi düşüncesine dayandırmıştır.⁸¹ Aynı zamanda İran’ın stabilize olması ve zayıflaması Türkiye’nin güvenlik açısından da kaygılanmasına neden olmaktadır. İstikrarsız bir ülke olarak İran’da önemli miktarda Kürt nüfus yaşamaktaydı. Bu nüfusun ayaklanması iç politikada Türkiye’nin önemli sorunlar yaşamasına neden olabilirdi. İran’daki İslam Devrimi sonucunda Türkiye’nin stratejik önemi yeniden artmaya başlamış, bu açıdan da bakıldığında İran Devrimi Türkiye için bir fırsat olarak görülmüştür.

⁸⁰ Türel YILMAZ, İran İslam Devrimi ve Stratejisi, Strateji, sayı 10 s: 86–87

⁸¹ Tanşuğ Bleda, (2000): Maskeli Balo, Doğan yay. İstanbul, s:107

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. İRAN İSLAM DEVRİMİNİN TÜRK-İRAN İLİŞKİLERİNE ETKİLERİ

İran İslam Devrimi İran dış politikasını belirlemek konusunda öncelikli bir etken olmuştur. İran İslam Devrimi bir önceki rejime alternatif olarak doğduğu için, iç politikada olduğu kadar dış politikada da kendisinden önceki dönemin stratejilerini ve uygulamalarını tamamıyla reddetmiştir. Dolayısıyla Türk-İran ilişkilerinin analizine girişmek için devrimin üzerine konuşulduğu siyasal altyapı hakkında derinlemesine bir incelemeye girişmek zorunludur. Bu nedenle bu bölümde İran İslam Cumhuriyetinin dış politikasına etki eden iç ve dış dinamiklerden bahsedilecektir.

3.1 Humeyni Dönemi İran İslam Cumhuriyetinin Dış Politika Analizi

Ayetullah Ruhullah Humeyni'nin kurmuş olduğu İran İslam Cumhuriyeti, Bir önceki dönemin tüm siyasal, kültürel ve sosyal mirasını reddetmekle işe başlamıştı. Bu miras elbette ki Şah döneminin siyasal kurumlarını da kapsamaktaydı. Humeyni Şah dönemini hafızalardan silmek istercesine bu döneme ait bütün kurumları ortadan kaldırarak, yerlerine kendi siyasal ve İslami inançlarına uygun siyasal kurumlar inşa etti. Bu kurumlar yeni dönemin iç ve dış politikalarını belirlerken, aynı zamanda siyasal sistemin yeniden yapılanması anlamına gelmekteydi. İran İslam Cumhuriyeti bu tutumuyla Kurucu bir iktidar rolü üstleniyordu.⁸²

---

⁸² Kurucu İktidar Kurulu İktidar konularında daha ayrıntılı bilgi için Bakınız: Münici Kapani, (1995): Politika Bilimine Giriş, Bilgi Yayınevi, İstanbul: s: 56 Esat Çam, (1975): Siyaset Bilimine Giriş, İst. Ün. Yay. İstanbul: s:29-49

3.2 Humeyni Döneminde İran İslam Cumhuriyetinde Dış Politikada Karar Alma Mekanizmaları

3.2.1 Anayasa

İran İslam Cumhuriyeti Anayasası, İran İslam rejiminin iç ve dış politikasının genel çerçevesini belirlemektedir. Özellikle Anayasa'nın dış politika ile ilgili olan bölümü uluslararası sisteme ve topluma bir meydan okuma niteliği taşımaktadır. İran Anayasası dış politik esaslarını belirlerken bunu İran topraklarıyla sınırlı tutmamıştır. Kullanılan ifadelerde İran yerine Müslümanlar ifadesi vurgulanmaktadır. İran İslam Cumhuriyeti rejimi ülke dışına yani dünya Müslümanlarına da yaymaya çalışacağı yargısı ortaya çıkmaktadır. Anayasadaki maddelerin çoğunda İslam'a ve dünya Müslümanlarına atıfta bulunması, İran'ın Dünya Müslümanlarının koruyucusu rolüne soyunduğunu ifade etmekte ve çevresindeki Müslüman ülkeleri hedef göstermektedir.

İran Anayasası dış politikasında Amerika Birleşik Devletleri başta olmak üzere sömürgeci olarak tanımladığı süper güçlerle her türlü ilişkide bulunmayı da reddetmektedir. İran İslam Cumhuriyeti kendisinden önceki dönemi tamamen yadsımakta, getirdiği rejimin dışında dünyada bulunan diğer rejimleri batıl ve gayri-meşru olarak kabul etmekte, kendisini bu siyasal rejimlere alternatif olarak görmekteydi.

Bununla beraber İran Anayasası'nın bu konumu İran-Türkiye ilişkilerinde sorun teşkil edecektir. Özellikle İran'ın dünya Müslümanları adına söylemlerde bulunması ve kendisini bir hilafet makamı olarak konumlandırması, nüfusunun büyük bölümü Müslüman olan Türkiye için ciddi endişeler yaratmıştır. Nihayet 1979 İran İslam Devriminin ve dış politikasının radikal ve tutucu bir çizgide olması, devrimin ihracı konusunda Türkiye'yi kaygılandırmıştır. Bunun yanında İran kendi dışında bulunan tüm rejimleri gayri-meşru olarak kabul etmesiyle Türkiye'nin 1923'den beri sıkı sıkıya bağlı bulunduğu devlet felsefesiyle çelişmekte ve İran İslam Cumhuriyeti tarafından reddedilmekteydi. Kendisini diğer tüm rejimlere alternatif olarak gören İran, Türkiye'yi dışarıda bırakmayarak, kendi rejiminin Türkiye'nin Cumhuriyet rejimine alternatif olduğunu düşünüyordu. Bu durum iki ülke arasında ilişkileri zehirleyen unsurlardan birisi olarak karşımıza çıkacaktır.

3.2.2 Dini Lider

Bu kurum, Ayetullah Humeyni tarafından formüle edilmiştir. Bu kurum dinsel iktidarın devamlılığını sağlamak amacıyla kurulmuştur. Bu makamın başında bulunan kişi İran anayasasına göre kutsal bir kimlik taşımaktadır. Dini Lider'in İran'da siyasal, yargısal ve yönetsel nitelikteki yetkileri bu kurumun başındaki kişiye olağanüstü yetkiler sağlamaktadır. Dini lider bu yetkileriyle siyasal sistemi tam anlamıyla domine edebilmektedir.

Dini lider bir yandan İç politikada etkin konumunu sürdürürken, diğer yandan dış politikanın belirlenmesinde etkili olmaktadır. Özellikle dış politikada karar alıcı mekanizmalar olan Yararlılık Makamı ve Uzmanlar Meclisi üzerinde ki etkinliği bu duruma olanak tanımaktadır. Dolayısıyla dini lider, İran dış politikasına dilediği gibi yön verecek enstrümanlara sahiptir. Bu anlamda Dini Lider'in kişiliğinden kaynaklanan etkenler dış politikaya yansiyabilmektedir. Humeyni'nin aşırı sert tavrı, dönemin İran dış politikasına yansımış, İran uluslararası ve bölgesel ilişkilerinde son derece tutucu ve radikal bir tavır takınmıştır.

3.2.3 Hükümet

İran siyasal yaşamında Hükümetin demokratik ve çoğulcu bir rejimde görülen hükümetlerle karşılaştırılması olanaksızdır. Hükümet iç ve dış politikanın belirlenmesinde çok az söz sahibidir. Dolayısıyla Hükümet bir siyasal iktidar değil, sadece yönetsel bir kuruluş niteliği taşımaktadır.

Bununla birlikte Dini Lider'in kişiliği ve iktidarı Hükümetin siyasal sistem içerisindeki yerine belirlemek açısından önemlidir. Dini Lider ne kadar tutucu ve muhafazakâr bir çizgide ise Hükümetin iç ve dış politikaya ilişkin siyasal karar alma gücü o kadar zayıf ve etkisiz olmakta, tersi bir durumda Hükümet görece de olsa siyasal karar alma süreçlerine katılabilmektedir.

3.2.4 İslami Danışma Konseyi

293 üyeden oluşan İran Meclisi ya da diğer adıyla İslami Danışma Konseyi dört yılda bir yapılan seçimlerle işbaşına gelmektedir.

Anayasa, dış politikada karar alma mekanizmalarından birisi olarak İslami Danışma Konseyini göstermiş olsa da Meclis karar alabilme yetkisine sahip değildir. İslami Danışma Konseyi yalnızca beyin fırtınalarının yapıldığı, dış politik kararların tartışıldığı bir zemin olmaktan öteye gidememektedir.

3.3 İran İslam Cumhuriyetinin Dış Politika İlkeleri

İran İslam Cumhuriyeti'nin dış politikasını çağdaş uluslararası ilişkiler teorileri ışığında anlamaya çalışmak, İran'ın dış politikasını algılamak ve anlamak adına tek başına yarar sağlamayacaktır. Çünkü İran İslam Cumhuriyeti'nin dış politikasının içerisinde İslami esaslar ile ideolojik yaklaşımlar bulunmakta, bunlar dış politikanın belirlenmesinde etkin olmaktadır.

İran İslam Cumhuriyeti'nin dış politikada kendisine çizdiği misyonlardan birisi; tüm dünyadaki ezilenlerin ve sömürülenlerin koruyucusu rolüdür. Bu anlamda İran İslam Cumhuriyeti dış politik hedeflerini kendi coğrafyası ile sınırlı tutmamakta, bir anlamda bu ilke ve hedefler İran dış politikasını uluslararası bir çizgiye taşımaktadır.

İran İslam Cumhuriyeti'nin dış politikasının İslami hedeflere göre çizilmesi ile beraber dış politikasında yer alana hedeflerin yine İslami bir çizgide yer alması Velayet-i Fakih düşüncesinin dış politikaya yansımalarından ibarettir. Dolayısıyla İran'ın dış politikasının genel çerçevesi Şii İslam felsefesiyle çizilmiştir. Bu felsefenin sınırları son derece katı ve muhafazakâr olduğundan, İran İslam Cumhuriyeti'nin dış politikası da bu nedenle muhafazakâr ve radikaldir.

İran İslam Cumhuriyeti'nin dış politikasının İslami esaslara dayanması, İran'ın diğer devletlerle normal ilişkiler geliştirebilmesine de engel teşkil etmektedir. İran İslam Cumhuriyeti daha en başında kendi dışında ki rejimleri reddettiğinden uluslararası nitelikte siyasal ilişkiler kurma ve geliştirme konusunda daha en başından kendisini ve hareket alanını sınırlandırmış durumdadır. Humeyni bu dönemde diğer bütün rejimlerin ezenler ve sömürülenler tarafından kurulduğunu söylemekteydi. Dolayısıyla bunlarla herhangi bir uzlaşma ezilenlere karşı en büyük ihanet olacaktır. Humeyni böylece mücadelenin çok uzun yıllar devam edeceğini söylemiş oluyordu. Humeyni'ye göre İslami inançlar ezenlere karşı ezilenlerin en büyük kalkını ve sığınağıydı. Ezenler ve

sömürenler öncelikle insanları kültürel bağlarından kopardıktan sonra hedeflerine ulaşıyorlardı. Dolayısıyla İslami esaslara bağlı kalmak ve onu yüceltmek bütün dünya Müslümanları için nihai kurtuluş anlamına gelmekteydi. İran İslam Cumhuriyeti'nin dış politikasının ilkelerinden birisi de sürekli mücadele düşüncesi idi. İran İslam felsefesine göre Dünya Dar-ül İslam ve Dar-ül Harp olmak üzere iki kısma ayrılmıştı.⁸³ Dar-ül İslam, İslam anlayışının egemen olduğu toprakları ifade ederken, Dar-ül Harp ise kâfirlerin yaşadığı toprakları kastediyordu. Buna göre Dar-ül Harp savaş alanı idi. Nihai zafer Müslümanların olana dek mücadeleler ve savaşlar sürecekti. İran İslam Cumhuriyeti de bu anlayışa paralel olarak kendi topraklarını Dar-ül İslam, bunun dışında kalan bütün yerleri Dar-ül Harp olarak belirlemişlerdir.

İran İslam Cumhuriyeti kendisine belirlediği misyonla kendisini Dünya Müslümanlarının koruyucusu olarak belirlerken, bu ifadeyle aynı zamanda kendisini Dünya İslam Cumhuriyetlerinin önderi, tüm Dünya Müslümanlarının da temsilcisi olarak tanımlamaktadır. Bu bağlamda İran, devrimi İhraç etmenin peşindedir. Bu konudaki çabaların ardında iki önemli hedef yatmaktadır. Bunlardan birincisi İran İslam Cumhuriyetinin bu yolla Dünyadaki tüm Müslümanların lideri olması, diğeri ise kurulan İran İslam Cumhuriyeti'nin ulusal varlığının ve toprak bütünlüğünün korunmasıdır. İran siyasal karar alıcıları kurulan rejimin devamlılığı ve korunmasının ancak bu şekilde dikkatlerin kendi sınırları dışına çekilmesiyle mümkün ve söz konusu olabileceğinin farkındadırlar.

İran İslam Cumhuriyeti bu stratejiyi uygulayabilmek için izleyebileceği yol haritalarını da belirlemiştir. Bu yol haritaları özetlenecek olursa temel olarak şu esasları içerisinde barındırmaktadır. Ulusal Kurtuluş savaşları İran İslam Cumhuriyeti tarafından desteklenecekti. Bu destek, İran İslam Cumhuriyeti ile bu hareketlerin yakınlıklarına göre biçimlenecektir. Bu strateji İran İslam Cumhuriyeti'nin uluslararası terörizm ile bağlantılarını sağlamıştır. İran İslam Cumhuriyeti bu tavrı ile Dünya üzerindeki bütün İslamcı örgütlere destek olacağını ifade etmekteydi. Diğer izlenecek yol ise: diğer ülkelerde İslami bir düşüncenin oluşması ve gelişmesi adına bu ülkelerin toplumlarını propaganda yağmuruna tutmaktı. İran bunun için tüm olanakları kullanmanın peşinde idi.

---

⁸³ Bu konuda ayrıntılı bilgi için Bkz: Atilla Eralp, (1999), Devlet, Sistem ve Kimlik, Ankara İletişim Yayınları, Ankara: s: 83

3.4 Türkiye Cumhuriyetinin Dış Politika İlkeleri

Türk dış politikası esas itibarıyla Mustafa Kemal Atatürk'ün Yurtta Sulh Cihanda Sulh prensibine bağlı olarak şekillenmiştir. Bu politika, Türkiye'nin uluslararası düzeyde barışçı bir politika izleyeceğinin bir göstergesiydi. 1923 de kurulan genç Türkiye Cumhuriyetinin en çok ihtiyacını duyduğu şey; barış ve istikrardır. Bu genç cumhuriyetin devamlılığı bu iki ilkenin işlerlik kazanmasına bağlıydı.

Bu nedenle Türkiye Lozan ile kurulan dengeye sıkı sıkıya bağlı kalmış, bölgesel ve küresel dengeleri bozabilecek girişimlerden özellikle kaçınmıştır. Özellikle sınırları dışında çok sayıda Türk kökenli azınlıklar bulunmasına rağmen komşularıyla arasını bozacak tavırlardan uzak durmuş, hiçbir dönemde irredentist bir politika izlememiştir.

Türkiye her dönemde başta komşuları ile iyi ilişkiler kurmaya çabalamış, arada söz konusu olabilecek ufak tefek sorunların bu şekilde ortadan kaldırılabileceğine inanmıştır. Bunun dışında Türkiye Cumhuriyeti söz konusu olabilecek büyük sorunların uluslararası örgütler içersinde çözülmesinden yana irade göstermiştir.

Türk Dış Politikasını belirleyen ilkelerden bir diğeri de Batılılaşma ve Modernleşmedir. Atatürk genç Türkiye Cumhuriyetinin ilkelerini bu doğrultuda belirlerken, esasında amacı Batı'nın boyunduruğundan kurtulabilmek ve onunla eşitler arası ilişkilere girebilmektir. Atatürk bunu yapabilmek için Batı'nın yakalamış olduğu gelişmişlik düzeyine ulaşmak gereğine inanmaktaydı.⁸⁴

Atatürk ve genç Türkiye Cumhuriyeti kurulduğu günden beri dış politikasında asla revizyonist bir çizgi izlememiş, dış politikasının esaslarını Lozan ile kurulan dengeye bağlamıştır. Bu ilkeler ve denge Türkiye'nin Kıbrıs müdahalesi ve Kuzey Irak operasyonlarıyla kısmen ihlal edilmiş olsa da (Bu iki müdahale; Türk Dış Politikasının statükocu çizgisine karşıt birer hareket olmasına rağmen ikisi de tarihsel zorunluluklar sonucu söz konusu olmuştu.) Türkiye bu ilkeye sıkı sıkıya bağlı kalmıştı.

---

⁸⁴ Bu konuda ayrıntılı Bilgi için Bkz: Baskın Oran “Atatürk Milliyetçiliği” Bilgi yayınevi, Ankara, 1999

3.5 İran'ın Türkiye'ye Bakışının İki Ülke İlişkilerine Yansımaları

Türkiye 1970–1980 arası dönemde görece olarak özerkliğini yavaş yavaş yitirmek üzereydi. Bu dönemde Türkiye Sovyetler Birliğinin artan tehditleri sonucu Batı ittifakı ile ilişkilerini yeniden yoğunlaştırmıştı. Türkiye'nin içerisinde yaşadığı anarşi ortamı Türk siyasal karar alıcılarını Batılı süper güçlerini ile birlikte büyük endişeye sevk ediyordu. Türkiye'de artan sokak gösterileri ve şiddetin sol bir ihtilal ile sonuçlanma olasılığı buna neden oluyordu. Bu nedenle onlara göre Türkiye bütün gücüyle böyle kötü bir senaryonun gerçekleşmesini önlemeye çabalamalıydı.

Bu arada meydana gelen İran İslam Devrimi Birleşik Devletler tarafından önceleri olumlu karşılanmıştı. Birleşik Devletler, Sovyetler ile rekabetin böylesine arttığı bir dönemde Sovyetler Birliğinin hemen güneyinde Sovyetler rejimine karşıt bir siyasal sistemin iktidarı ele geçirmesini olumlu karşıladı. Aynı şekilde Türkiye bu konuda ABD ile ortak düşüncelere sahipti. Bu nedenle Türkiye kuruluşundan birkaç gün sonra 13 Şubat 1979'da İran İslam Cumhuriyetini tanıdığını açıkladı.

İran ise uluslararası platformda tamamen yalnızdı. Dolayısıyla iç dengelerini oluştururken, dışardan tepki görmemek için başta Türkiye olmak üzere komşularına ve çevre ülkelere dostça mesajlar göndererek, bu ülkelere sevimli gözükmeye çalıştı. Bu çabalar samimi olmaktan ziyade bir zorunluluğun İran İslam Cumhuriyeti dış politikasına yansımaysdı. Türkiye Cumhuriyeti tarafı da bu tavrı olumlu karşılayarak, iki ülke arasında dostça ilişkiler geliştirmenin arayışlarına girdi.

Oysa Humeyni'ye göre Türkiye'nin Laik devlet modeli İran İslam Cumhuriyeti için başlı başına büyük bir tehditti. Türkiye Müslüman bir ülke olmasına rağmen, diğer Müslüman ülkelerden farklı bir biçimde ekonomik, sosyal, kültürel ve siyasal açıdan gelişmiş bir ülkeydi. Türkiye Cumhuriyeti bu yapıyla, hem Dünya'da biricik; hem de İran'ın Hıristiyan ve sömürgeci Batı'nın gelişmemiş Müslüman ülkeleri sömürerek geliştiği tezini de çürüten bir ülke idi. Dolayısıyla İran İslam Cumhuriyeti'nin bu zamana kadar ileri sürdüğü tezler Türkiye'nin varlığı nedeniyle geçerlilik kazanamamaktaydı.

Bu nedenle İran İslam Cumhuriyeti kuruluşundan bu yana Türkiye'ye daima çekingen bir şekilde yaklaşmış, ne pahasına olursa olsun Türkiye'ye yönelik rejim

ihracının başarılı olmasına çalışmıştır. Bunun yukarıda açıkladığımız nedenlerin önemi büyüktür. Türkiye İslam Dünyasına model bir ülke olarak, bu yönüyle İran İslam Cumhuriyeti'ne alternatif bir rejime sahiptir. Özet olarak İran Türkiye'yi öncelikli hedef olarak görmüştür.

3.6 İran İslam Devrimi Karşısında Türkiye'nin Algılaması

Türkiye Cumhuriyeti, İran'da yaşanan çatışmalara ve sokak gösterilerinin Şah rejimini devirmeye yönelmesini sessizce izlemekle yetinmişti. Olaylar bir iktidar değişikliğiyle neticelince Türkiye bunu basit bir rejim değişikliği olarak görmüştü. Türkiye rejimin iyice pekişmesini beklemiş, Humeyni'nin göreve getirdiği Bazargan Hükümeti'nin göreve başlayıp da, yeni rejimin iktidarı tamamıyla ele geçirmesinden hemen sonra üst düzeyde ilk resmi açıklama Başbakan Bülent Ecevit'in ağzından yapılmıştır.⁸⁵

Başlangıçta Türkiye, İran İslam Cumhuriyeti gibi komünizme karşı dolayısıyla Sovyetler Birliği rejimine muhalif bir ülkenin Sovyetlerin hemen güneyinde bulunmasının kendisinin Sovyetlerden algıladığı tehdidin nispeten azalacağını düşünmüştü.

Diğer taraftan Türkiye İran'ın uluslararası toplumdan soyutlanmasını arzu etmemekteydi. Böyle bir durum İran İslam Cumhuriyeti'nin SSCB ile yakın ilişkiler içerisine girmesine neden olabilirdi. Türkiye, böyle bir sonucun kendi bölgesel varlığı ve çıkarları adına bir son anlamına geldiğinin farkındaydı. Bu nedenle İran devrimi sürecinde ve sonrasında müdahale etmediği gibi, yeni rejime olumlu bir yaklaşım sergiledi. Söz konusu tavrın diğer nedenlerinden birisi de ekonomik nedenlerdi.⁸⁶ Türkiye'nin İran ile ekonomik bağları ve vazgeçilmeyecek ticari ilişkileri vardı. Aynı zamanda Türkiye'nin

---

⁸⁵ Şengül Yazar, 2001:18–19 ayrıca: İran İslam Devrimi sırasında iktidarda Bülent Ecevit hükümeti bulunmaktaydı. Laik ve Atatürkçü çizgide bulunan CHP ve Genel Başkanı Bülent Ecevit gerek İç politika da gerekse dış politika da sıkıntılar yaşamaktaydı. Ekonomik bunalımların yanı sıra siyasal sorunlar hükümetin devamlılığını tehdit etmekteydi. Hükümetin İran ile olan ticari ve ekonomik ilişkilerden vazgeçebilmesi olanaksızdı. Bu nedenlerle Hükümet İran İslam Devrimi sonrası ilkelerine aykırıda olsa yeni kurulan rejimi tanımış ve ilişkilerini sürdürmüştür. Bülent Ecevit ve Hükümetin bu tutumuna dönemin siyasal olaylarının da etkisi bulunmaktadır. Haşhaş krizi, Kıbrıs müdahalesi gibi olayların sonucunda Batı ile gerginleşen ilişkiler, İran'ın Anti-empyralist bir söylemle ortaya çıkması Türkiye'nin İran'a sempati ile yaklaşmasına neden olmuştur.

⁸⁶ Bu konuda ayrıntılı bilgi için Bkz Türel YILMAZ “ İran İslam Devrimi ve Türkiye İran İlişkilerine Etkisi” Strateji, sayı: 10 s: 85–100

çok ciddi ekonomik darboğazlara girdiği bu dönemde İran'ın kaybedilmesi, Türkiye için düşünülmese bile korkutucu bir senaryoydu.

“Türkiye; İran İslam Cumhuriyeti ile ilgili politikasını İran'ın içişlerine karışmama, ulusların kendi kaderini tayin hakkı ve İran'ın toprak bütünlüğü anlayışlarına dayandırmıştır.”⁸⁷ Aynı zamanda İran'da büyük oranda Kürt nüfus yaşamaktaydı. Türk siyasal karar alıcılar tarafından, bunların İran içerisinde kalkışacağı bir girişimin veya daha kötüsü bir ayaklanmanın Türkiye toprakları içerisine sıçrayabileceği düşünülmekteydi. Bu nedenle İran İslam Cumhuriyeti'nin ülke içerisinde bir an önce kontrolü sağlaması düşüncesi desteklenmeliydi.

İran İslam Devriminin; İki ülke arasındaki ilişkilere yansımaları ekonomik, sosyal ve siyasal boyutları dışında stratejik bir nitelikte taşımaktadır. Bu stratejik boyut İran İslam Devrimi ile Türkiye'nin bölgesel güvenlik konseptinde yalnızlaşması, bu yalnızlaşmanın aynı anda stratejik öneminin de artması anlamına gelmekteydi. Türkiye, İran'daki rejim değişikliği nedeniyle İran'ın ayrılmasıyla Sovyetler Birliğine karşı Batı'nın en önemli bölgesel savunma işbirliği olan CENTO⁸⁸ içerisinde yalnız kalmıştı. Bu durum Türkiye'nin kuzeyden daha fazla tehdit algılaması sonucunu doğurmuştu. Netice itibarı ile “Türkiye İran devrimini bu etkenlerden dolayı olumlu karşılamıştı.”⁸⁹

3.7 1979 Sonrası Türk-İran İlişkilerini Etkileyen İç Dinamikler

İki ülke ilişkilerini etkileyen faktörler arasında Uluslararası düzeyde etki eden faktörlerin dışında iç dengeler veya politikalarında zaman zaman öne çıktığı görülmektedir. Bu faktörler ön plana çıkarak, ilişkileri zehirleyen etkenler olarak belirginleşirken, bazen de ilişkileri yumuşatıcı etkiler yapmaktadır. İran ve Türkiye

---

⁸⁷ Bleda, 2000:107

⁸⁸ CENTO (Central Treaty Organization) Türkiye, İran, Pakistan ve İngiltere arasında kurulmuş, Amerika Birleşik Devletleri'nin desteğine dayalı bir ortak güvenlik ve savunma antlaşmasıdır. 1950'lerde Ortadoğu'nun güvenliğinden, yani Sovyet etkisinin ve komünizmin Ortadoğu ülkelerine sızmasından kaygılanan A.B.D., bu bölgedeki hükümetleri kendi aralarında örgütlenmeye teşvik etti. Başlangıç olarak önce Türkiye ile Irak arasında Bağdat'ta bir karşılıklı işbirliği antlaşması imzalandı (26 şubat 1955). Antlaşmaya göre iki ülke ortak savunmaları için işbirliği yapacaklardı; antlaşma Arap Birliği'ne üye devletlere ve işbirliği yapmak isteyen Ortadoğu devletlerine açık tutuluyordu. Bundan yararlanarak antlaşmaya önce İngiltere katıldı (1955). Aynı yıl içinde onu Pakistan ve İran izledi. Böylece üye devletlerin sayısı beşi buldu ve bakanlar düzeyinde bir daimi konsey kuruldu. 1958'de Irak'ta patlak veren devrim, Irak Krallığı ile birlikte Bağdat Paktı'nı kuran bütün yöneticileri de yok etti. Yeni Irak Hükümeti 1959'da pakttan çekildi. Değişen bu koşullara uymak için paktın merkezi Bağdat'tan Ankara'ya taşındı ve adı Merkezi Antlaşma Teşkilâtı olarak değiştirildi

⁸⁹ Gökhan Çetinsaya (1999): Türk-İran İlişkileri, Türk Dış Politikasının Analizi, Ed: Faruk Sönmezoğlu, Der Yayınları İstanbul s: 149

arasında ilişkileri anlayabilmek için bu faktörleri incelemek ve değerlendirmek yerinde olacaktır. Bu nedenle bu bölümde iki ülkenin iç dinamikleri analiz edilecektir.

3.7.1 İran'ın İç Faktörleri

İran İslam Cumhuriyeti'nin Türkiye ile olan ilişkilerini belirleyen faktörler arasında İran'ın sosyal, ekonomik ve siyasal yapısı, bölgesel aktörlerle kendi iç dengelerinden kaynaklanan ilişkileri gelmektedir. Bu faktörler iki ülkenin belli dönemlerde birbirlerinden tehdit algılamalarına neden olan, iç politik dengeleri korumak adına ön plana çıkardıkları etkenler olarak görülmektedir.

3.7.1.1 İran'ın Etnik Yapısının Etkileri

İran'ın kendisine iç tehdit olarak gördüğü etnik farklılaşma İran'ı en fazla endişelendiren etkenlerden birisidir. İran'ın toprakları içerisinde Fars kültüründen başka etnik ve kültürü farklı topluluklar yaşamaktadır. Bu topluluklardan en fazla nüfusa sahip olan Azerilerdir. Güney Azerbaycan olarak adlandırılan bölgede yaşayan Azeri⁹⁰ nüfus Uluslar arası ilişkilerde tanım bulunan azınlık kavramına da pek uymamaktadır. Çünkü bu Azeri topluluk kimilerine göre İran nüfusunun %33 gibi önemli bir kısmını oluşturmaktadır. Bu nedenle İran, toprak bütünlüğü konusunda sürekli bir biçimde endişe duymaktadır. Bu durumun Türkiye-İran ilişkilerine yansımaları Azerilerin etnik köken olarak Türk olması, bu nedenle kendilerini etnik ve kültürel temelde Türkiye'ye yakın hissetmelerindedir.

Bu durum İran'ın geçmiş dönemdeki yönetimini de belirleyen bir etken olmuştur. Öyle ki Pehlevi Hanedanı dışında geçmişteki tüm İran hükümdarları ve hanedanları Türk asıllıdır. Nitekim ülkenin en karışık olduğu dönemde başa geçen Şah Rıza Pehlevi'ye destek vermek konusunda sivil ve askeri bürokrasi ile yerel aşiretler Türk olmaması nedeniyle destek verme konusunda çekimser yaklaşmışlardı. Onlara göre; Fars

---

⁹⁰ Azerbaycan Güney ve kuzey olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Güney Azerbaycan İran'ın egemenliğinde kalırken, Kuzey Azerbaycan 1990'lı yılların başlarına kadar S.S.C.B içerisinde kalmıştır. Tarihi kaynaklara göre Güney Azerbaycan arazisi en az 170 bin km kare alanla günümüzde Doğu Azerbaycan, Batı Azerbaycan, Erdebil, Zencan, Hemedan ve Kazvin eyaletleri, Bicar, gurve, Astara bölgelerini kapsamaktaydı. Bölge nüfusunun 15-16 milyon olduğu tahmin ediliyor. Azerbaycan Türkleri bölge nüfusunun %90'ını oluştururlar bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. <http://www.gunaztac.com/tanimim/6/tanimim6-7.htm> yine bazı kaynaklara göre Güney Azerbaycan Türkleri Türklerin Orta Asya'dan göçü sırasında İran'a yerleşen Oğuz Türklerindedir

kültüründen gelen birisinin önceki hanedanlar gibi bir yönetim geleneğine sahip olup olamayacağı şüpheliydi.

Başta Rıza Şah ve onun ardılı Şah Muhammed Rıza Pehlevi'nin iç politikalarında verdikleri önceliklere bakılınca bu durum açıkça görülmektedir. Bu nedenle her ikisi de ilk olarak Farslılaştırma ve Merkezileştirme politikalarına ağırlık vermişlerdir. Özellikle Farslılaştırma politikası ülkede ağırlıklı olarak uygulanmış, bütün eğitim sistemi bu doğrultuda şekillenmiştir. Şahların ikisi de bu politika'da ilk hedef olarak ülke toprakları içinde yaşayan Azerileri, ardından da Kürtleri görmüştür. ilginç olan bu Farslılaşma çabalarının fikir alanındaki önderlerinin çoğu Türk kökenlidir. Fars milliyetçiliği 18 yy. başlarından beri özellikle fikirsal alanda önem kazanmıştı. Bu doğrultuda “Demokrat Parti İranlı kimliğini siyasal düzeye çıkarmıştır. Bu doğrultuda Demokrat Parti'ye bağlı Kave dergisinin işlevi çok önemlidir. Kave, Seyid Hasan Takizade tarafından çıkarılmıştır. Seyd Hasan Takizade 1878 yılında Tebriz'de doğmuş, dini eğitim almış ve meşrutiyet hareketine katılmış bir Azeri'dir. Kave dergisinden sonra Fars milliyetçiliğinin gelişmesinde etkili olan dergilerden “İranşehr” anılabilir. “İranşehr” dergisi Azeri kökenli Kazemzade İranşehr Tebrizi tarafından çıkartılmıştır. Kazemzade İranşehr Tebrizi'nin dergisinde Abbas İkbâl Aştıyani, Azeri kökenli Rezazade Şafak Tebrizi, Kürt kökenli Reşid-e Yasemi, İbrahim Pardavval, Azeri kökenli Moşfek Kazmi gibi ünlü Fars milliyetçileri çalışıyorlardı. Bu yazarların ortak noktaları Fars kökenli olmayıp, Fars şovenisti olmalarıdır.”⁹¹

Azeriler içinde de etnik konuda çelişkiler söz konusudur. Azerilerin bir kısmı kendisini Türkçe konuşmak zorunda kalan Farslı olarak görürken, diğer bir kısmı ise kendilerini Fars kültürünün kuşatması altında kalmış Türkler olarak görmektedirler. Azerilerin bu tutumunda ekonomik ve sosyal yönden işgal ettikleri statülerin büyük rolü vardır. İranlı Azeriler din adamları arasında en yüksek düzeylerde bulunmakta, aynı zamanda ekonomik yaşamın hemen hemen her alanında etkin olarak var olmaktadır. Azeriler bu anlamda sadece kültürel haklardan yoksun bulunmakta, bu nedenle de İranlılık kimliğinden ödün vermeden reformistleri desteklemektedirler.

---

⁹¹ Arif Keskin “İran'da Fars Milliyetçiliğinin Üç Dalgası: “İranlılığa” Giden Yol”, Stratejik Analiz sayı: 9 Ocak 2001 s: 5-18

Güney Azerbaycan'da bulunan Azerilerin İran'da nüfusları bazı kaynaklara göre 33 milyon bazı kaynaklara göre ise 25 milyon civarındadır. Kuzeyinde yaşayan 8 milyonluk nüfusuyla Azerbaycan'a ilgi göstermemelerinin nedenleri yukarıda sayılan ekonomik ve sosyal statüleridir. Kuzeydeki yosul Azerilerle nasıl bir kader birliği yapabilecekleri konusunda şüpheleri mevcuttur.⁹² Bu arada Azerbaycan petrol gelirleri ve Bakû-Ceyhan petrol boru hattının getirilerine dayalı olarak her yıl yaklaşık 2 katı kadar bir büyümeyi yakalamaktadır. Bu durum Güneyindeki zengin Azeriler ile olan farkı zaman içerisinde kapatacaktır. Söz konusu olan bu gelişme İran siyasal karar alıcılarının uykularını kaçırmaktadır.

İran devletinin geleceğini etkileyecek en önemli sorunların başında topraklarında çeşitli etnik grupları barındıran, İran'ın etnik milliyetçilikle nasıl başa çıkacağı konusu gelmektedir. Bugün, İran nüfusunun yüzde 40'ını oluşturan Fars kökenli insanların yanı sıra İran'da 15'e yakın etnik grubun yaşadığı göze çarpmaktadır. Bu gruplar içinde nüfusun üçte birine karşılık gelen (bağımlılık yanlısı Azeriler bu rakamı 32 milyona çıkarırken, muhafazakâr çevreler 13 milyona kadar düşürmektedir). Bu anlamda zamanı geldiğinde Güneydeki Azeriler Kuzey ile birleşmek isterse; bu İran'ın bölünmesi anlamına geleceği gibi, aynı zamanda bölgesel ve küresel aktörlerin Kafkasya, Merkezi Asya ve Ortadoğu'daki dengeleri yeniden gözden geçirmelerine neden olacaktır.

Diğer taraftan İran, Türkiye olan ilişkilerine bu nedenle şüphe ile yaklaşmaktadır. Bunun nedeni Türkiye'nin kurulduğu günden beri Azerbaycan'la çok yakın ilişkiler kurmuş olması, Türkiye'nin bu ülke ve Azerilerle etnik, kültürel ve dilsel bir bağa sahip olması olarak görülmektedir. İran'ın Türkiye ile olan ilişkilerinde tedirgin ve şüphe içinde yaklaşmasının temelinde bölünebilme korkusu yatmaktadır. Bu nedenle İran, Güneyle Kuzey Azerbaycan arasındaki ekonomik farklılıkları ortadan kaldıracak olan Bakû-Ceyhan petrol boru hattının engellenmesine çok çalışmış, başarılı olamayınca da bu projeyi toprak bütünlüğüne sokulmuş bir hançer olarak değerlendirmiştir.

Öte yandan Türkiye bölge insanlarıyla kültürel ve etnik bağlarını korumak ve geliştirmek amacıyla başta uydu kanallarıyla İran'a yönelik yayınlar yapmaktadır. Öyle ki bölge insanı Türkiye'ye yönelik magazin haberlerini bile takip ederek, bir şarkıcının

---

⁹² Bu konuda daha ayrıntılı bilgi için Bkz Ian. O Lesser - Graham Fuller (2000): Türkiye'nin Yeni Jeopolitik Konumu, Çeviren Meral Gönenç, Alfa yayınları İstanbul s: 106

hayatında meydana gelen değişikleri takip etmek istemektedir.⁹³ Bu yayınların kültürel yönünden başka siyasal hiçbir yönü bulunmamasına rağmen, İran bu durumdan da büyük endişeler duymaktadır.

İran bu çerçevede siyasal açıdan Kuzey Azerbaycan'ın güçlenmesini önlemeyi amaçlamaktadır. Bunun içinde elinde ki tüm enstrümanları kullanmanın peşindedir. Ermeniler ile Azeriler arasında söz konusu olan savaşta Ruslar, İran'dan bir tepki gelmediğini görünce Ermeniler lehine çatışmalara müdahale etmiştir. Bu esasında İran İslam Cumhuriyeti'nin Ermenilere üstü kapalı bir desteği idi. Ermeni işgalinin ardından da bu yaklaşımının örneklerini açık açık vermeye devam etmiş, Ermenilerle olan siyasal ve ekonomik ilişkilerini önceki dönemlere göre geliştirirken, işgale uğrayan Azeri topraklarında Ermeni varlığını de facto olarak kabul etmiştir.⁹⁴

Türk-İran ilişkilerinin gerginleşmesinde Azerbaycan Devlet Başkanı Ebulfeyz Elçibey'in etkisi büyüktür. Elçibey Azerbaycan'ın bağımsızlığından bu yana Azeri milliyetçiliğine dayalı bir iç ve dış politika izlemiştir. Elçibey'in öncelik verdiği hedeflerden ilki yeni kurulan Azerbaycan'ın ulusal bağımsızlığı ve toprak bütünlüğünü sağlamaktır. Bu anlamda çok zayıf bir konumda olan Elçibey ve Azerbaycan kendisine bu konuda destek olacak müttefikler arar. Türkiye ile Azerbaycan var olan tarihsel kökleri nedeniyle birbirlerine yakınlaştılar. Bu dönemde Elçibey ile Turgut ÖZAL arasında yakınlaşmalar ve karşılıklı görüşmeler sürdü. Hatta bir dönem Turgut Özal kardeş Azerbaycan'ın anavatan olarak gördüğü Türkiye'ye ilhakını Türk Kamuoyunun gündemine getirdi. Bu yaklaşım Azeriler ile Türkler arasında söz konusu olan mezhep farklılıklarından dolayı kabul görmedi.

Elçibey'in diğer hedefi ise; Kuzey Azerileri ile Güney Azerilerini birleştirmektir. Ne var ki bu çabalarını açıktan açığa yapınca çevre ülkelerinin yoğun tepkisini beraberinde getirdi. Bununla beraber Elçibey'in Güney Azerilere yönelik olarak kültürel haklarını korumaları ve otonom bir yapıya ulaşmak için mücadele çağrısında bulunması bardağı taşıran son damla oldu. İran bu çağrıyla Elçibey'in İran'ı bölmek amacıyla ABD ve

---

⁹³ Bu konuda daha ayrıntılı bilgi için Bkz: Brenda Shaffer İran Azerileri İkilem İçinde <http://www.tribun.com/Aktuel/Akt73.pdf>

⁹⁴ Hasan Aygün , "İran'daki Gelişmeler ve Ülkemize Etkileri" Jeopolitik Tartışma Sonuç Raporu 4, Avrasyabir Vakfı, Ankara 23 Haziran 2000 s: 6

Türkiye tarafından kullanılan bir maşa olduğunu söylemiyle değerlendirdi. Bu gelişmelere kadar ilişkiler ne kadar soğuk olsa da Türkiye ilk defa İran'ı bölmekle suçlanıyordu.

İran tepki olarak Azerbaycan Devlet Başkanı Ebulfeyz Elçibey ile olan siyasi ilişkilerini tamamıyla keserek, bunun yerine Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev ile ilişki kurmaya başladı. Elçibey ülkesinin potansiyelini değerlendirmeden ve bölgesel dengeleri dikkate almadan duygusal bir yaklaşım sergiledi. Bu politikalar ve yaklaşımlar hem çok aceleci tutumlar, hem de dönemin konjektürüne göre başarılı olma şansı çok düşük olan girişimlerdi. Dolayısıyla bu politikalar Ebulfeyz Elçibey iktidarının sonu oldu. Elçibey iktidarı sona erip Haydar Aliyev iktidar olunca, İran ile Azerbaycan ilişkilerinin yanı sıra Türkiye İran ilişkilerinde de nispi bir yumuşama söz konusu oldu.

İki ülke arasındaki ilişkileri etkileyen diğer bir unsur da Kürtlerdir. İran İslam Cumhuriyeti azınlık kavramı olarak etnik ve milli ayrılıkları göz önüne almamaktadır. İran İslam Cumhuriyeti'nin azınlık ve kültürel haklardan anladığı dinsel temelde olan farklılıklardır. Dolayısıyla İran'da etnik farklılıklardan çok mezhep farklılıkları ayrımcılığı yaratılmıştır. Kürtler İran'da negatif ayrımcılığa* tabii olmaktadır. Bu durum biraz da Kürtlerin geçmiş dönemdeki olumsuz tutumlarından kaynaklanmaktadır. Kürtler İran'ın en zayıf olduğu dönemlerde Mahabad isimli bağımsız bir Kürt devleti kurma girişimlerinde bulunmuşlardır. 1946 yılında Sovyet desteği ile İşgal altındaki bölgede bir Kürt devleti kurulmuştu. Bu Kürt devleti petrol imtiyazı karşılığında Sovyetlerin desteğini çekmesinden dolayı yaşama imkânı bulamamıştı.

---

* Negatif Ayrımcılık: Ayrımcılık söylemine günlük yaşamda, eğitimde, politikacıların söyleminde, bilimsel söylemde olduğu gibi medya söyleminde de rastlanmaktadır. Medya, yabancıyı tasarlarken, kültürel farkları olduğu gibi fiziksel farkları da vurgulamakta ve ön plana çıkarmaktadır. Yabancıya yönelik söylemde, negatif imaj ve semboller sık sık kullanılmaktadır. Sosyal açıdan kategorize eden ya da ayırım içeren söylem, kendi ve yabancı grubun kurulmasına dayanmaktadır. Dilsel eylemler, toplumsal olarak denetlenmektedir; böylece ön yargıların ifade edilmesi haklılaştırma söylemine olanak sağlamaktadır. Medyanın haberlerinde kurulan karşıtlıklarda genellikle kendi, kurban olarak sunulmakta, yabancı ise suçlanmaktadır. Bu türdeki söylemin daha çok iki kutuplu olduğu görülmektedir. Söylemde genellikle siyah-beyaz strateji uygulanmaktadır: biz ve öteki grup olarak kurulan ingroup ve outgroup ikili karşıtlıklar içinde değerlendirilmektedir. "Sosyal kategorileştirmenin her söylemi için ana koşul kendinin (Ingroup) ve ötekinin (Outgroup) tasarlanmasıdır. Kategorileştirme ve tipleştirme, betimleme ve belirleme veya etiketleme aracılığıyla gerçekleşir. Biz / siz söylemi, birinci aşamada kendi grubunun pozitif, yabancı grubun ise aşağılanmasını içeren dışsal ya da içsel değerlendirmelere bağlı olabilir"(Matoushek, Wodak: 1993-147 v.d). daha fazla bilgi için bkz: <http://www.istanbul.edu.tr/4.boyut/ilksayi/falver-kategorilestirme.htm>

Şah Muhammed Rıza Pehlevi'nin iktidarı sırasında izlediği Kürt politikası, İran'ın iç politikasına hem de dış politikasına yönelikti. Şah Muhammed Rıza Pehlevi Irak'taki muhalif Kürt grupları silah ve ekonomik yönden desteklemeye başladı. Diğer yandan da Kürtleri otonom bir yapı kurmaları için politik alanda desteklemeye hız verdi. Şah'ın bu tavrı Farşlılaştırma politikasının bir ürünüydü. Öyle ki Şah tüm dünyadaki Farşlıların koruyucusu olduğunu iddia ediyor, Kürtleri de farklı bir dil konuşan Farşlılar olarak tanımlamaktaydı. Bunun anlamı Şah Türkiye sınırı içerisinde yaşayan Kürt kökenli nüfusun koruyucusu olduğunu dolaylı yollardan ifade etmekteydi. Bu politikanın görünürde iki önemli yönü vardı. Birincisi, Şah Muhammed Rıza Pehlevi kendi ülkesinin etnik farklılıklarına karşı söz konusu olabilecek çevre ülke politikalarına karşı, elindeki Kürt kartını tutuyordu, Bu açıdan etnik farklılıkları kaşıma ihtimallerine yönelik olarak Suriye, Türkiye ve Irak'ı kontrol altında tutabileceğini düşünüyordu. Diğer yönden ise, kendi ülkesi içinde yaşayan Kürtlerin Fars kökenli olduklarını iddia ederek ülke içindeki etnik farklılıkları ortadan kaldıracabileceğini umuyordu. Bu anlamda sınır dışı Kürtler İran tarafından kullanılmaya çalışılırken, ülke içinde yaşayan Kürtler baskı altında tutuluyordu.

Bu politikaya uygun olarak, İran Humeyni zamanında ve sonrasında da Kürtleri bir dış politika aracı olarak görmeye devam etmiş, bu doğrultuda İran-Irak savaşı sırasında Kürt grupları silahlandırarak Irak yönetimine karşı ayaklandırmıştı. Bunun sonucunda Halepçe katliamı gibi felaketler yaşanmıştır. Bu katliamda Irak kadar İran'ın Kürtler üzerinde uyguladığı politikaların etkisi büyüktür.

Buna karşın İran, Humeyni zamanından günümüze dek Kuzey Irakta bir Kürt devletinin kurulmaması için çabalar göstermiştir. İran ile Türkiye'nin bu doğrultuda yaklaşımları ortaktır. İran'ın Kürt gruplarına olan desteği bağımsız bir devlet kurmalarını desteklemek için değil, bunları kendi çıkarları doğrultusunda kullanmak içindir. Bu anlamda İran, Türkiye'nin bölgedeki gücünü zayıflatmak amacıyla terör örgütü PKK'yı kullanmaktan çekinmemiştir. İran zaman zaman Türkiye'nin iç sorununa müdahale etmekten çekinmemiş sorunun sadece askeri önlemlerle çözülmeyeceği konusunda resmi düzeyde açıklamalar yapmıştır. Bu gün ise PKK'nın İran topraklarında devamı olan PJAK (İran Kürdistan'ı Özgür Yaşam Partisi) faaliyetlerini halen sürdürmektedir. PJAK

hedefini İran Irak ve Türkiye'deki Kürtleri birleştirerek bağımsız bir Kürt devleti kurmak olarak açıklamaktadır.⁹⁵

İran'ın etnik temelde farklı olan gruplarından birisi de Ermenilerdir. İran İslam Cumhuriyeti her dönemde düşmanımın düşmanı dostumdur ilkesini benimsemiş, bu nedenle Türkiye'ye karşı Ermenilerle iyi ilişkiler kurmuştur. Kendi sınırları içerisinde yaşayan Ermenilere de sosyal ve siyasal düzeyde pozitif ayrımcılık yapmaktadır. İran Ermenilerin Türkiye'ye yönelik her türlü girişimine lojistik destek sağlamıştır. Ermenilere bu kadar yakın olmasının diğer bir amacı da "Batıdaki Ermeni lobilerinden faydalanmaktır."⁹⁶

Bunun dışında İran'ın etnik nüfusu dolayısıyla algıladığı tehditlerden bir diğeri de kuzeyinde yaşayan Türkmen nüfusedir. İran'daki nüfusları yaklaşık 5 milyonu bulan bu etnik grup, Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra, Türkmenistan isimli devletin kurulmasıyla İran için ciddi bir tehdit haline geldiler. Bu nüfus dolayısıyla İran-Türkmenistan ilişkileri dönem içerisinde ciddi biçimde gerilime uğramıştır. Bu iki ülke de karşılıklı ilişkilerinde birbirlerine karşı soğuk ve şüpheli yaklaşımlar geliştirmektedir. Türkmenistan ile Türkiye'nin ilişkilerinin olumlu yönde ilerlemesi İran İslam Cumhuriyetini endişeye sevk etmektedir. Bu anlamda İran kuzeyinde Azerbaycan, batısında Türkiye, kuzeydoğusunda Türkmenistan ile çevrelendiğini düşünmektedir. Bu anlamda İran, siyasal karar alıcılarına göre üç yönden tehdit altında bulunmaktadır.

Genel olarak etnik grupların ilişkilere olan etkileri dikkate alınca İran İslam Cumhuriyeti'nin bölgesel dengeler adına bu etnik farklılaşmayı bir araç olarak kullandığı görülmektedir. İran İslam Cumhuriyeti, Türkiye ve diğer komşularına yönelik olarak ayrılıkçı hareketleri desteklerken, yine aynı şekilde Ermenilerin Türkiye karşıtı eylemlerine destek verebilmektedir. İran'ın uyguladığı bu politika da Azerilerden kaynaklanan korku önem teşkil etmektedir. Hâlbuki Türkiye iyi ilişkiler kurmaktan öte sınırları dışında yaşayan Türklere yönelik irredentist bir politika gütmemiştir. Bu yaklaşımlar Türkiye'nin en üst düzey makamlarınca defalarca dile getirilmiştir.⁹⁷ İleriki

---

⁹⁵ www.pjak.org

⁹⁶ Şengül Yazar,2001: 37

⁹⁷ Cumhuriyet, 29 Eylül 1988

bölümlerde İran ile Türkiye arasında ki sorunlara değinilirken etnik sorunlara ayrıntılı olarak değinilecektir.

3.7.1.2 İran'ın Ekonomik Yapısının İlişkilere Etkileri

İran ile Türkiye arasında ekonomik ilişkiler, süreç içerisinde siyasal ilişkilerden etkilenmiştir. Ekonomik ilişkilerde zaman zaman düşüşler kaydedilmesine rağmen, genel olarak belirli bir seviyede kalmıştır. Bu durum Türkiye ve İran tarafından ortadan kaldırılmak istense de pek bir başarı elde edilememiştir.

İran ekonomisi gerçekten büyük bunalımlar ve kronik darboğazlar içerisindedir. Son yılların ortalama değerlerine bakıldığında İran'da enflasyonunun ortalama %25'lerde seyrettiği görülmektedir. Buna ek olarak yaklaşık "110 Milyar dolar gayri safi milli hâsılaya, 1100 dolar Kişi Başına Düşen Milli Gelire sahiptir".⁹⁸ Dünya'nın ikinci büyük petrol üreticisi ve ihracatçısıdır.⁹⁹ İran bu kaynaklara sahip olmakla beraber, bu kaynakları dünya pazarlarına arz edecek araçlardan ve ilişkilerden yoksundur. Bunun en iyi örneği Musaddık iktidarı zamanında yaşanmıştır. Musaddık petrolü millileştirdikten sonra, bu petrolü satacak pazar bulamamış, petrol ihraç fiyatını dünya petrol fiyatlarının 1/3'üne satmaya çalışmış ama hiçbir ülke bu ucuz petrolü almaya yanaşmamıştı. Dolayısıyla petrolün dünya pazarına arzı ile ilgili araçlar ve enstrümanlar uluslararası süper güçlerin ellerinde bulunmakta, bu nedenle İran petrolünü dünya pazarına olması gerektiği gibi sunamamıştır. Aynı zamanda İran petrol gelirlerinin ¼'ünü dış borçlarının finansmanında kullanmaktadır.¹⁰⁰

Bunun dışında İran dış ticaretinde belirli sınırlamalar söz konusu olmaktadır. Bu sınırlamalar öncelikle dış ticaretle ilgili bürokrasinin yoğun olarak yaşanmasından kaynaklanmaktadır. İran ile ticaret yapacak bir iş adamı veya İran'a yatırım yapacak olan bir sermaye uzun süre İran Ticaret Bakanlığı'nın onayını bekleyebilmektedir. Bu durum İran'a yapılacak yatırımların rantabl olmasını engellemektedir. Ayrıca İran Ticaret Bakanlığı ihracata ve ithalata konu olan malları serbest, izne tabii ve yasaklı olmak üzere

⁹⁸ İran Ülke Profili www.ulkeler.net/linkler/review.php?sid=560 - 16k

⁹⁹ Bu konuda ayrıntılı bilgi için Bkz.: Kenneth Kazman - Carol Migdolowitz "Iran-Turkey Pipeline Deal : The Geopolitics of Natural Gas", CRS Report for Congress, October 10 1996

¹⁰⁰ Kenneth Kazman - Carol Migdolowitz "Iran-Turkey Pipeline Deal : The Geopolitics of Natural Gas", CRS Report for Congress, October 10 1996 s:7

üç ayırmıştır. Bu da aynı zamanda İran'ın hem ithalatına hem de ihracatına büyük zarar vermektedir.

İran'ın kambiyo mevzuatında bir denge söz konusu değildir. iç piyasada farklı döviz fiyatları görülmektedir. Devlet birkaç çeşit döviz fiyatı uygularken, karaborsada bu fiyat daha da çeşitlenmektedir. Buna karşın İslam Devrimi öncesi dolar fiyatı daha stabil ve tekti.

İran İslam Cumhuriyeti devrim sonrasında özellikle ABD tarafından uygulanan ekonomik ve mali yaptırımlar sonucunda, ekonomisi ciddi bunalıma girdi. Bu dönemde İran'ın GSMH'sı ile Milli Gelirinde ciddi bir düşüş meydana geldi.¹⁰¹ Diğer taraftan bu dönemde meydana gelen İran-İrak savaşı İran ekonomisini daha da perişan etti. Nitekim İran, Irak savaşı sonucunda halkta meydana gelen hoşnutsuzluklar ve halkın durumunun kötüleşmesi nedeniyle ateşkese onay verdi. İran'ın teröre verdiği destek ile uluslararası ortamdan tecrit edilmesi de ekonomik anlamda yaşanan sorunları ve darboğazları pekiştirdi.

İran, Haşimi Rafsancani'nin¹⁰² iktidara gelmesiyle İran geçmişe nazaran daha ılımlı politikalar geliştirmeye başlamıştır. Özellikle siyasal ve ekonomik yönde geliştirilen politikalar İran'ın bölgesel ve küresel düzeyde aktörlerle ilişkilerini düzeltmesine olanak sağlamıştır. Rafsancani'nin döneminde geçmiş dönemlerde alınan ve İran'ın dış ödemeler

---

¹⁰¹ Bu yıllarda İran'ın Gayri Safi Milli Hasılası her yıl yaklaşık olarak %2 azalma kaydetmekteydi. Bkz: Cihangir Amulgezer, "Iran's Economy and US Sanctions" Middle East Journal, vol: 51/2 Spring 1992 s:188

¹⁰² Rafsancani'nin ilk iktidar dönemi Ayetullah Humeyni'nin ölümü sonrasında politik sıkıntıları ve Irak savaşının ürettiği ekonomik yıkıntının aşılması dönemi olarak nitelendirilebilir. Bu anlamda Rafsancani, İran Devrimi için Stalin'in Rus Devrimi'nde oynadığı rolü oynamıştır. Ancak o 'Stalin'in rolünü oynarken, daha çok 'sürekli devrim' diyen 'Troçki'ye benzemiştir. Humeyni döneminde başlayan 'devrim ihrac' politikası devam etmiştir. Rafsancani, Türkiye dahil bütün Ortadoğu'ya terör ihraç eden bir ülke olmuştur. Rafsancani'nin kurmuş olduğu istihbarat servisinin İran içinde muhaliflere karşı da acımasız davrandığı, İran içinde ve dışında birçok muhalifin öldürüldüğü Hatemi'nin iktidarının ilk yıllarında ortaya çıkmış, İran iç siyasetini sarsmıştır. Rafsancani'nin saygınlığı büyük bir aşınmaya uğramış ve nihayet 2000 senesinde katıldığı parlamento seçimlerinde kendi bölgesinden ancak otuzuncu seçilebilmiştir. Rafsancani daha sonraki dönemde dünya, bölge ve İran'daki gelişmeleri yakından takip etmiş, en azından görünürde benimsemiştir. Rafsancani son dönemde reformist görüşleri savunan muhafazakara dönüşmüştür. İleri sürdüğü tez ise çok basittir. 'Reformları ben daha iyi gerçekleştiririm.' Bazılarına göre pragmatist olan bu yaklaşımın bütün İran halkını ikna ettiği ve heyecan uyandırdığını söylemek mümkün değildir. Rafsancani'yi iktidara taşıyan süreç halkı ikna etmesi değil, halkın reformistlere olan inancını kaybetmiş olmasıdır. Bundan dolayı reformistler önce parlamento seçimini kaybetmişler, şimdi de cumhurbaşkanlığını muhafazakarlara teslim etmektedirler. Rafsancani, bu yeni dönemde İran halkına ABD ile ilişkilerin düzeltilmesini ve ekonomik liberalizasyonu vaat etmektedir. Rafsancani veya herhangi bir İranlı siyasetçinin istediği siyaseti uygulayabilmesi halktan aldığı oya değil, İran'daki yarı-demokratik siyasal sistemin modernize edilmesine bağlıdır. Halen bir yandan 15 yaşın üstündeki herkese oy hakkı tanıyan öte yandan halkın kimin seçeceğine ise bir ön denetim getirip istemediği adayları tasfiye eden anlayış değişmeden İran'da demokrasiden bahsetmek mümkün değildir. Keza, silahlı kuvvetler ve yargıyı denetimi altında tutan bir dini lider kurumu varlığını sürdürdüğü sürece İran'da seçimler olacaktır ama İran halkının istedikleri ancak 'kısmen' olacaktır.

dengesi ile ekonomisini alt üst eden borçlanmalardan kaçınılması öngörülmüş, ancak çok hayati durumlarda bunlara başvurulması kararlaştırılmıştı. Rafsancani, döneminde ekonomiyi büyütmeyi başarmıştı. Bu büyümenin bedelleri ise kendisinden sonra iktidara gelen Hatemi'nin¹⁰³ omuzlarına yüklenmiştir. Bu büyümenin ciddi bedelleri vardı. Bu bedeller özellikle sosyal ve ahlaki boyutlarda belirginleşti. Zengin fakir ayrımı açılmış, rüşvet ve yolsuzluk yeniden kendini göstermeye başlamıştı.

	1998	1999	2000	2001	2002	2003
Ham Petrol Üretimi (bin varil/gün)	3.855	3.603	3.818	3.734	3.420	3.852
Rafine Petrol Kapasitesi (bin varil/gün)	1.392	1.484	1.484	1.484	1.484	1.494
Doğal Gaz Üretimi (milyar m³)	50	56,4	60,2	66	75	79
Petrol Rezervi (milyar varil)	93,7	93,1	99,5	99,1	130,7	130,7
Doğal Gaz Rezervi (Trilyon m³)	24,1	22,37	26,6	26,6	26,69	26,69

Kaynak: BP Statistical Review of World Energy June 2004

Sonuç olarak değerlendirdiğimizde İran ile Türkiye ilişkileri arasında ki ekonomik ilişkileri belirleyen esas unsur petrol ve doğalgaz olmuştur. Nitekim İran'ın Türkiye'ye

¹⁰³ Seyit Muhammet Hatemi: 1997 yılı seçimlerinde kullanılan oyların 69.1 ini alarak Cumhurbaşkanlığı görevine seçilmiştir. Yenilikçilerin adayı Seyit Muhammet Hatemi, İnsan Hakları, Medeni Toplum ve Fikir Özgürlüğü söylemleri ile Cumhurbaşkanı seçilmiştir. Hatemi, İran'da işkencenin önlenmesini, kurumların denetime tâbi tutulmasını, ifade özgürlüklerinin gelişmesini savunmuştur. Her ne kadar, İran iç siyasetinde birçok olumlu gelişmeler olduysa da, İran'daki yapısal konum itibari ile Hatemi her istediğini gerçekleştirememiştir. Hatemi içeride 'yenilik', dış siyasette 'barış' söylemi ile İran İslâm Cumhuriyeti'nin uluslararası görüntüsünün nispeten düzelmesini sağlamıştır. Huntington'un ortaya attığı medeniyetler çatışması söylemine karşı . Hatemi Medeniyetler diyalogu söylemini öne çıkarmıştır. Avrupa ve Japonya ile ilişkiler bu dönemde hızla gelişmiş, İran İslâm Cumhuriyeti Hükümeti tarafından, Amerikan karşıtı söylem mümkün olduğunca kullanılmamıştır. Hatemi'yi halk bir 'yenilikçi' olarak görüyor ve rayından çıkan devrimi onun 'ıslah' edeceğini düşünüyordu. Halk kendisine ait olan bir takım hakları ve özgürlükleri de yeniden kazanacağını ummuştu. Buna karşılık Hatemi görevinin ilk yıllarında bazı konularda halka rahatlık sağlayıcı yasal düzenlemelere gitmiş olsa da, birçok konuda meclisin yetkisinin yetersiz olduğu gerçeği ile karşılaşmıştır. Bunun üzerine bir de sistemi eleştiren birçok kişinin faili meçhul cinayete kurban gitmesi ve sistemi eleştiren bazı gazetelerin kapatılması halk nezdinde İran'da değişen çok fazla bir şeyin olmadığını ortaya koymuştur. Bu gelişmeler Hatemi'nin gün geçtikçe halkın nazarındaki itibarını kaybetmesine neden olmuştur. İran toplumunda önemli bir konumu olan üniversite öğrencileri, gerçek manada muhalefet yaptıklarını düşündükleri Selam Gazetesi'nin kapanması üzerine ilk tepkilerini 9 Temmuz 1999 yılında göstermişlerdi. Hatemi, birçok uluslararası oturum ve konferansta dostluk ve barıştan bahsetmiş, Amerikan halkına saygı duyduğunu açıklamıştır. Hatemi 22.09.1998 yılında, Newyork'da bir gazetecinin, İslâmî değerleri savunmak için Batı'nın karşısında mı olmak gerekir sorusuna? Hatemi, " Mantıklı bir Müslüman'ın İslâmî değerleri savunmak için Batı, yani bir medeniyet ile mücadele etmek gereğini düşünmeyeceğini sanıyorum. Biz inanıyoruz ki, gerek Batı'dan gerek doğudan olsun her türlü tecavüzün karşısında olunmalı, Batı İslâm'dan birçok şey öğrenmiştir. Bizde Batı'dan birçok şey öğrenmeliyiz" . Hatemi'nin "Medeniyetlerin Diyalogu" olarak nitelendirilen görüşleri de dikkat çekicidir.

yönelik en büyük ihracat kalemi petrol ve doğalgaz olmaktadır. Yukarıdaki tabloya bakıldığı zaman bu durum açıkça görülecektir.¹⁰⁴

2002 yılında İran'ın petrol gelirleri, 19,3 milyar dolar olarak gerçekleşmiştir. 2002 yılı petrol ve gaz gelirleri 1998 yılı ile karşılaştırıldığında yaklaşık % 100 oranında bir artış söz konusudur. 2003 yılında ise, dünya petrol varil fiyatlarının 40 dolarlar seviyesine yaklaşması İran'ın ihracatını 28,1 milyar dolar seviyesine çıkarmıştır. Bu trendin 2004 yılında da devam etmesi ve OPEC kotasının artmasıyla birlikte petrol gelirinin 30 milyar doları aşması beklenmektedir.¹⁰⁵

Yıllar İtibariyle Petrol ve Doğal Gaz İhracatı (Milyar, \$)					
1998-1999	1999-2000	2000-2001	2001-2002	2002-2003	2003-2004
9,9	17,1	24,3	19,3	22,5	28,1

Kaynak: İran Merkez Bankası; İran Gümrük İdaresi İstatistik ve Bilgi İşleme Bürosu

İran ile Türkiye'nin ekonomik ilişkilerini 1980'lerden 2005 yılına kadar projeksiyona tabi tutulduğunda; Türkiye ve İran petrol ve doğalgazın dışında birbirleriyle ticari partner olmadıkları anlaşılır. Her iki ülkenin de dış ticaret verilerine baktığımızda. "İran'ın Türkiye'nin ihracatı içerisinde ki payı % 1,3 Türkiye'nin İran'ın ihracatındaki payı ise %2 civarındadır."¹⁰⁶ Türkiye İran arasında ticaret yukarıda saydığımız sebepler doğrultusunda olması gerektiği yerde değildir. 1979 İran İslam Devriminden bu yana Türk-İran ilişkilerinde karşılıklı bir biçimde dalgalanmalar söz konusu olmuştur. İslam Cumhuriyeti'nin kurulmasından hemen sonra, iki ülke arasında ekonomik ilişkiler gelişmiş, dış ticaret hacmi kendisinden sonraki hiçbir dönemde olmadığı kadar yükselmiştir. Bunun nedeni İran'ın devrim sonrası uluslararası ortamda yalnızlaşması ve rejimin ayakta kalabilmesi için finansmana, dolayısıyla ticari partnerlere olan ihtiyacıdır. Şah döneminde dış ticaret hacmi 20 milyon dolar iken¹⁰⁷, bu dönemde dış ticaret hacmi 2,5 milyar dolar seviyelerine yaklaşmıştır.

¹⁰⁴ Kaynak : BP Statistical Review of World Energy June 2004

¹⁰⁵ Bu konuda daha fazla bilgi için Bkz www.deik.gov.tr "DEİK İran Bülteni"

¹⁰⁶ <http://www.deik.org.tr/bultenler/200510715167Iran-Temmuz2005.pdf> s:17-18

¹⁰⁷ Melek FIRAT, (1989): İran İslam Devrimi ve Türk İran İlişkileri 1979-1987, Ankara Üniversitesi yayınlamamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara: s. 113

Türkiye İnan Dış Ticareti (Bin Dolar)					
YILLAR	İHRACAT	İTHALAT	HACİM	DENGE	İTH/İHR
1980	\$84.821	\$802.503	\$887.324	-\$717.682	9
1985	\$1.078.852	\$1.264.655	\$2.343.507	-\$185.803	1
1990	\$495.483	\$492.400	\$987.883	\$3.083	1
1991	\$486.903	\$90.538	\$577.441	\$396.365	0,2
1992	\$455.211	\$364.883	\$820.094	\$90.328	0,8
1993	\$289.571	\$667.027	\$956.598	-\$377.456	2,3
1994	\$249.784	\$692.409	\$942.193	-\$442.625	2,8
1995	\$268.434	\$686.476	\$954.910	-\$418.042	2,6
1996	\$297.521	\$806.334	\$1.103.855	-\$508.813	2,7
1997	\$307.008	\$646.402	\$953.410	-\$339.394	2,1
1998	\$194.697	\$433.026	\$627.723	-\$238.329	2,2
1999	\$157.815	\$635.928	\$793.743	-\$478.113	4
2000	\$235.784	\$815.730	\$1.051.514	-\$579.946	3,5
2001	\$360.536	\$839.800	\$1.200.336	-\$479.264	2,3
2002	\$291.699	\$918.631	\$1.210.330	-\$626.932	3,1
2003	\$533.786	\$1.860.683	\$2.394.469	\$1.326.897	3,5
2004	\$812.580	\$1.962.058	\$2.774.638	\$1.149.478	2,4

Kaynak: Devlet İstatistik Enstitüsü (DİE)

Bu inişli çıkışlı dönemler iki ülke ilişkilerinin gerginleştiği dönemler olurken, İnan Irak savaşı döneminde de karşılıklı dış ticaret artışı yaşanmıştır. Bunun nedeni savaş ekonomisidir. Bu talepleri en yakın komşuları olan ülkeden karşılamaya çalışmalarıdır. İnan ve Irak'ın Türkiye ile kara sınırlarının olması, her iki ülkenin ihtiyaçlarını güven içerisinde sağlamalarına olanak tanımaktaydı. Özellikle Körfezde ticari gemilerin bombalanması ile İnan'ı ve Irak'ı temel ihtiyaç maddelerinin edinimi konusunda Türkiye'ye bağımlı kalmışlardı.

Diğer taraftan Türkiye, İnan ve Pakistan arasında Ekonomik İşbirliği Örgütü (ECO)¹⁰⁸ kurulmuş bunun sonucunda karşılıklı dış ticaret oldukça gelişmiştir. Buna

¹⁰⁸ Türkiye, İnan ve Pakistan arasında bölgesel ekonomik, teknik ve kültürel işbirliğini geliştirmek amacıyla 1985 yılında kurulmuş olan Ekonomik İşbirliği Teşkilatı (EİT), Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin dağılmasının ardından 18-29 Kasım 1992 tarihlerinde İslamabat'ta yapılan Bakanlar Konseyi olağanüstü toplantısında Afganistan, Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Tacikistan, Türkmenistan ve Özbekistan'ın katılımıyla bugün üzerinde yaklaşık 350 milyon insanın yaşadığı, 7 milyon kilometrekarelik alanı kapsayan bir kuruluş haline gelmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz http://www.mfa.gov.tr/MFA_tr/Yayinlar/DisisleriBakanligiYayinlari/EkonomikSorunlarDergisi/Sayi20

rağmen Ekonomik İşbirliği Örgütü istenen ortamı sağlayamamış, iki ülke arasında söz konusu olan dış ticarete ilişkin anlaşmazlıklar, söz konusu anlaşmayı işlevsiz hale getirmiştir.

3.7.1.3 İran-İrak Savaşının Türk-İran İlişkilerine Etkisi

İran ile Irak arasında süre gelen anlaşmazlıklar, iki ülkeyi yaklaşık sekiz yıl sürecek olan ve karşılıklı yıpratmayı esas alan bir savaşa sürüklemiştir. “Bu anlaşmazlıkların başında Şat-ül Arap Nehrinin sularının ve deltasının paylaşılması yer alıyordu.”¹⁰⁹

İran İslam Cumhuriyeti Irak’ın 22 Eylül’de başlayan saldırısından sonra bir bildiri yayınlamış Körfez bölgesi ile beraber kendi hava sahası ve karasularını savaş alanı ilan etmiştir. Bu bildiriden hemen sonra İran hava sahasını kapatmış, ülkeden ayrılacaklar karayolu ile Erzurum’a gelmişlerdi. Ülkeden kaçışlar bu nedenle Türkiye üzerinden gerçekleşmiştir.¹¹⁰ İran-İrak savaşı başlangıçta bölgesel dengeler nedeniyle Türkiye tarafından endişe ile karşılanmıştı. Türkiye’nin her iki ülke ile komşuluktan kaynaklanan iyi ilişkileri vardı. Aynı zamanda Türkiye’nin her iki ülke ile vazgeçemeyeceği ticari ilişkileri bulunmaktaydı. Bu nedenle Türkiye savaş başladığı zaman ivedilikle tarafsızlığını ilan etmişti. Bu politika’nın diğer tarafında ise Sovyetler Birliği bulunmaktaydı. Türkiye savaş nedeniyle meydana gelebilecek bir otorite boşluğunun Sovyetler Birliği tarafından doldurulmak isteneceği Türk siyasal karar alıcılar tarafından tahmin edilmekteydi.¹¹¹ Bu nedenle Türkiye İran ile siyasal anlamda iyi ilişkilere sahip olmamasına rağmen, tarafsız kalmayı seçerek her iki ülkeye eşit uzaklıkta bir politika belirledi. Gerek İran gerekse Irak Türkiye’nin uyguladığı bu politika’dan rahatsız oldukları halde savaş süresince Türkiye’ye olan ihtiyaçlarından dolayı tepki vermekten çekindiler.

Türkiye bu savaşın bir an önce sona ermesi arzusunda idi. Savaş ne kadar uzarsa, iki ülkenin bölgede ki ağırlıkları azalacak, dolayısıyla bölgedeki dengeler bu oranda değişecekti. Bölgede dengelerin değişmesi durumunda Sovyetler Birliği mutlak suretle

¹⁰⁹ Gary SICK Iran: Confronting Terrorism, http://www.twq.com/03autumn/docs/03autumn_sick.pdf

¹¹⁰ Yurdanur Çetirge Aksaoyar, (1997): Namludaki Karanfilden Şeriata –İran, Bilgi Yayınevi Ankara: s: 191–197

¹¹¹ Barry RUBIN, (1984): US Middle East Policy in Turkish Context, The Middle East in Turkey American Relations , Ed: George Harris Heritage Foundation Washington: p: 79-80

devreye girecekti. Bu durumda Türkiye kuzeyden gelebilecek tehdit algılamasına daha açık olacaktı.

İran İslam Cumhuriyeti; bağımsız bir politika izlediklerini, Irak'ın Batı tarafından kendilerine saldırıldığını, Bu saldırının arkasında ABD'nin bulunduğu, bu savaşın İran ile Türkiye arasında ilişkileri etkilemeyeceğini dile getiriyordu. Bu ifadeler İran'ın resmi açıklamalarında söyleniyordu.

Bu arada Türkiye İran-Irak savaşı dolayısıyla ciddi bir petrol sıkıntısı ile karşı karşıya kalmıştı. Körfezde yaşanan güvenlik sorunundan dolayı Türkiye ihtiyacı olan petrolü gemilerle taşıyamıyor, Doğubayazıt üzerinden tanker ve kamyonlarla az miktarda da olsa taşıyordu. İki ülke arasında ki ticari ilişkiler daha ziyade doğal yollar ve karayolu aracılığı ile sağlanıyordu.

Türkiye'nin aynı dönemde 12 Eylül Askeri Müdahalesini yaşaması, İran'ın Irak ile bir savaşa tutuşması, iki ülke arasında gelişmekte olan ilişkilerin belirli bir temele oturmasını engellemiştir. Dış ticaret hacmi büyük ölçüde artmasına rağmen, bu artış sağlıklı bir temele dayanmamakta, savaş koşulları buna olanak sağlamaktaydı. Bunun yanı sıra İran İslam Cumhuriyeti'nin Batı'nın ekonomik ve mali ambargolarıyla karşı karşıya kalması dış ticaret hacminin artmasına neden olan bir etkendi.

Bu dönemde Türkiye tarafından izlenen politika esas itibarı ile etkin tarafsızlık politikasıydı. Türkiye savaşan taraflara tarafsızlık politikasının bir gereği olan ilişkilerini dondurma veya en alt düzeye indirme yaklaşımını sergilememiş, bunun yerine savaşan taraflarla ilişkilerini geliştirme çabası içine girmiştir. Türkiye bu nedenle savaşın sona ermesi için aracılık yapmak istemiş, bunda pek başarılı olamamıştır.

Türkiye bu konudaki girişimlerinde başarı elde edememesine rağmen, ekonomik alanda bu iki ülke ile olan ilişkilerini önceki döneme oranla ciddi biçimde artırmıştır. Bunun yanı sıra, artan ticari ilişkiler aynı zamanda siyasi ilişkilerin geliştirilmesi gereğini de beraberinde getirmiştir. Bu amaçla Turgut Özal bir heyet eşliğinde İran'a gitmiş, başta ekonomi ve petrol ithalatı olmak üzere birçok alanda temaslarda bulunmuştur.¹¹²

---

¹¹² Fırat, 1989: 123

1990'lı yıllara gelindiğinde İran'ın Türkiye ile olan ticaret hacminde büyük bir daralma olduğu görülmektedir. Bu durum dünya petrol fiyatlarındaki ani düşüşle beraber, İran petrol gelirlerinde meydana gelen azalmayla açıklanmaktadır.¹¹³ Bu düşüş aynı zamanda İran'ın petrolün beraberinde 500 milyon¹¹⁴ dolarlık bir ithalat yapmayı da zorunlu tutmasıyla iyice arttı. Bu durum karşısında Türkiye Petrol ithalatında kısıntı yapma yoluna gitti.

Aynı yıllarda artan PKK terörü Türkiye'nin bölgede askeri nitelikli önlemlerini artırmasına neden oldu. Bu askeri önlemler sınır ötesi operasyonları da kapsamaktaydı. Kuzey Irak'ta meydana gelen otorite boşluğu, bu bölgede PKK terör örgütünün örgütlenmesine ve faaliyetlerini yoğunlaştırmasına olanak vermişti. Bu nedenle Türkiye Kuzey Irak'ta PKK terör örgütü kamplarına yönelik yoğun operasyonlar başlattı. Sınır ötesi operasyonlar Türkiye'nin Irak ile yapmış olduğu sınır ötesi sıcak takip anlaşması çerçevesinde olmasına rağmen, İran bu konudan rahatsız oluyordu. Türkiye'yi Kuzey Irak'ı işgal etmeden önce burada keşif harekâtı yapmakla suçluyordu. Hâlbuki 1987 yılında Kuzey Irak'a giren İran, Kerkük bölgesini kontrol altına almış, Türkiye'nin tepkilerini azaltmak için "Türkiye'ye Kerkük boru hattında ki haklarının korunacağı konusunda garanti vermiştir."¹¹⁵ Bu garantinin uluslararası ilişkilerdeki anlamı İran'ın Kerkük'ü önce işgal etmeye sonra da ilhak etmeye karar vermiş olmasıdır. Kerkük'ü işgal eden İran birlikleri Irak tarafından püskürtülünce sorun kendiliğinden çözülmüştür.

1980'li yıllarda Türkiye ile İran arasında ilişkilerin odağında yalnızca ticari ilişkiler vardır. Her iki ülkenin de birbirlerine karşı endişeler beslemesi, ikisinin de bir diğerinden tehdit algılaması, siyasal ilişkilerin istenildiği ölçüde gelişmesine bir türlü olanak vermemiştir. Bu ilişkiler istenilen ölçüde olmasa da görece olarak önceki döneme göre daha olumlu bir seyir izlemiştir. Türkiye'nin 12 Eylül Askeri darbesi ve bunun beraberinde getirdiği insan hakları ihlalleri sonucu Batı'dan dışlanmış olmasının bunda büyük etkisi bulunmaktadır. Bu sayede Türkiye dış politikada çok yönlü bir arayışa uygun

---

¹¹³ Savaş yıllarında Irak'ın petrol tankerlerini vurmasıyla beraber İran'ın petrol ihracatı büyük ölçüde azaldı. İran bu açığı giderebilmek için ihracat yapan ülkelere petrol dışı ithalatı da zorunlu tutmaya çabalamış, petrol satışı için diğer ihraç ürünlerini de satın almayı koşul olarak getirmiştir

¹¹⁴ Salim Emir Yüksel, (1998): Turkish-Iranian Relations in the Post Cold Era: 1991-1996 Ankara Ün. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi Ankara: s: 13

¹¹⁵ Yüksel,1998: 14

olarak, Ortadoğu'ya daha fazla yakınlaşmış, bunun sonucunda İran'la ilişkilerini bu kapsamda değerlendirilmiştir.

İlişkilerin zaman zaman gerginleşmesine karşın kopmayışındaki neden bölgesel dengelerin söz konusu olmasıdır. İran'ın etnik çeşitliliği, bu nedenle İran'ın bölünmeye elverişli bir ülke olması ve İran'ın parçalanmasının bölgede Sovyet nüfusunu artıracak¹¹⁶ olması Türkiye'nin bu bölgede İran'ın varlığını koruması ve bu ülke ile ilişkilerini sürdürmesine yol açmıştır.

3.7.2 Türkiye'nin İç Faktörleri

3.7.2.1 Laik Devlet Anlayışının Türkiye-İran İlişkilerine Yansımaları

Türkiye ile İran'ın siyasal rejimlerini karşılaştırdığımızda en başta anayasal yapıda birbirinden farklılığı görülür. 1923 yılında kurulan Türkiye Cumhuriyeti rejim olarak demokratik, çoğulcu, laik ve Sosyal bir hukuk devleti bir karakterine sahiptir. Bu durum Türkiye Cumhuriyeti'nin Anayasasına da yansımış, Anayasanın 2. maddesinde Türkiye Cumhuriyeti'nin yönetim yapısı ve şekli tanımlanmıştır.¹¹⁷ Bu açıdan Türkiye Cumhuriyeti; 1923 yılından bu yana izlemiş olduğu dış politika ilkelerinde, barışçıl ve bölgesel istikrara önem veren bir çizgi izlemiştir. Bu doğrultuda Türk dış politikası statükocu ve süreklilik niteliğinde söz konusu olan muhafazakâr bir yapıya sahiptir.

Buna karşın İran'ın Anayasal yapısı¹¹⁸ ise Türkiye'nin dayandığı ilkelerin tam tersi bir çizgidedir. İran Anayasası henüz birinci maddesinde İslami yaklaşıma atıflarda bulunarak İran'ın bir İslam Cumhuriyeti olduğunu belirtmektedir.¹¹⁹ Bu anlamda İran İslam Cumhuriyeti'nin Anayasası ile Türkiye Cumhuriyeti Anayasası birbirlerinin tam tersi istikametteler. İran İslam Cumhuriyeti yeni kurulmuş olması ve uluslararası ortamdan dışlanmış olması ve diğer bütün rejimlere alternatif olduğu savı ile Türkiye Cumhuriyeti'nin tam tersine revizyonist ve radikal bir dış politika çizgisindedir. İran tarafından izlenen bu dış politika İslam Cumhuriyeti'nin kurulduğu ilk yıllarda daha da belirgin bir görünüme sahipti. Bu politika gereği İran İslam Cumhuriyeti çevre ülkelere

¹¹⁶ Mehmet Kocaoğlu "Kürtçülüğün Siyasi Bir Sorun Haline Dönüştürülmesinde ve Kürtçülük Faaliyetlerinde İran Faktörü, Avrasya Dosyası: İlkbahar 1995 Ankara: s: 104

¹¹⁷ Bkz: T.C ANAYASASI madde: 2

¹¹⁸ Anayasal yapı ile kastedilen İran ve Türkiye'nin Anayasaları ve Anayasal kurumlarıdır

¹¹⁹ İran İslam Cumhuriyeti Anayasası Madde 1

kendi rejimini ihraç etmeye kalkmış, bu doğrultuda kendisine dış politikada açılımlar sağlayabilecek benzer rejimlere sahip komşular edinmek istemiştir. Bu politika, Laik ve demokratik bir cumhuriyete sahip olan Türkiye'ye de yönelmiştir. Ne var ki tam bu zamanda patlak veren Irak-İran savaşı ile İran bu politikayı sürdürebilecek maddi ve moral gücü kendisinde bulamamıştır. Aynı zamanda İran savaşı devam ettirmesine olanak tanıyan temel ihtiyaç maddelerini Türkiye'den edinmesinden dolayı, Türkiye'yi gözden çıkaramamıştır.

İran İslam Cumhuriyeti 1988 yılında savaş bittikten sonra dış politikasına kaldığı yerden devam etmiştir. Bu ani dönüş ile Türkiye hazırlıksız yakalanmış, İran İslam Cumhuriyeti'nin uyguladığı politikalardan siyasal ve sosyal yönden büyük ölçüde etkilenmiştir. Türkiye, İran İslam Cumhuriyeti'nin rejim ihraç etmeye çalıştığı ülkeler arasında öncelikliydi. Bu öncelik sadece nüfusunun büyük bölümünün Müslüman olmasından kaynaklanmıyordu. İran İslam Cumhuriyeti'nin Türkiye'ye verdiği bu önem esas itibarıyla Türkiye'nin bölgedeki Müslüman ülkelere modernliği, demokrasisi ve gelişmişliği ile bir model ülke olmasından kaynaklanmaktaydı. Her iki ülke'nin bölgede rekabeti model ülke olmak istemelerinden kaynaklanmaktaydı. Bunun yanı sıra Türkiye, İran tarafından büyük şeytan olarak nitelendirilen Birleşik Devletlerin bölgesel çıkarlarına destek veren bir alt-empyralist devlet olarak görülmektedir. Türkiye bu nedenle İran tarafından hedef ülke olarak görülmüştür.

İran 1988 yılından 1998 yılına kadar Türkiye'ye yönelik rejim ihracı çabalarını yoğunlaştırmıştır. İran devlet adamları Türkiye'de Müslümanların zulüm görmelerinden, Atatürk'e iftiralara kadar birçok kampanyayı bazen el altından bazen de açıktan desteklemişlerdir. Özellikle 1990'lı yılların ortalarına doğru İslami örgütlerin ve hareketlerin faaliyetlerine hız vermeleriyle Milli Güvenlik Kurulunun toplantılarında baş gündem maddesi Türkiye'de irtica faaliyetleri ve İran'ın bunlara desteği olmuştur.¹²⁰ Yine bu yıllarda İran İslam Cumhuriyeti Atatürk'ün ölüm yıl dönümlerinden birinde bayrağı yarıya indirmeyi reddederek Türkiye Cumhuriyeti rejimine yönelik tavrını düşünsel

---

¹²⁰ Fırat, 1989:138

boyuttan eylemsel boyuta taşımıştır.¹²¹ 1991 yılında Türkiye'ye gelen Haşimi Rafsancani de Atatürk'ün kabrini ziyaret etmeyi reddetmiştir.¹²²

Atatürk'e olan bu düşmanlığın temelinde; din adamlarına büyük baskı uygulamış olan Şah Rıza'nın yakın dostu olması ve Türkiye'yi din devleti değil de Laik bir devlet anlayışı getirmesinden kaynaklanıyordu. İran İslam Cumhuriyeti devlet adamları Anıtkabiri ziyaret etmemelerini inançları dışında davrandıkları zaman münafık olacakları gerekçesiyle açıklamışlar, bu ifade Türkiye tarafından büyük bir tepki görmüştür.¹²³

İran yine aynı dönemlerde Türkiye'deki Türban sorunu ile ilgili olarak, Türkiye'nin işlerine karışmaya kalkmıştı. Türban yasağının kalkması için İran din adamları insanları sokaklara dökmüş, bu doğrultuda türban meselesini bir dış politika aracı haline getirmişti. Ayrıca Türkiye'deki protestoların ve gösterilerin de el altından İran yönetimince desteklendiği öne sürülmekteydi.¹²⁴

İran İslam Cumhuriyeti Türkiye'deki Türban yasağı konusunu kendi çıkarları doğrultusunda kullanmaya çalışmıştı. Sokak gösterilerine verdiği desteğin yanında, 2000 yılında meydana gelen Merve Kavakçı olayında da İran bu olaya tepki vermekte gecikmemiştir. İran İslam Cumhuriyeti Türkiye'de bu konularla ilgili bir gündem oluştuğu zaman bu olaylara taraf olmuş, ama Türkiye tepki gösterince bu doğrultuda verdikleri desteği inkâr etmişlerdir.

Türkiye'nin Ortadoğu'ya yönelme ve dış politikada çok yönlülük ilkeleri İran İslam Cumhuriyeti'nin radikal tutumlarından yara almıştır. Türkiye ısrarla komşuları ile iyi ilişkiler kurmak isterken, İran İslam Cumhuriyeti'nin buna cevabı işlerine karışmak ve Türkiye'nin dayandığı esasları kendi İslami inançları doğrultusunda yıkmaya çalışmak olmuştur.

Bu çabalar beraberinde yoğun bir propaganda sürecini de getirmiştir. İran bu propaganda saldırısını birkaç yolla sürdürmeye çabalamış, özellikle yazılı ve sözlü basın

---

¹²¹ Yılmaz a.g.e 96

¹²² Kenneth- KAZMAN. Carol MIGDOLOWITZ , a.g.m s: 9

¹²³ İran devlet adamı Musavi 1987 yılında bu konu ile ilgili olarak Atatürk ile farklı görüşlere sahip olduklarını buna rağmen Anıtkabir'i ziyaret ederlerse münafık olacaklarını söylemişti. Bu konuda ayrıntılı bilgi için Bkz: FIRAT Melek a.g.e s:138

¹²⁴ Yılmaz, 2004: 96-97

ile beraber, İran'dan Türkiye'ye sığınmış olan devrim yanlısı İranlıları bu propaganda sürecinde etkili bir silah olarak kullanmıştır. Bu propaganda sürecinde İranlı diplomatların özel bir yeri vardır. Bu diplomatlar İran tarafından zaman zaman Türk kamuoyunun ve siyasal karar alıcıların tepkilerini ölçmek için harekete geçirilmişler. Kritik zamanlarda diplomasi dili ile örtüşmeyen açıklamalar ve hareketlerde bulunmuşlardır.¹²⁵ Bu tavırların altında yatan neden Türkiye'de İslami bir devrim sürecinin ne kadar olgunlaştığıdır. Bu diplomatlar iki durum için bir anlamda turnusol kâğıdı işlevi görmüşlerdir. Bu iki durumdan birincisi İslam devrimine karşıt güçlerin moral, manevi ve maddi yönden ne kadar güçlü olduğu, diğeri ise İslam devrimi yanlısı güçlerin Türkiye'de iktidarı devralmaya henüz hazır olup olmadığıdır.

1990'lı yılların sonlarına doğru Türkiye'de İranlı bürokratların bu türde tavır ve davranışlarına karşı hem kamuoyunda hem de siyasal karar alıcılar arasında tepkiler yoğunlaşmıştı. Şubat 1997'de İran Büyükelçisi Muhammed Rıza Bagheri Sincan Belediyesi'nin düzenlediği Kudüs'ü anma gecesine katılarak burada Türkiye aleyhinde rencide edici sözler söyledi. Bu sözler bir zamandan beri gerginleşen ilişkiler konusunda bir dönüm noktası, diğeri tabiriyle bardağı taşıran son damla oldu. Türk Silahlı Kuvvetleri bu harekete karşılık Sincan'dan tanklarını geçirerek konuya tepkisini gösterirken, Türkiye diplomatik alanda Bagheri ile beraber İstanbul ve Erzurum konsoloslarının da geri çekilmesini istedi. İran bu talebe aynı şekilde karşılık vererek Türkiye'nin Tahran büyükelçisi ve Urumiye Başkonsolosu'nu istenmeyen adam(Persona Non Greta) ilan etti.

Türkiye için bu dönemde çevre ülkelerden ve içeriden algıladığı tehditlerin başında irtica gelmektedir. Hatta Milli Güvenlik Kurulunun Ekim 1997 de yaptığı toplantıda irtica tehlikesi PKK'dan daha öncelikli bir tehdit olarak algılanmıştır. Bu doğrultuda 28 Şubat tarihinde Türkiye, Milli Güvenlik Siyaseti benimseyecek, bu Milli Güvenlik Siyaseti belgesi Türk dış politikasında öncelikli ilkelerden biri olacaktır. Uluslararası anlaşmaların bu belgeyle çelişmeyeceğini, çelişki söz konusu olursa; uluslararası anlaşma imzalanmadan önce bu anlaşma üzerinde revizyon yapılacağı, dönemin başbakanı Mesut Yılmaz tarafından basına deklare edilmiştir.

---

¹²⁵ Bu konuda ayrıntılı bilgi için Bkz: İhsan D Dağı,1998: 147-179 ve Türel Yılmaz, 2004:97

Yukarıda açıklanan konu değerlendirildiğinde İran İslam Cumhuriyeti'nin rejimini ihraç edebilmek için gerekli enstrümanlardan birçoğuna sahip olduğudur. Bunlardan ilki siyasal enstrümanlardır. Bu dönemde Refah Partisi'nin iktidar olması ve İran İslam Cumhuriyeti ile benzer yaklaşımlara sahip olması Türkiye'de İslam devrimi karşıtlarını bir savaşıma hazırlarken, olaylar İslam devrimi yandaşları tarafından bir zafer gibi algılanmıştır. Refah Partisi iktidara gelince İran ile yakın ilişkiler kurmaya yönelmiş, bu doğrultuda Necmettin Erbakan ilk resmi ziyaretini İran İslam Cumhuriyetine gerçekleştirmiştir. Aynı dönemde Türkiye, BM'lerde yapılan İran'da İnsan Hakları İhlallerini Kınamaya yönelik toplantıda İran lehine oy kullanmıştır. Bu anlamda Türkiye yavaş yavaş Batı'dan uzaklaşmış, hızlı bir biçimde İran İslam Cumhuriyetine yönelmeye başlamıştı. Bu anlamda Türkiye çok zor bir süreci 28 Şubat ile atlattır.

3.8 1979 İran İslam Devrimi Sonrası İlişkileri Etkileyen Dış Faktörler

Bu dönemde iki ülke ilişkilerini etkileyen faktörlere baktığımızda kendi iç dinamikleri yanında dış faktörlerin ve uluslararası aktörlerin büyük etkide bulunduğu görülür. Bu faktörler bölgesel ve küresel nitelikler taşımaktadır. Bunların başında ABD, İsrail, Avrupa Birliği, Rusya ve Türkî Cumhuriyetler gibi devletlerin yanı sıra Merkezi Asya, Kafkasya ve Ortadoğu gibi bölgesel politikaları biçimlendiren dinamikler de etkili olmaktadır. Dolayısıyla bu dışsal dinamiklerin ayrıntılı olarak analizine girmek ve bunların ayrı ayrı iki ülke politikalarına ve ilişkilerine olan etkilerini incelemek zorunlu olacaktır.

3.8.1 Amerika Birleşik Devletleri'nin Türk-İran İlişkilerine Etkisi

A.B.D, Türkiye- İran ilişkilerine etki ederken, bu iki ülke, Birleşik Devletlerin Ortadoğu, Kafkasya ve Merkezi Asya'ya yönelik politikalarından da ciddi ölçüde etkilenmektedirler. Günümüzde Birleşik Devletler bölgede İran'ın etkinliğini azaltmaya yönelik çabalar içerisinde bulunurken, Türkiye'nin bu bölgelerde nüfusunu artırması için yoğun uğraşlarda bulunmaktadır. ABD'nin bu çabalarının temelinde Ortadoğu politikalarını şekillendiren petrol ve enerji kaynaklarının dünya piyasalarına akışının kesintisiz ve güvenli biçimde olmasını sağlayabilmesine dayanmaktadır.

Bu anlamda ABD her iki ülke'nin de bölgesel politikalarında önemli bir etken olarak görülmektedir. 1979 yılına kadar olan süreçte ABD, İran'ın dış politikası ve güvenlik konseptinde önemli bir yer tutarken, 1979 İran İslam Devrimi sonrasında negatif yönde de olsa İran'ın dış politikasında önemli bir dinamik olma özelliğini korumuştur.

İran, 1979 öncesi ABD'nin bölgedeki en önemli müttefiki konumundadır. Bu önemi iki faktöre dayalı olarak belirginleşmektedir. Birincisi; İran'ın sahip olduğu enerji kaynakları ve bu enerji kaynaklarının ABD için hayati derecedeki önemi, ikincisi ise Sovyetlerin bu enerji kaynaklarına ve Ortadoğu ile sıcak denizlere inmesini engelleyebilecek nitelikte modern bir orduya sahip olmasıdır.

İran açısından bakılınca bu ülke bölgesel politikalarını gerçekleştirmek için iki kutuplu dünya sisteminde Batı bloğu içinde yer almak olduğunun bilincindeydi. Bunun dışında daha önce açıkladığımız gibi İran'ın etnik yapısı ve Sovyetler Birliği'nden sürekli tehdit algılaması İran'ın güvenlik konusunda kaygılanmasına sebep olmaktaydı. İran'ın ABD'ye yanaşması onun zaman iç ve dış güvenliği ile ulusal varlığı ve toprak bütünlüğünün garanti altına alacağını düşünüyordu.

Bu anlamda İran ile ABD ilişkilerini belirleyen parametreler; İran adına güvenlik, ABD adına ise enerji ve Sovyetler Birliğinin bölgede etkinliğini artırabileceğine ilişkin beslenen kaygılardır. Bu açıdan bakılınca; Türkiye, İran, ABD ve Sovyetler Birliği bu karşılıklı ilişkilerin ve politikaların hem öznesi hem de aktörü olarak görülmektedir. Böyle bir ortamda Türkiye ve İran ilişkileri açısından belirgin herhangi bir sorun görülmemektedir. ABD'nin her iki ülke ile olan iyi ilişkileri ve Sovyetler Birliğinden İran ve Türkiye'ye yönelik tehditlerin varlığı potansiyel problemleri ikinci plana itmiştir.

Irak Başbakanı Nuri Said Paşa'nın Ankara'ya yaptığı on günlük bir ziyaret sonunda 18 Ekim 1954'te bir bildiri yayımlandı. Bu bildiride Türkiye ile Irak'ın Orta Doğu'da bir güvenlik teşkilatı kurmaya karar verdikleri ve Türkiye'nin Arap devletlerinin meşru menfaatlerine aykırı bir politika izlemeyeceği açıklandı. Bu son cümle ile anlatılmak istenilen, Türkiye'nin İsrail meselesinde Arapların meşru menfaatlerine aykırı hareket etmeyeceği ve İsrail'i körü körüne desteklemeyeceği idi.

Türkiye ile İran arasındaki ilişkilerin bölgesel temelde bir ittifak arayışında somutlaştığının en belirgin örneği Bağdat Paktı'nda ortaya çıkmaktadır. Türkiye ve İran'ın bu Pakt içerisinde bir araya gelmelerinin en önemli sebebi; artan Sovyet tehditleri ve her iki ülkenin de Sovyetlere karşı ortak bir savunma anlayışı geliştirmek istemeleridir. Bağdat Paktı ABD tarafından desteklenmiş, bu Pakt Sovyetlerin Ortadoğu'ya inmesini engelleyebilecek bir oluşum olarak düşünülmüştü.

Orta Doğu Güvenlik Paktı sorunu, Arap Ligi Konseyi'nin 22 Ocak-6 Şubat 1955 tarihleri arasında yaptığı toplantıda tartışma konusu oldu. Mısır, Suriye ve Suudi Arabistan Pakt'a karşı şiddetle cephe aldılar. Irak ise Pakt fikrini savundu. Lübnan ile Ürdün uzlaştırıcı bir rol oynamak istedilerse ama, Konsey bir sonuç alamadan dağıldı. Bu durum karşısında Türkiye ve Irak 24 Şubat 1955 de Bağdat Paktı'nı imzaladılar.

4 Nisan 1955 de İngiltere, 23 Eylül 1955 de Pakistan ve 3 Kasım 1955'de de İran Bağdat Paktı'na katıldılar. İngiltere'nin katılması Mısır ve Suriye'nin eline yeni bir koz verdi. Bu da Bağdat Paktı'nın İngiltere'nin Orta Doğu'daki sömürgeciliğinin yeni bir eseri olduğu idi. İran'ın katılması ise büyük bir şey ifade etmedi. Zira Pakistan ve İran Orta Doğu'nun Arap kuşağına dahil değildi. Böylece Bağdat Paktı Arap devletlerinin desteğini alamadı. Bu da Pakt için önemli bir zaaf oldu.

Ardından 21 Nisan 1956'da Mısır-Suudi Arabistan-Yemen bir araya gelerek savunma antlaşması imzaladılar. Orta Doğu'da Bağdat Paktına karşı bir blok ortaya çıkmış oluyordu. Her iki bloğun dışında kalan Lübnan ve Ürdün göz önünde tutulunca, Bağdat Paktı, Orta Doğu'da ve özellikle Arap Ortadoğu'sunda (kuşağında) birleştirici bir rol oynamak isterken, bu kuşağı üç parçaya ayırmış oluyordu. Bu parçalanmadan ve parçalar arasındaki rekabetten Sovyetler Birliği faydalanacaktır. Böylece Bağdat Paktı'nın bir sonucu olarak, Sovyetler Birliği Orta Doğu'ya girmiştir.¹²⁶

Bu Paktın başarılı olup olmadığı tartışılabilir; önemli olan nokta, Sovyetler Birliğinin Ortadoğu'ya inmesini geciktirmiş olmakla birlikte her iki ülkenin ABD'nin birer müttefiki olduklarını ispat eden bir girişim olmuştur. İran, Bağdat Paktını kendi

---

¹²⁶ Bu konuda ayrıntılı bilgi için Bkz: <http://w3.balikesir.edu.tr/~akolbasi/bagdat.doc>

bölgesel çıkarları için kullanmaya çalışmış, bu durum ABD ile Türkiye'nin dikkatlerinden kaçmamış, her iki ülkenin de İran'a yönelik kaygılarını artırmıştır.

Başkan Jhonson döneminde ABD ile İran arasında ilişkiler oldukça yoğunlaşmıştı. Şah Muhammed Rıza Pehlevi rejiminin istikrarı ve devamlılığı için ABD'nin bölgesel stratejilerini gerçekleştirmek büyük önem taşımaktaydı. Bu nedenle Şah Muhammed Rıza Pehlevi ABD'nin de desteğiyle ülkesinde sosyal, siyasal ve ekonomik alanlarda reform hareketlerine girişti. Bu reformlar tarihte Beyaz Devrim ismiyle yer aldı. Başkan Lyndon B. Johnson kendisinden önceki Başkan Kennedy'ye oranla İran Şah'ı Muhammed Rıza ile daha yakın ilişkiler içindeydi. İki lider bazı yönleriyle birbirleriyle uyum içerisindediler. Başkan Lyndon B. Johnson başkanlığı süresince Şah Muhammed Rıza ile üç kez görüşmüştü.

Aynı dönemde Türkiye'nin Kıbrıs'a müdahale girişimleri üzerine Başkan Lyndon B. Johnson tarihte "Jhonson Mektubu" olarak adlandırılan bir uyarı mektubunu Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'ye göndermesiyle Türkiye ile ABD ilişkileri gerginleşti. Bu durum üzerine Türkiye, Batı ittifakına yönelmenin dışında çok yönlü bir dış politika geliştirmenin yollarını aramaya başladı. Türkiye'nin ABD ve Batı ittifakı ile ilişkilerinin gerginleşmesiyle beraber, İran bu dönemde, ABD'nin bölgesel stratejilerini hayata geçirebilmesi ve Ortadoğu'nun güvenliği adına daha fazla önem kazanmaya başladı. Bu dönemde Türkiye, ABD ve İran ile ilişkilerini önceki döneme oranla alt düzeye indirerek, bölgede Araplar ile yakınlaşma fırsatları aramaya başladı.

ABD ile İran arasında sorun yaratan konuların başında; İran'ın hesapsız silahlanma telaşı ve hırsı gelmekteydi. İran'ın petrol gelirlerinin artmasıyla silahlanma konusunda ki istekleri ve girişimleri hızlanmış, bu durum ABD'nin tedirgin olmasına neden olmuştu. ABD bu tür aşırı bir silahlanmanın ileride kontrolden çıkmasından ve Sovyetler Birliği'ni kıskırtmasından korkuyordu. Esasında ABD için bu bölgede bir gücün silahlanması kaygı verici bir durum teşkil etmekteydi. İran gereğinden az silahlanırsa Sovyetler Birliği bu durumu kendisine yönelik bir tehdit olarak algılayacak, tehdidi ortadan kaldırmak amacıyla girişimlerini yoğunlaştıracaktı. Tam tersi bir durumda, İran gereğinden fazla silahlanırsa bölgesel dengeler bozulacak, İran bölgesel dengeleri lehine çevirebilmek için belki de üçüncü bir dünya savaşı demek olan girişimlerde bulunmaktan kaçınmayacaktı.

1964 yılında Şah Muhammed Rıza Pehlevi ABD Başkanına bir mektup yazarak İran'ın 1962 yılında başlattığı beş yıllık askeri planın uygulanabilmesi için destek vermelerini istedi. Bu konudaki yardımların ve desteklerin çok yetersiz kaldığını belirtmişti. İran'ın askeri temelde silahlanma programı devam ederken, ABD hem bu programın hem de bu programa olanak tanıyan İran'ın ekonomik şartları üzerinde durmaktaydı. Şah Muhammed Rıza Pehlevi artan petrol gelirlerine dayalı olarak bu gelirlerin önemli bir bölümünü silahlanmaya ayırmıştı. Bu gelirlerle beraber bölgesel savunmanın da öneminin ön plana çıkmasıyla ABD kaygılarını bir kenara bırakarak İran'ın bu silahlanma çabalarına yoğun destek vereye başladı.

Bu sırada bölgede İran'ın etkinliğini ve nüfusunu artıran önemli gelişmeler oldu. Bu gelişmeler ABD'nin İran'a askeri alanda verdiği desteği gayet net bir biçimde açıklıyordu. Aynı dönemde İngiltere bölge güvenliği ve Körfezin savunulması için bölgede bulunmaya devam ediyordu. 1968 yılında İngiltere bölgeden çekilme kararı aldı. Böylece Körfezde ve Ortadoğu'da bir savunma boşluğu meydana geldi. Bu boşluk, Sovyetler Birliği'nin bölgede etkinliğini artırmasına olanak tanımaktaydı. ABD, bölgede tek başına bölgesel güvenliği sağlayamayacağını düşünmekteydi. Bu nedenle bölgede bu görevi üstlenecek bir güç arayışına girdi. Bölgede İran'ın modern ordusu vardı. Batı ittifakı içerisinde bulunması ve Körfeze olan yakınlığıyla; bölge güvenliğine ve savunmasına en elverişli ülke konumundaydı. Bu nedenle İran'ın bölgede etkinliği ve önemi artmıştı. Bu bir anlamda ABD Başkanı Nixon'un doktrini gereği idi. Bu doktrin ile İran Körfezin savunulmasında uygun gördüğü ülke olarak ortaya çıktı.¹²⁷

Bu arada ABD'li siyasal karar alıcılar ve dış politika yapıcılar, Şah rejimine yönelik potansiyel tehditler üzerine tartışmaktaydılar. Büyükelçiliklerin ve gizli servislerin İran'ın güvenliği konusunda raporları birçok konuda örtüşmekteydi. Bunların başında; İran'ın dış tehditten daha fazla iç tehditle karşı karşıya olduğu geliyordu. Şah Muhammed Rıza Pehlevi ve onun rejimine yönelen iç tehditlerin bir süre sonra Şah'ın tahttan çekilmesine veya öldürülmesiyle sonuçlanabileceği doğrudundaydı. Şah rejimine yönelik iç tehditler doğal olarak ABD'nin bölgesel varlığına da yönelik idi. Her şeyden önce bu iç tehditler ister sağ görüşlü olsun, ister sol görüşlü olsun Amerikan karşıtı idi. Bu durum neredeyse bütün Şah rejimi karşıtlarını aynı potada toplamaktaydı. Aynı dönemlerde

¹²⁷ George Lenczowski, (1990): American President and the Middle East, Duke University, London: s: 116-119

ABD ve Şah Muhammed Rıza Pehlevi düşmanı olduğu bilinen Ayetullah Ruhullah Humeyni de savaş baltasını gömdüğü yerden çıkarmış, pasif direnişini, aktif direnişe çevirmişti. Ayetullah Humeyni'nin yaklaşımları ve kitleleri harekete geçirebilmek konusunda ki becerisi ABD'li analizcilerin dikkatinden kaçmamıştı.

ABD bu dönemde bölgesel açıdan önem verdiği müttefikini kaybetmemek için ağır bir silahlanma girişimine onay vermiştir. ABD'li uzmanlara göre; Şah Muhammed Rıza Pehlevi'nin ülke içinde kendi rejimine yönelik tehditleri bertaraf edebilmek için askeri önlemlerden başka şansı kalmamıştı. Nitekim ABD bölgesel müttefikini kurtarmak için silahlanmayı son bir çare olarak görmüştü.

1965 yılında Şah Muhammed Rıza Pehlevi askeri harcamalarını 200 milyon dolar kadar artırmıştı. Böyle bir artış ABD yönetimi ve CIA tarafından kaygı verici bulunmasına rağmen, Şah Muhammed Rıza Pehlevi'nin bu yöndeki taleplerine karşılık vermeye devam ettiler. Bunun üzerine Şah Muhammed Rıza Pehlevi askeri alımlarını 200 milyon dolar kadar daha artırdı. 1967 yılında Şah 6 yıllık süre için ABD'den 600 milyon dolarlık bir kredi elde etmeyi başarmıştı.

Bu yoğun silahlanma süreci Şah Muhammed Rıza Pehlevi'nin ülke içerisindeki gücünü artıracığına daha da azalmasına neden oldu. Şah askeri alımlara yaptığı harcamalar ile ülke içerisinde sosyal dengeleri bozmuş, toplumun büyük bir kesimi sefalet düzeyine düşmüştü. Petrol gelirlerinin büyük bir kısmının silahlanmaya harcanması sonucu gün yüzüne çıkan ekonomik ve sosyal problemler Şah Muhammed Rıza ve onun rejiminin sonunu getirmişti.

1950 yılından sonra İran ve Türkiye'nin ikili ilişkilerinde başta ABD olmak üzere uluslar arası süper güçler önemli roller oynamışlar, zaman zaman iki ülke ilişkilerinin belirleyicisi konumuna gelmişlerdir. Bölgesel çıkarları açısından İran ve Türkiye ABD'nin büyük önem verdiği ülkelerdi. Bu iki ülke daha öncede açıklandığı gibi petrolün ve enerji kaynaklarının dünya piyasalarına düzenli bir biçimde akmasını sağlamak ve Sovyetlerin ABD için stratejik öneme haiz olan Ortadoğu'ya inmesini engellemek amacıyla ABD tarafından kullanılan iki büyük bölgesel konumundaydı. ABD ile Türkiye'nin Jonshon mektubu ile başlayan süreçte ilişkilerinin bozulması gibi zaman zaman İran ABD ilişkilerinde de gerginlikler ve bozulmalar yaşanmıştır. ABD bu iki

bölgesel gücün her ikisini de birden kaybetmeyi göze alamadığı için Türkiye ile ilişkiler bozulduğu zaman İran'a daha fazla yakınlaşmıştı. Buna rağmen ABD, İran'ın iç dengelerine ve yönetsel yapısına tam olarak güvenmediğinden Türkiye ile olan bağlarını ne kadar zayıflamış olsa da hiçbir zaman koparmaya yanaşmamıştır.

Humeyni 1979'da İran Devrimi'ni gerçekleştirdikten sonra ABD'nin, Türkiye dahil bölge üzerine görüşlerinde önemli değişiklikler oldu. O günlerde ABD tam bir şaşkınlık içindeydi. Yıkılmaz sandıkları, İran ordusu ve Savak ismindeki istihbarat örgütünü yöneten Şah devrilmiş, ABD, İran'ın en büyük düşmanı haline gelmişti. "O yıllarda yaşlı olmasına rağmen, Türkiye gerçeğini kavramakta gecikmeyen Büyükelçi Prof. Strausz Hupe doğru teşhisle ilişkileri korumaya çalıştı. Türkiye'den ayrılırken bir gazeteciye Başkan Reagan'ın kendisine 'Önemli olan Türkiye'nin NATO içine kalmasıdır' açıklamasını nakletmişti."¹²⁸

1970'lerin ABD-SSCB anlaşmazlığında, 1970'lerde, Amerika'nın Vietnam deneyimi, petrol bunalımları, silahsızlanma görüşmeleri ve anlaşmaları, SSCB Devlet Başkanı Leonid Brejnev'in önerisiyle 1975'te Helsinki'de başlayan Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Konferansı (AGİK) süreci gibi olayların etkisiyle yumuşama (*detente*)* yaşanıyordu. Bu dönemde Türkiye, Amerika'nın baskısıyla 1971'de yasakladığı afyon ekimini 1974'te tekrar serbest bırakması ile ilişkilerde yeni sorunlar baş göstermişti; 1974 Kıbrıs müdahalesi ve 1975–1978 yılları arasında Türkiye'ye uygulanan silah ambargosu ile ilişkilerde belirgin gerilimler yaşanmıştır.**

1974 Kıbrıs krizi ve Türkiye'yi doğrudan ilgilendiren Amerikan silah ambargosu çerçevesinde Amerika ile ilişkilerde yaşanan sorunlara paralel olarak, 1970'lerde Avrupa ile ilişkilerin geliştirilmesine çaba gösterilmiştir. Kendi ekonomik sıkıntılarının da etkisiyle Washington, uluslararası yükümlülüklerinin bir bölümünü, başta Almanya olmak üzere, müttefiklerinin sırtına kaydırma düşüncesiyle bu fikre yakınlık duymuştur. Bu yıllarda, Yom Kippur Savaşı'nı izleyen petrol ambargosu ve Kıbrıs müdahalesinin ABD silah ambargosu ile birleşmesi, Türkiye'nin ekonomik krize girmesine neden

¹²⁸ <http://www.geocities.com/turkordusu/abdturkiye.htm> : YILDIRIM, Erenç Dilek

* Detant: 1963- 1975 yılları arasında Soğuk Savaşın bir dönemi olup, her iki bloğun stratejilerini ve politikalarını yeniden gözden geçirmeleridir.

** İki kriz aşamasında Ecevit Hükümeti ve CHP iktidardaydı.

olmuştur.*** ABD ambargosu ancak 1978 Eylül'ünde kaldırılmış ama krizin Türkiye'ye etkisi 12 Eylül 1980 Askeri Müdahalesiyle noktalanmıştır.

Amerika Birleşik Devletleri, 1979 yılında Ayetullah Humeyni'nin Şah'ı devirmesinden, Amerikan Büyükelçiliği'nin işgali ile başlayan düşmanca hareketler dizisinden sonra İran'dan tamamen kopmuştur. 27 Aralık'ta bu defa SSCB'nin Afganistan'a girmesinin ardından; Türkiye'ye stratejik olarak daha fazla önem atfetmeye başlamıştır. Bu gelişmelerin ardından yapılan değerlendirmelerde Türkiye, ABD için krizli bir bölgede güvenilir bir müttefik olarak tanımlanmıştır. Irak ile İran arasında 1980 Eylül'ünde patlayan ve 8 yıl süren savaş da Türkiye'nin bölgesel önemini artıran bir etken olmuştur.

1980 yılının ortalarında, İran devrim hareketinin İran ordusundaki yüksek rütbeli subayları tasfiye etmesi ve rehinelere olayıyla ABD'nin düşmanlığını çekmesi bu devletin güçsüz bir durumda olduğu izlenimini uyandırıyor. 22 Eylül 1980'de, İran'ın, iki ülke arasındaki anlaşmazlık konusu olan bölgeden askerlerini çekmeyi reddetmesi üzerine Irak ordusu sınırı geçti. 16 Eylül'de ise Irak, Şatt-ül-Arap antlaşmasını feshettiğini açıklamıştı. Savaşın ilk günleri, baskın avantajını koruyan Irak'ın üstünlüğü ile geçti. Fakat zamanla İran'ın direnişin artması ile savaş yıpratma savaşı biçimini aldı.

İran'ın istilaya ilk tepkisi, sadece ilerleyen Irak birliklerini değil, aynı zamanda Irak'ın Basra limanını da bombalamak oldu. Aynı ay içinde Tahran ve Bağdat'ta bombalandı. Eylül ayının sonunda Irak ordusu Abadan ve Hürremşehr kentlerini abluka altına almış olmakla birlikte, kış ayları gelmeden savaştaki amaçlarına ulaşabilmiş değildi. İran'ın direnmesiyle birlikte savaş yıpratma savaşı biçimine girmişti. 1980 kışı boyunca yapılan barış girişimleri başarısız oldu ve 1981 Nisan ayından itibaren savaş yeniden yoğunlaştı.

Tarih göstermiştir ki, yıpratma savaşı uzun “nefes” gerektirir. Ekonomik gücünü ve insan kaynağını en uzun süreye yayabilen tarafın önemli bir avantajı vardır. İran böylesine uzun bir savaşta kendisini, stratejisini hızlı bir zafer üzerine kuran Irak'a göre daha rahat

---

*** Türkiye'deki ekonomik krizi ABD derinleştirmiştir.

hissediyordu. Bunu bilen Irak, İran'ın ekonomik gücünü zayıflatma amacıyla saldırılar yapmaya başladı.

İki ülkenin de ekonomik gücü, büyük ölçüde ihraç ettikleri petrole dayanıyordu. Fakat Irak petrol boru hatlarından petrol ihraç edebilirken İran, ihracatını büyük ölçüde Basra Körfezi'nden yapmaktaydı. Yani, Basra Körfezi petrol ticaretinin kesintisiz sürmesi Irak'ın değil, İran'ın işine gelmekteydi. Bu sebeple Irak, petrol taşıyan İran gemilerine saldırılar yapmaya başladı. Benzer şekilde İran'da Irak petrol tesislerine saldırıya başladı.

Körfez petrol ticaretinin zarar görmesi, Amerika Birleşik Devletleri'nin, savaşa aktif olarak katılmasına sebep oldu. Geleneksel olarak, dünya ticaretinin özgürce yapılması ve açık denizlerin serbestliği ABD dış politikasının temelini oluşturmuştur. Ayrıca ABD ve müttefikleri (Avrupa ve Japonya) büyük ölçüde Körfez petrolüne muhtaçtı ve bu petrol yolunun saldırıya açık olması Batı dünyası için tehlikeliydi. Körfez petrol yolunu açık tutmak için Amerika Birleşik Devletleri bölgeye bir filo gönderdi ve Amerikan bayrağı çekmiş Kuveyt tankerlerini korumaya başladı.

8 yıl süren savaş 1988 Ağustos'unda yapılan ateşkes ile sonlandı. Ancak Birleşmiş Milletler gözetiminde yapılan barış görüşmelerinden sonuç alınamadı. İran, görüşmeler için ön koşul olarak topraklarındaki tüm Irak askerlerinin çekilmesini isterken, Irak Şatt-ül-Arap suyu üzerinde ortak denetim kurulmasında ısrar etti. İki ülke arasındaki barış, ancak Irak'ın Kuveyt'i 1990 Ağustos'unda işgali ve ABD ile savaşa tutuşma korkusuyla İran'dan eline geçirdiği toprakları geri vermesiyle gerçekleşti.

Amerika Birleşik Devletleri, İran'daki müttefikleri şahı devirip iktidara gelen İslami rejimden hiçbir zaman hoşnut olmamıştı. Bu sebeple 1967 yılında diplomatik ilişkileri kestiği Irak ile tekrar yakınlaşmaya çalıştı. Daha sonra çeşitli kanallardan Irak'a silah yardımı yaptı ve büyük miktarda borç para sağladı. Hatta Irak'ın biyolojik ve kimyasal silahlar üretmesine yardımcı oldu. Ayrıca Amerika Birleşik Devletleri ve İngiltere 1986 Mart'ında, Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'nin Irak'ın İran'a karşı kitle imha silahları (kimyasal ve biyolojik silahlar) kullanmasını eleştiren kararlar almasını karşı oy kullanarak engelledi. Daha öncede bahsedildiği gibi Türkiye İran-Irak savaşı karşısında tarafsızlık politikası izledi. Türkiye savaş sırasında her iki ülkeye eşit mesafede durarak ekonomik çıkarlarını ön plana aldı. Bununla beraber Türkiye'nin 1980'li yıllarda söz

konusu olan dışa açık ekonomik büyüme modeli daha fazla enerji ihtiyacını ön plana çıkarmıştı. Bu durum Türkiye'nin her iki ülkeye karşılıklı bağımlılığını pekiştiren bir etken oldu.

İran İslam Devrimi ile Başlayan ABD-İran gerginliği 1990'lı yıllara gelindiğinde Sovyetler Birliği ve Doğu Bloğunun yıkılma sürecinde her iki ülkenin bölgesel ve küresel nitelikte stratejiler üretmelerine ve uygulamaya çalışmalarına neden olmuştur. İran bölgede iyice yalnızlaşırken, ABD bu durumu iyice pekiştirmek için çaba sarf etmiştir. Bu çabaların başında ABD'nin 1993 yılında uygulamaya koyduğu çifte çevreleme (*Dual Containment*) gelmektedir. 1991 yılında Körfez Savaşı sonrasında şartlar bu politikayı uygulayabilmek adına olgunlaşmıştı. Bu politikanın hedefi İran ve Irak'ın ihtiraslarını kontrol ve denetim altına almaktı. İran ve Irak'ın bölgesel barışı tehdit eden ihtiraslarını gerçekleştirebilecekleri araçlardan mahrum bırakılması amaçlanmaktaydı. Bunun yanı sıra bu politika Irak'ın bu yolla rejim değişikliğine gideceğini umarken, İran'da her hangi bir rejim değişikliği öngörmemiştir. İran konusunda ABD'nin temel amacı ve stratejisi bu ülkeyi askeri alanda güçlendirebilecek dış bağlantılardan yoksun bırakmaktı. Bu politikanın mimarlarından Martin Indyk bu politikanın başarılı olmasını "ABD'nin İran ve Irak'ın çevresinde ki ülkelere bu politikanın önemlerini iyi anlatabilmek, bu politika çerçevesinde Ortadoğu'da mümkün oldukça çok sayıda ülkeyi bu politikanın uygulanmasına ortak etmek"¹²⁹ olarak açıklamıştı.

ABD'nin yaklaşımı İran'ın uluslararası ortamda izole edilmesiydi. ABD özellikle İran'ın petrol ihracatına müdahale¹³⁰ ederek, ekonomik alanda İran'ı zayıflatmak amacındaydı. Bu politika uluslararası düzeyde destek bulamadığı için başarılı olamadı. Başta Almanya olmak üzere Avrupa Birliği ülkelerinin İran'da 10 milyar dolarlık yatırımının bulunmasının yanı sıra ülkede hatırı sayılır bir Japon sermayesinin varlığı başta bu iki uluslararası aktörün bu politikaya soğuk bakmasına sebep olmuştu. Bunun yanı sıra ABD'ye uluslararası alanda muhalif olan iki ülke Çin ve Rusya'da bu politika'ya karşı ilgisiz davranma yolunu seçtiler.

---

¹²⁹ Martin Indyk, (1993): "*Special Report: Clinton Administration Policy toward the Middle East*," Washington Institute for Near East Policy Policywatch no. 84, May 21, 1993, p. 2.

¹³⁰ Elaine Sciolino, (1994): "*Iran's Difficulties Lead Some in U.S. to Doubt Threat*," New York Times, July 5, 1994, p:1

Türkiye bu dönemde Kürt sorunu ile uğraşıyordu. Güney ve Doğu bölgelerinde terör tırmanmış, çatışmalar bazı çevrelerde iç savaş olarak ifade edilmeye başlanmıştı. Bu politika iki açıdan Türkiye'nin ilgisini çekmedi. Birincisi Türkiye hem Irak hem de İran ile istenen düzeyde olmasa da, Türkiye'nin yabana atamayacağı düzeyde ticari ve ekonomik ilişkileri vardı. Bununla beraber bahsedilen Kürt sorunu sadece Türkiye'ye yönelik bir tehdit değildi. İran ve Irak'ın içerisinde de önemli miktarda Kürt nüfus bulunmaktaydı. Terör örgütleri bu bahsi geçen ülkeler zayıfladıkça kendilerine yaşama alanı bulmaktaydılar. Türkiye Kuzey Irak'ta otorite boşluğu ile PKK teröründe ki artışta bir bağlantının olduğunu düşünmekteydi. Bu nedenle her iki ülke ile iyi ilişkilere sahip olmasa da bu ülkelerin zayıflaması sonucu meydana gelecek bir otorite boşluğuna Türkiye şiddetle karşı çıkmaktaydı.

ABD bu döneme kadar bölgede neredeyse bir tahterevalli politikası izlediği görülmektedir. ABD 1979 İran İslam Devriminden önce İran'a büyük ölçüde destek vermiş, 1979 İran İslam Devrimi sonrası bu defa Irak'ı desteklemiştir.¹³¹ ABD bölgede hiçbir devletin belirleyici bir güç olmaması için bu ülkeleri birbirlerine karşı desteklemiş ve zaman zaman da kışkırtmıştır. ABD, 1990'lı yılların başlarında özellikle Sovyetler Birliği yıkıldıktan sonra bölgede bu devletlere ihtiyacının kalmadığını düşünmeye başlamış bunun sonucunda her ikisini de gözden çıkarmıştır. Bu iki ülkeye de ihtiyacı olmadığını düşünerek, Ortadoğu ve diğer bölgelerde stratejilerini ve politikalarını aracı kullanmadan doğrudan icra etmeye başlamıştır.

ABD ile İran arasında yaşanan gerginlikler ile birlikte bu gerginliklerin zaman zaman kriz boyutlarına tırmandırılması Türkiye'nin bölgesel stratejilerini ve İran ile olan ilişkilerini derinden etkilenmiştir. 1979 yılında İran'da devrim olduğu zaman ABD ile Türkiye arasında Jhonson mektubu ve Kıbrıs Barış Harekâtından kaynaklanan soğukluklar sürmekteydi. ABD Bölge'nin güvenliği açısından İran'ı kaybettiği zaman Türkiye'ye yanaşmaya başlamıştı. ABD özellikle Ortadoğu'da tek başına politikalarını hayata geçiremeyeceğinin farkındaydı. Dolayısıyla ABD Türkiye ile ilişkilerini düzeltebilmek için Türkiye'ye Kıbrıs harekâtından sonra uyguladığı silah ambargosunu kaldırmıştı. Bu girişim zamanlama açısından da ilginç bir boyut taşımaktadır. ABD

---

¹³¹ Robert Olson, (1992): "Turkey and Iraq: Towards Normalization?" Middle East International, August 7, 1992, p. 19.

yönetimi Türkiye'ye yönelik silah ambargosunu İran'da devrim gerçekleşikten dört ay sonra kaldırmıştır.

ABD'nin Türkiye'ye yönelik dış politikasına baktığımızda, bu politikanın farklı etkenler tarafından belirlendiği görülür. ABD 1990'lı yılların başında Sovyetler Birliğinin çözülmesinden sonra uluslararası ortamda tek başına hegemon güç olarak kalmış, bölgelere müdahale edebilmek için daha fazla hareket kabiliyetine ulaşmıştır. Bu süreçte özellikle 1990'lı yılların sonlarına doğru siyasallaşan İslam ABD'nin belirli bölgelerde hareket kabiliyetini ve stratejilerini uygulayabilme imkanını sınırlandıracaktır. Bu nedenle ABD bölgesel ve küresel çıkarlarını koruyabilmek için radikal özelliklere sahip ideolojilerin bölgede ve dünyada model devletleri olarak ortaya çıkmasına karşı çıkacaktır.

Bu anlamda Türkiye gerek nüfusu, gerekse nüfusunun sahip olduğu etnik ve dinsel özelliklerin yanı sıra laik, demokrat ve çoğulcu devlet yönetim tarzı ve geleneği ile İslamcı devlet anlayışının karşısında bölgede ki diğer ülkelere model bir ülke olabilme özelliği taşımaktadır. ABD yükselen İslamcı düşünce ve İslamcı terörün bölgede kontrolü eline almasını ve İran gibi din devletleri rejimlerini dışarıya ihraç etmesini engellemek için, Türkiye gibi nüfusunun %95'i Müslüman olan, aynı zamanda laik, demokratik Cumhuriyet rejimine dayanan, bölgede en istikrarlı ve en güçlü bir devleti çevre ülkelere model ülke olarak göstermeye çalışacaktır.

1980'li yıllarda Türkiye ABD'ye olan kırınglığının da etkisi ile ABD'nin bölgesel politikalarına katılmak konusunda pek istekli bir tutum sergilemiyordu. Bu döneme ilişkin olarak, İran ile olan ilişkilerinde Türkiye'nin dış politikasını daha pragmatik bir politika olarak tanımlamak yerinde olacaktır. 1970'li ve 1980'li yıllarda Türkiye bölgesel ve küresel anlamda kendisini yalnızlaştırılmış hissetmekteydi. Bu nedenle dış politikasını çeşitlendirmenin yollarını aramaya başladı. Bu politikaların önem taşıyan noktalarından birisi de komşularıyla mümkün olduğu kadar çatışmalardan kaçınarak onlarla yakın ilişkiler kurmaktı.

1990 yıllarına geldiğimizde Türkiye'nin bu politikadan zaman içerisinde geri adım attığını görmekteyiz. Bu dönemde ortaya çıkan bölgesel sorunlar her iki ülkenin de

birbirlerine yönelik şüpheler beslemelerine sebep olmuştur. Özellikle PKK ve Kuzey Irak sorunu her iki ülkenin gündeminde sürekli olarak ön plana çıkmıştır.

Bu dönemde ABD ile İran arasında yaşanan gerginlikler bölgesel stratejilerini uygulamak ve bölgesel politikalar geliştirmek açısından Türkiye'ye büyük avantajlar sağlamıştır. Bunun sebebi Sovyetler Birliği yıkıldıktan sonra Türkiye'nin stratejik açıdan görelî de olsa önemini kaybedebileceği olması kaygısıdır. İran ve onun yarattığı bölgesel krizler ile ABD'nin bölgede Türkiye'ye ihtiyacının olması, Türkiye'nin bölgesel ve stratejik önemini korumasına olanak sağlamıştır.

Türkiye, ABD-İran çekişmesi sayesinde bölgede kazandığı avantajlardan birisi de Baku-Ceyhan Petrol Boru Hattı projesinin hayata geçirilmiş olmasıdır. ABD, Ortadoğu, Hazar Havzası ve Merkezi Asya bölgelerinin petrollerini dünya piyasalarına taşıyabilecek olan yolları İran'ın elinde bulundurmasını kendisine bir tehdit olarak algılamaktadır. Bu anlamda ABD, Türkiye'nin de büyük önem verdiği Bakû-Ceyhan petrol boru hattını destekleyerek Türkiye'nin bölgede daha etkin bir pozisyon kazanmasına imkân sağlamış oldu. ABD, bunun aksine bir politikanın söz konusu olması durumunda bölgede İran'ın etkin bir konum elde etmesine yol açabileceğini düşünmekteydi.¹³²

Türkiye 1995 yılında ciddi bir enerji krizi ile karşı karşıya kalmıştı. Türkiye bu krizden kurtulabilmek için çeşitli arayışlara girişti. Bu arayışların başında Türkiye'nin İran'dan doğalgaz satın almak için girişimlerde bulunması gelmektedir. Bunun için bir anlaşma yapılması gündeme gelmiş, bu anlaşmaya en büyük tepki ABD'den gelmişti. ABD, bu dönemde İran'a yönelik çifte çevreleme politikası olan *Dual Containment* uygulamaktaydı. Türkiye'nin enerji krizini aşmak için yaptığı bu girişmelerin sonunda; ABD ile Türkiye arasında bölgeye bakışı ile bölgesel stratejileri arasında ki farklılıklar gün yüzüne çıkmış oldu.¹³³

ABD 1996 yılında “çifte çevreleme” politikasını daha da ağırlaştırarak, ekonomik ve temel ihtiyaç maddelerini de bu kapsamın içerisine alması Türkiye'nin tepkisini beraberinde getirdi. Türkiye'nin ABD'nin stratejileri ve beklentileri doğrultusunda

---

¹³² Yılmaz, 1998: 14

¹³³ Kenneth Kantzman- Carol Mıgdalowitz, a.g.m s: 13

davranmamasının temel nedeni İran ile ticari ilişkilerini bozmak istememesi, dolayısıyla ticari kayıplara uğramak istememesinden kaynaklanmakta olduğu söylenebilir.

Öte yandan Yunanistan, Suriye ve Ermenistan tarafından Türkiye'ye yönelik olarak üçlü çevreleme politikası uygulanmaktaydı. Bu politika ile Türkiye'nin bölgesel stratejiler geliştirmesi ve bu stratejilere uygun olarak bölgelere yapmaya çalıştığı açılımlar engellenmeye, Türkiye'nin çevresinde ki kısaç daraltılmaya çalışılmıştır. Türkiye bu politikaların farkında olduğundan bu ittifaka birde İran'ın katılmasını istememiştir. İran'ın Türkiye'ye karşı kurulmuş bu cepheye katılması Türkiye'nin çevresinin tamamıyla örülmesi anlamına yani bölgede Türkiye'nin tamamen yalnızlaşması anlamına gelecekti.

Bu nedenle Türkiye bu kısaçtan kurtulmanın yolunu İran ile önceki döneme kıyasla iyi ilişkiler kurmak olarak görmüştü. Aynı zamanda İran ile yapılacak bir doğalgaz anlaşması, Türk siyaset adamlarına iki ülkenin ticari çıkarları nedeniyle birbirlerine yönelik düşmanca bir tutum takınamayacaklarını düşündürmekteydi. Diğer taraftan Türk siyasal karar alıcıları bu tür bir anlaşmanın Türkiye'nin Rusya'ya olan bağımlılığını azaltacağına inanmaktaydılar.

Bu süreçte doğalgaz anlaşmasıyla iyice artan ABD-Türkiye gerginliği, 1997 yılında Muhammed Hatemi'nin iktidara gelmesiyle birlikte ABD-İran ilişkilerinin yumuşamasıyla normale dönmeye başlamıştır. 1990'lı yılların başında İran'ın PKK terör örgütüne verdiği destek ile iyice gerginleşen Türkiye-İran ilişkileri, 1990'lı yılların sonlarına doğru başa geçen Hatemi'nin daha ılımlı bir lider olmasıyla yumuşama sürecine girmiştir.

Türkiye İran ile olan ilişkilerinde yeniden 1980'li yılların pragmatizmine dönüş yapmıştır. Türkiye'nin bu dönemde izlediği strateji İran ile kurulacak ilişkilerin İran'ı uluslararası sisteme çekebileceği yönünde idi. Bu strateji, Türkiye'nin bu konuda ABD'nin İran'a yönelik politikalarına karşı çıkan diğer uluslararası aktörler ile aynı fikirleri paylaştığını göstermektedir.

Özellikle Avrupa Birliği'nde birçok siyasal karar alıcı ve uzmanlar; çifte çevreleme stratejisinin başarıya ulaşmadığını düşünüyordu. Bu yaklaşım ABD'nin İran'a yönelik politikalarını bir kez daha gözden geçirmesine neden olmuştur. Buna rağmen ABD'li

siyaset adamları İran'a yönelik politikaları konusunda geri adım atmamakta ısrarlı davranmaktadırlar. ABD İran'ın asla ödün veremeyeceği konuları İran'a yönelik yaklaşımlarını ve politikalarını gözden geçirmek için ön koşul olarak ileri sürmektedir.

Bunlardan bazıları İran'ın bölgesel ve ulusal güvenliğini öne sürerek tartışmanın bile gereksiz olduğunu düşündükleri konular olmalarına karşın, diğer bazı ön koşullar ise İran'ın kesinlikle kabul etmediği ve etmeyeceği iddialardır. ABD İran'ın terörizmi desteklemekten vazgeçmesini öne sürmektedir. İran terörizme destek verse bile bunu uluslararası platformda dile getirerek kendisini haksız ve suçlu bir pozisyona düşürmek istememektedir. İranlılar diğer yandan da ABD'nin bu tür taleplerin kabul edilmesinin İran'a yönelik bir müdahaleye zemin hazırlamak için olduğunu düşünmektedirler.

Bu nedenle en azından orta erimde ABD-İran ilişkilerinin düzelmesini beklemek hayalcilik olacaktır. Her iki ülkenin de stratejileri ve bölgesel çıkarları karşılıklı olarak çelişmektedir. ABD'li siyasal karar alıcılar İran'a yönelik bu politikaya son vermenin uluslararası platformda ABD'ye büyük prestij kaybettireceğini düşünmektedirler. İran ise büyük şeytan olarak nitelendirdiği bir devlete karşı geri adım atmayı İran İslam Cumhuriyetinin genel prensiplerine ve varlık nedenlerine karşı bir hareket olarak kabul etmektedir. Bu kadar iddialı bir yaklaşımla iktidarı ele geçirmiş olan bir siyasal-uhrevi bir düşüncenin kolay bir biçimde geri adım atmasını beklemek pek gerçekçi bir düşünce olmayacaktır. Öte yandan İran, İslam Devriminden bu yana ekonomik ve sosyal yönden iyi günler geçirmemektedir. Bu nedenle İranlı politikacılar ABD ve çevre ülkelerle politik krizler çıkararak bu ekonomik ve sosyal problemlerin üzerini örtmektedirler.

Özet olarak bakıldığında Türkiye, İran ve ABD ile olan ilişkilerinde arada kalmış durumdadır. Bu çelişkinin temelinde ekonomik çıkarlar ile siyasal beklentiler arasında ki çelişkiler olmaktadır. Türkiye bir yandan İran'ın petrol ve doğalgazına ihtiyaç duyarken diğer yandan bölgesel ve küresel politikalarını gerçekleştirmek için ABD'nin siyasal desteğini aramaktadır. Türkiye bu nedenle İran ile ilişkilerini yalnızca ekonomik düzeyde tutmaya gayret gösterirken diğer yandan ABD'nin tepkisini çekmemek ve bu devleti kendisinden uzaklaştırmamaya çalışmaktadır.

3.8.2 Türk-İran İlişkilerinde İsrail Faktörü

İsrail, Türkiye ile İran arasındaki ilişkileri etkileyen önemli faktörlerden birisi olarak görülmektedir. İran ile Türkiye bölgesel dengeleri göz önüne aldıklarında karşılıklı İsrail faktörü çıkmaktadır. İsrail'in kurulduğu yıl olan 1948'de İran ile İsrail arasında belirgin nitelikte bir sorun mevcut değildi. İsrail'in kuruluşuna bu dönemde İran muhalefet etmemişti. Bunun nedeni İran'ın bu dönemde Batı ittifakı içerisinde olmasından dolayı bu ittifakın politikalarına olumlu yaklaşmasıdır. Bunun yanı sıra bölgede bir Arap milliyetçiliği doğmaya başlamıştı. Bu İran'ın bölgesel politikalarına ve Fars milliyetçiliği düşüncesine aykırı bir durum idi. Bu nedenle İran bölgede Arap milliyetçiliğini zayıflatacak olan İsrail'in kuruluş sürecine olumlu bir gözle bakmayı tercih etti. Buna karşın Avrupa'da savaşın bitişleriyle başlayan ve İsrail devletini tanımaya kadar uzanan süreçte Türkiye'nin Filistin politikası Ankara'nın döneme özgü öncelik ve endişelerini yansıtır. Türkiye savaşı izleyen dönemin özgül koşullarının bir sonucu olarak Sovyetler Birliği'nden gelen baskı politikasını karşılayabilmek için öteki müttefiklerin desteğini aramaktadır. 1945'in ikinci yarısından başlayarak ABD'den istediği desteği alamayan Türkiye, gereksindiği desteği sınırlı ölçüde olmakla birlikte İngiltere'den alabilecektir. Bu desteği sağlama alabilmek için İngiltere'nin Ortadoğu'da korumaya çalıştığı düzenin sürdürülmesine destek olacaktır. Bu çerçevede Türkiye'nin önceliği, Irak ve Ürdün gibi İngiltere yanlısı Haşimi hanedanlar tarafından yönetilen ülkelerle ilişkilerini yakınlaştırmak olacaktır¹³⁴

İsrail'in kurulmasından sonra başlayan savaşın ilk aşamasında muhtemelen Arapların kazanacağı öngörüsüyle, İsrail'i tanımaktan kaçınan Ankara Aralık 1948'de çatışmaların yatışmasından sonra tutumunu değiştirmeye başlayacaktır. 12 Aralık 1948'de BM Genel Kurulu tarafından oluşturulmasına karar verilen Filistin Uzlaştırma Komisyonu'na Türkiye ABD ve Fransa'nın yanı sıra üçüncü ülke olarak katılacak ve yönetim çevrelerine yakınlığı ile tanınan Hüseyin Cahit Yalçın¹³⁵ komisyonda temsilci olarak görevlendirilecektir. Pek çok gözlemci Türkiye'nin bu komisyona seçilerek görev

¹³⁴ Majid Khadduri, (1960): "Independent Iraq: A Study in Iraqi Politics from 1932 to 1958", 2. baskı, Londra, s. 343-345'den aktaran Gruen, Turkey, Israel and the Palestine Question, s. 26-27.

¹³⁵ Yalçın'ın üyeliği sırasındaki tutumu Arap basınında eleştiri konusu olacaktır. Kürkçüoğlu, *Türkiye'nin Arap Ortadoğu'suna Karşı Politikası*, s.30. Arap basınının Yalçın'a yönelik olarak dile getirdiği, Yahudilere yardım ve Yahudi menfaatlerini tercih etmek bakımından Yahudi murahhaslardan daha ileri gitmek" suçlamaları Türkiye basınında da yankı bulacaktır. Bakınız: Ömer Rıza Doğrul, "Lozan Uzlaştırma Komisyonunun Faaliyetleri Dolayısıyla," *Cumhuriyet*, 15 Haziran 1949.

almasını Türkiye'nin Filistin sorunu karşısında Arap yanlısı politikalardan ayrılması bakımından bir dönüm noktası olarak değerlendirmektedir.¹³⁶ 1949 yılı başlarına gelindiğinde Ankara için İsrail'in tanınmasının artık bir zamanlama sorunu olduğu anlaşılmaktadır.

Filistin'de savaşın sona ermesinden sonra Ocak 1949'da büyük devletler İsrail'i tanımaya başlayacaktır. ABD'nin 31 Ocak 1949'da İsrail'i *de jure* olarak tanıma kararını açıklamasından sonra Türkiye'nin de benzer bir adım atacağına ilişkin belirtiler artacaktır. Dışişleri Bakanı Necmettin Sadak 8 Şubat 1949'da Anadolu Ajansı'na verdiği demeçte, hükümetin resmen tanıma işlemini "Filistin'deki tavassut vazifesinin sona ermesine Diplomatik ilişkilerin kurulmasını izleyen ilk yıllar Ankara'nın NATO'ya alınma girişimlerini yoğunlaştırdığı bir döneme rastlayacaktır. Kore Savaşı sırasında Arap ülkelerinin tersine İsrail'in BM Güvenlik Konseyi kararlarını desteklemesi ilişkilerin daha da yakınlaşmasına neden olacaktır. İki ülke arasında ilk ticaret anlaşması 4 Temmuz 1950'de imzalanmış, askeri alandaki işbirliği de hızla gelişmiştir. Türkiye-ABD ilişkilerinde Yahudi lobilerin etkili olmaya başlaması da kuruluş yıllarına özgü bir başka gelişmedir. Ellili yıllar boyunca, ABD mali yardımlarının kesintiye uğraması ve Kıbrıs sorunu gibi konularda Yahudi lobisinin desteğine başvurulacaktır. Türkiye, NATO'nun kuruluşundan sonra, örgüte girişine yardımcı olur beklentisiyle, İngiltere'nin tasarladığı bölgesel güvenlik düzenlemelerini destekleyecektir.¹³⁷ Arap ülkelerini kapsayan bir bölgesel güvenlik düzeni kurma çabaları Türkiye-İsrail ilişkilerinin gelişimi bakımından olumsuz bir ortam yaratacak, iki ülkenin açık bir işbirliğine yönelmesine engel olacak, örneğin, temsil düzeyinin büyükelçiliğe yükseltilmesi için yapılan hazırlıklar rafa kaldırılacaktır. İsrail, Arap ülkelerini bir araya getirecek bir güvenlik düzenlemesinin ancak İsrail'in güvenliği pahasına gerçekleştirilebileceği öngörüsü ile girişime karşı çıkacak, Türkiye'nin İsrail ile ilişkilerini Arap ülkelerini pakta katılmaya ikna etmek için feda edebileceği olasılığından kaygı duyacaktır.¹³⁸ Zaman içinde bu kaygıların yersiz olmadığı görülecektir. 6 Kasım 1955'te, Cumhurbaşkanı Celal Bayar, Ürdün'e yaptığı ziyaret sırasında, Doğu Kudüs'te yaptığı konuşmada, "haksız bir tecavüze uğraması

¹³⁶ Kürkçüoğlu, *Türkiye'nin Arap Ortadoğu'suna Karşı Politikası*, s.30; George G. Gruen, "Dynamic Progress in Turkish-Israeli Relations," *Israel Affairs*, C.I. No.4, Yaz 1995, s. 44.

¹³⁷ Haziran 1951'de beliren Ortadoğu Komutanlığı [ODK] tasarısında Ankara'nın da rol üstlenmesini isteyen İngiltere'nin bu yöndeki çabaları için bakınız: Kürkçüoğlu, *Türkiye'nin Arap Ortadoğu'suna Karşı Politikası*

¹³⁸ Ayşegül Sever,(1997): Soğuk Savaş Kuşatmasında Türkiye, Batı ve Ortadoğu 1945-1958, Boyut, İstanbul: s. 128-129.

durumunda” Türk ordusunun Ürdün ordusunun “yanında olacağını” açıklayacaktır. Bağdat Paktının [BP] kuruluş sürecinde Ankara’nın Filistin sorununa ilişkin söyleminde belirgin bir değişim gözlenecektir. Başbakan Menderes BP’nin imza töreni için gittiği Bağdat’ta “Filistin meselesinin halledilmesini[n]” “cihan sulhu davasına büyük bir hizmet teşkil edeceğini” belirtecek,¹³⁹ 19 Kasım 1955’te “Filistin meselesinin hal sadedinde başta müttefiki Irak olmak üzere bütün Arap memleketlerini memnun edecek her hal çaresini hararetle karşıla[nacağını] ve ona müzahir olmağı siyasetinin hükümetin ana prensiplerinden biri addedildiğini” söyleyecektir.¹⁴⁰ Nitekim BP’ye temel oluşturan belgelerden birisi olan, 12 Ocak 1955 tarihli Türk- Irak Ortak bildirisinin 4. paragrafı, yapılacak anlaşmanın ‘bağıtlı taraflara yöneltilecek saldırılara birlikte karşı konulması için aralarında işbirliği yükümlülüğünü içereceğini’ vurguluyordu. Ayrıca, BP’nin 26 Şubat 1955’te imzalanması sırasında, Irak Başbakanı Nuri Es-Said ile Başbakan Adnan Menderes arasında “Filistin konusundaki BM kararlarının uygulanması için iki ülkenin sıkı işbirliği içinde çalışmak üzere mutabık” kalındığını bildiren mektupların verişilmesi,¹⁴¹ İsrail’in kaygılarını derinleştiriyordu. İsrail’in kaygılarını yatıştırmak üzere DP Hükümeti İsrail Hükümetine paktın ikili ilişkileri etkilemeyeceğine ilişkin güvence verecektir. 28 Ocak 1955’te Başbakan Menderes İsrail elçisinin “Irak’ın, Bağdat Paktını İsrail’e karşı kullanmak istemesi halinde Türkiye’nin buna karşı çıkacağına dair güvence verip veremeyeceği” sorusunu “Türkiye’nin yüzde 90 ihtimalle böyle bir isteğe karşı çıkacağı garantisini verebileceğini” söyleyerek yanıtlıyordu. Nitekim, İsrail’in BP’ye ilişkin endişelerini yüksek perdeden dile getirmesi ikili ilişkilerin yıpranmasına yol açacak, 1955 yılı ortalarından başlayarak diplomatik temaslar gözle görülür bir biçimde azalacaktır.¹⁴² 1956 Süveyş Bunalımı Ankara’yı İsrail ile ilişkileri bakımından yeni bir açmazla karşı karşıya bırakacaktır. Batı merkezli bir güvenlik düzenlemesi olan BP’nin kurulması ve genişletilmesi için İsrail’e yönelik söylemini sertleştiren Menderes hükümeti, BP’nin kurucusu/koruyucusu konumundaki İngiltere’nin başını çektiği bir operasyon karşısında bu tutumunu sürdürmeyecek, bunalım sırasında İngiltere ve Fransa, dolayısıyla İsrail’i destekleyen bir çizgi izlemek zorunda kalacaktır. Bunalımın ilk aşamasında Menderes, Süveyş sorununun yalnızca İngiltere ve Mısır’ı ilgilendiren ikili

¹³⁹ Başvekil’in Bağdat’taki Beyanatu,” *Zafer*, 25 Kasım 1955.

¹⁴⁰ “İsrail-Arap İhtilafı Hakkında Başvekilin Beyanatu,” *Zafer*, 20 Kasım 1955.

¹⁴¹ Ortak bildirisinin metni için, bakınız: İsmail Soysal, *Türkiye’nin Uluslararası Siyasal Bağlıları Cilt II (1945-1990) Kesim A (Çok Taraflı Bağlılar)* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1991) s. 499 ve. 503-504.

¹⁴² Develioğlu,-Kürkçüoğlu, 2003: 645. Develioğlu ve Kürkçüoğlu 1955 yılı ortasından itibaren “Ankara’daki İsrail elçiliğinin diplomatik fonksiyonunu yitirerek, bir gözlem misyonuna indirildiğini” belirtmektedir.

bir sorun olmadığını, bir bağımsızlık ya da özgürlük sorunu olarak değerlendirilemeyeceğini, Türkiye'yi de ilgilendiren küresel bir niteliği olduğunu, dolayısıyla da kanalın savunulması için gerekli önlemler alınmaksızın boşaltılmaması gerektiğini dile getirmekteydi. Ancak, 26 Ekim 1956'da İsrail'in başlattığı İngiltere ve Fransa'nın katılımıyla gerçekleştirilen ortak harekât ile kanal bölgesinin işgal edilmesi, Türkiye'nin izlediği İngiltere yanlısı politikanın da bütünüyle açmaza girmesine neden olacaktır. Ankara bir yandan, İngiltere ve Fransa'nın Nasır'a "anladığı dilden konuşmasından" hoşnutluk duyarken, öte yandan, Arap ülkelerinden gelen baskının da etkisiyle BM Genel Kurulunda işgali kınayan tasarıya karşı oy kullanacaktır.¹⁴³ BP'ye üye ülkelerin İsrail ile ilişkilerini kesmesi yönünde gelen baskıları sonucunda Türkiye, 26 Kasım 1956'da İsrail ile ilişkilerin temsil düzeyini maslahatgüzarlığa düşürecek, Filistin konusunda haktanır bir çözüme varılmadan görevine dönmek üzere, Büyükelçi Şefkati İstinyeli'yi geri çektiğini açıklayacaktır. Ana muhalefet partisi CHP yayın organı olan *Ulus*'ta karara yönelik eleştiriler dikkat çekicidir. Bülent Ecevit *Ulus*'ta yayınlanan makalelerde Ortadoğu'ya yönelik dış politikanın Arap ülkelere bağıtlı kalmasını eleştirecek, Arap ülkeleri arasındaki "birliğin sun'i" olduğunu vurgulayarak İsrail ile ilişkilerin temsil düzeyinin düşürülmesi kararının yanlış olduğunu savunacaktır.¹⁴⁴ Türk diplomatların İsraili meslektaşlarına her şeyin 'eskisi gibi' devam edeceği teminatını vermelerine karşın, karar İsrail'de düş kırıklığı uyandıracaktır. Gerçekten de izleyen birkaç yılın gelişmeleri ikili ilişkilerin bambaşka bir çizgi izlemesine neden olacaktır. Suriye ile Sovyetler Birliği arasındaki yakınlaşmanın özellikle Süveyş Bunalımı ve Eisenhower Doktrini sonrasında ivme kazanması Ankara'da kaygı ile izlenecek, iki ülke arasında, danışmalar ve istihbarat değişimi sürdürülecektir. 1957 yılından başlayarak iki ülke yetkilileri arasında, bazen Türkiye'de bazen değişik Avrupa kentlerinde ve ABD'de gerçekleştirilen görüşmeler yapılacaktır. Bu görüşmelere İsrail tarafından Dışişleri Bakanı Golda Meir, Meir'in danışmanı konumunda bulunan Reuven Shiloah ve Ankaradan sonar Roma'ya atanan Büyükelçi Eliyahu Sasson katılacaklardır. Ortadoğu konusundaki bilgi ve deneyimi, Ankara'da geniş bir tanıdık ağına sahip olması ve Başbakan Adnan Menderes ile kişisel yakınlığı nedeniyle Sasson bu görüşmelerin gerçekleştirilmesinde kilit rol oynayacaktır. Sasson Aralık 1957'de Başbakan Menderes'le Paris'te görüşecek,

¹⁴³ Hüseyin Bağcı, (2004): Demokrat Parti'nin Ortadoğu Politikası, Faruk Sönmezoğlu, *Türk Dış Politikasının Analizi*, Der. 3. Baskı içinde İstanbul: s.191-193.

¹⁴⁴ Bülent Ecevit, "Suçlu Kim," *Ulus*, 5 Kasım 1956; "Yanlış Hesap Bağdat'tan Dönecek mi?," *Ulus*, 13 Kasım 1956; "Türk Elçisi Niçin Geri Çağrıldı?," *Ulus*, 28 Kasım 1956; "Türkiye'nin Hatası," *Ulus*, 1 Aralık 1956.

Menderes'ten ikili işbirliğinin artırmasını, BP toplantılarında alınacak İsrail karşıtı kararları engellemesini isteyecek,¹⁴⁵ Başbakanı 8 Ocak 1958'te gönderdiği mektupta bu isteklerini yineleyecektir.¹⁴⁶ Sasson Ocak 1958'de Roma'da bu kez de Genelkurmay Başkanı İbrahim Feyzi Mengüç ile görüşecektir. 1958 baharında Dışişleri Bakanı Golda Meir Türkiye'ye gizli bir ziyaret yapacak, Dışişleri Bakanı Fatin Rüştü Zorlu ile Marmara Denizinde bir gemide görüşecektir.¹⁴⁷ Ancak, bu gizli görüşmelerin somut sonuçlara yol açması için bölgede bir başka depremin daha yaşanması gerekecek, Ankara İsrail'in yakın işbirliği çağrılarını ancak Bağdat'ta 14 Temmuz'da meydana gelecek darbeden sonra olumlu yanıt verebilecektir.

Bu gelişmeler bölgesel stratejileri ve politikaları açısından Türkiye'nin lehine bir durum oluşturdu. Türkiye, İran gibi Nasır liderliğinde gelişen bir Arap milliyetçiliğini kendi çıkarlarına aykırı görmekteydi. Türkiye'nin bu dönem Ortadoğu politikası büyük ağabey (*Big Brother*) politikası idi. Bu politika Türkiye'nin bölgede hâkim ve etkin bir rol oynamasına bölgede ki İslam ülkelerine Batılılaşma konusunda yol göstermesine dayanmaktaydı. Dolayısıyla Türkiye bölgede etkin olmaya çalışırken karşısında Nasır'ın Mısır'ını buldu. Diğer taraftan Nasır ve diğer Arap devletlerinin birçoğu Sovyetler Birliğinden destek görmekteydiler. Bu destek özellikle ABD ve Türkiye'nin tepkisini çekiyordu. 1958 yılında Türkiye bölgede en büyük müttefiki Irak'ta darbe¹⁴⁸ olup da yönetim değişmesi üzerine müdahale hazırlıkları yapınca, Sovyetler Ortadoğu'daki bu türlü bir girişime aynı şekilde karşılık vereceğini açıklayınca, ABD desteğini bulamayan Türkiye geri adım atmak zorunda kalmıştır.¹⁴⁹

Türkiye, altmışlı yılların ortalarından başlayarak, ağırlaşan ekonomik sorunlarına çözüm bulabilmek, değişen uluslararası ortama uyum sağlayabilmek ve Kıbrıs konusunda gereksinim duyduğu diplomatik desteği bulabilmek için dış politikasında yeni açılımlara yönelecektir. Başbakan Menderes'in Sovyetler Birliği'ne yapmayı tasarladığı, ancak 1960

---

¹⁴⁵ Ofra Bengio, (2004):The Turkish-Israeli Relationship: Changing Ties of Middle Eastern Outsiders. (Palgrave MacMillan, New York: s.42.

¹⁴⁶ Eliyahu Sasson'un Başbakan Adnan Menderes'e gönderdiği 8 Ocak 1958 tarihli kişisel mektup, BCA, Başbakanlık Muamelat Umum Müdürlüğü, No. 030.126.814.2'den aktaran Erhan, *Turkish Israeli Relations in a Historical Perspective*, s.27.

¹⁴⁷ Bengio, 2004:43.

¹⁴⁸ Bağdat Paktı olağan devlet başkanları toplantısı 14 Temmuz 1958 de İstanbul'da yapılması planlandı. Aynı gün Irak ordusu darbe gerçekleştirdi. Kral Faysal ve Başbakan Nuri Sait Paşa öldürüldü. Darbe General Kasım tarafından yapılmıştı. Daha fazla bilgi için bkz: Baskın Oran "Türk Dış Politikası" İletişim Yayınları, İstanbul 2001 s: 632-637

¹⁴⁹ Uluslararası politika açısından Bağdat Paktı son buldu. Yerine 1959'da CENTO kurulacaktır. 5 Mart 1959 tarihinde Türkiye-ABD arasında ikili anlaşma imzalandı. ABD, Cento'ya katılmadı.

darbesi yüzünden gerçekleştirilemeyen ziyaret bu açılımın ilk işaretlerinden birisi olarak görülebilir. Ekim 1962’de Küba Füze bunalımı ile birlikte Türkiye’nin NATO üyeliği ve ABD ile ilişkileri konusunda ilk hayal kırıklıkları oluşacak, muhalefet çevrelerinde ülkenin ittifak politikalarını sorgulayan sesler yükselmeye başlayacaktır. Sorgulama Aralık 1963’te Kıbrıs’ta çatışmaların başlamasıyla birlikte gelişen olayların da etkisiyle ivme kazanacak, önceleri sadece hükümetin Kıbrıs politikasını hedef alan eleştiriler 1965’ten itibaren Türkiye’nin dış politikasını sorgulayan genel bir tartışmanın yolunu açacaktır. Dönüşümün bazı işaretleri Ortadoğu politikasında da gözlenecektir. Resmi açıklamalarda sıklıkla “Arap ülkelerinin haklı davaları ve meşru haklarından” söz edilecek, özellikle Filistinli mülteciler sorununa yakın ilgi gösterilecek, “Arap memleketleri meşru davalarında Türkiye’nin anlayış ve desteğine güvenebilecekleri” belirtilecektir. Özellikle Birleşmiş Milletlerde Arapların Kıbrıs konusuna destek vermesi ve zor durumda olan Türk ekonomisine Arap sermayesinin çekilebilmesi için Araplara yanaşmaya çalıştı. Türkiye’nin İsrail politikasının değişmesinde Türkiye’nin o dönemlerde içinde bulunduğu koşullarında büyük etkisi vardır. Türkiye bu dönemde ekonomik ve enerji krizleriyle boğuşmaktaydı. Aynı zamanda Türkiye Kıbrıs konusunda uluslar arası platformda tamamıyla yalnız kalmıştı. Türk siyasal karar alıcılarının çok yönlü dış politika olarak tanımladığı bu dış politika Jhonson Mektubu sonrasında Türkiye’nin yaşadığı hayal kırıklıkları sonucu ortaya atılmıştı. Yukarıda sayılan etkenlerin bu politikanın gelişmesinde katkısı büyüktür. Öte yandan Kıbrıs Rum Kesimi lideri Makarios bağlantısızlar olarak tanımlanan devletlerle iyi ilişkilere sahipti. Bu nedenle bu devletler Birleşmiş Milletlerde Rumlarla beraber hareket etmekteydiler. Türkiye Rumların lehine gelişen durumu kendi lehine çevirebilmek için de bu dış politikayı benimsemiştir. Araplara yaklaşmaya çalışan Türkiye İsrail’in bölgesel politikalarına tepki vermeye başlamıştır.

Buna karşılık, Arap yanlısı tutum İsrail karşıtı bir çizgiye kaymayacak, Arap ülkelerinin İsrail ile ilişkilerin kesilmesi yönündeki istek ve telkinleri Ankara’da kabul görmeyecektir. Nitekim bu dönemde yapılan Arap yanlısı çıkışlarda bile dengeli bir yaklaşımın izleri sürülebilir. Dışişleri Bakanı Çağlayangil 1967 yılının bakanlık bütçesi ile ilgili “tenkit ve telkinlere” yanıt verirken Arap ülkeleriyle iyi ilişkiler geliştirmek için İsrail ile ilişkilerden vazgeçilmeyeceğini, “Türk hükümetinin siyasetinde ipotek” olmadığını vurgulayacaktır.

Seksenli yıllara geçilirken Türkiye'nin bölgeye dönük politikalarında Arap ülkelerini destekleyen eğilimin sürmesine sağlayan nedenler şöyle sıralanabilir: İlk olarak, İran Devriminin ardından gündeme gelen *Carter Doktrini* uyarınca, ABD'nin Körfez'deki Arap ülkelerini kapsayan yeni bir güvenlik ağı oluşturulması yönündeki girişimleri çerçevesinde Türkiye'nin Körfez ülkeleriyle yakın ilişki geliştirmesini gerektiriyordu. Nitekim seksenli yılların ilk yarısında Türkiye Körfez ülkeleriyle askeri eğitim alanında yakın işbirliği içine girecektir. İkinci önemli neden, 12 Eylül askeri darbesini gerçekleştiren 'Milli Güvenlik Konseyi' yönetiminin uluslararası meşruiyet sorununu aşabilmek için Arap ülkeleriyle ilişkileri yakınlaştırması olmuştur. 12 Eylül darbesini izleyen üç yıl boyunca 'Milli Güvenlik Konseyi' yönetimi AET ülkeleriyle ilişkilerde karşılaştığı sorunlar nedeniyle, Ankara, ABD, Sovyetler Birliği ve Ortadoğu ülkeleriyle ilişkilerin geliştirilmesine öncelik verecektir. Üçüncü neden ise ekonomiktir: Seksenli yıllar 24 Ocak 1980'de başlatılan *ihracatı özendirme* politikaları nedeniyle özellikle Ortadoğu pazarlarının önem kazandığı yıllar olacak, bu eğilim doksanlı yılların başına kadar sürecektir.¹⁵⁰ Ancak, Arap ülkelerinin petrol gelirlerinin azalması ve Batı Avrupa ekonomilerinin durgunluktan çıkması sonucunda Türkiye'den ihracatın yönü yeniden batıya doğru kayacak, 1990'a gelindiğinde OECD ülkelerine yapılan ihracatın toplam ihracat içindeki payı %68'e yükselecektir.¹⁵¹ Bu yeni dinamiklerin Türkiye İsrail ilişkileri üzerinde yaratacağı kısıtlayıcı etkiler, çoğu İsrail'in tek yanlı uygulama ve kararlarından kaynaklanan gelişmelerle birlikte daha da artacaktır. 31 Temmuz 1980'de İsrail tarafından Kudüs'ün başkent ilan edilmesi, 7 Haziran 1981'de Irak'ta *Osirek* nükleer reaktörünün bombalanması, 18 Ocak 1981'de *Golan*'ın İsrail'e ilhakı kararı, 6 Haziran 1982'de Lübnan'ın işgali, 16-18 Eylül 1982'de *Sabra* ve *Şatila* kamplarında yapılan kıyımlar, Batı Şeria'da Yahudi yerleşim merkezlerinin kurulmaya başlaması, 1 Ekim 1985'de Tunus'taki FKÖ karargâhının bombalanması ikili ilişkilerin gelişimini engelleyecektir. İlişkilerde soğuma Kudüs'ün ebedi başkent ilan edilmesiyle birlikte bunalım düzeyine tırmanacaktır. İsrail hükümetinin yürürlüğe koyduğu Temel Yasa'ya Türkiye sert tepki gösterecek, kararı tanımayacağını, açıklayacaktır. Türkiye, ayrıca, Tel Aviv elçiliğinde görev yapmakta olan maslahatgüzar Üstün Gündoğdu'yu danışmalarda bulunmak üzere

¹⁵⁰ Mustafa Sönmez, "Türkiye Ekonomisinde Bunalım - 12 Eylül ve Sonrasının Ekonomi Politikası", 2. baskı, İstanbul, Belge, 1986, s. 156 ve s. 161.

¹⁵¹ Mustafa Sönmez, 100 Soruda 1980'lerden 1990'lara "Dışa Açılan" Türkiye Kapitalizmi, İstanbul, Gerçek, 1992, s.53-54.

Ankara'ya çağırarak,¹⁵² ardından da 28 Ağustos 1980 tarihli BM Güvenlik Konseyi'nin 20Ağustos 1980'de aldığı 478 sayılı kararı uyarınca Kudüs temsilciliğini kapatacaktır.¹⁵³ Bu gelişmeler üzerine baş gösteren tartışmaların ardından, MSP İsrail'e yeterli tepkinin gösterilmediği gerekçesiyle Dışişleri Bakanı Hayrettin Erkmen hakkında bir gensoru önergesi verecektir.¹⁵⁴ Erkmen hakkındaki önerge TBMM'nin 3 Eylül 1980'de yapılan oturumunda tartışılacaktır. MSP grubu adına konuşan Recai Kutan, "İsrail elçiliğinin Türkiye'deki terörün kaynaklarından birisi olduğunu" belirterek, hükümete "İsrail ile siyasi ilişkiler sürdürmekte ne yarar vardır?" sorusunu yöneltecektir. Dışişleri Bakanı Erkmen 5 Eylül 1980 günü MSP'nin yanı sıra CHP ve MHP'nin oylarıyla cumhuriyet tarihinde ilk kez görülen bir biçimde güvensizlik oyuyla düşürülecektir. 12 Eylül 1980 darbesinden sonra Genelkurmay Başkanı Kenan Evren başkanlığında ve kuvvet komutanlarının katılımıyla oluşturulan Milli Güvenlik Konseyi, Kudüs kararına tepki olarak, 26 Kasım 1980'de İsrail ile ilişkilerini sınırlandırarak karşılıklı temsil düzeyini düşürecektir. "İsrail'le ilişkilerin kesilmemekle birlikte, yalnızca sembolik bir düzeyde tutulmasını" öngören karar uyarınca, Türkiye'nin Tel Aviv'de bulunan maslahatgüzar, müsteşar ve askeri ataşe dahil olmak üzere bütün görevlileri merkeze çağıracaktır. Dışişleri Bakanlığı sözcüsü Büyükelçi Oktay İşçen, kararı "İsrail'in taraf olduğu Ortadoğu anlaşmazlığında izlemekte olduğu uzlaşmaz politikadan ve Kudüs'ün yasal statüsü konusunda yaratmak istediği emrivakiden geri dönmek niyetinde olmadığını görülmesi" sözleriyle gerekçelendirecektir. Türkiye'nin BM'deki daimi delegesi Büyükelçi Coşkun Kırca BM'de yaptığı konuşmada kararın gerekçeleri arasına "İsrail'in işgal altındaki Arap topraklarında yeni yerleşim merkezleri kurmasını ve mevcut olanları genişletmesi" ve böylelikle "Ortadoğu'da kalıcı barışın sağlanması yolundaki çabaları engelle[mesi] gibi unsurlar da ekleyecektir. Kararın ardından "diplomatlarını geri çekmesi için İsrail'e 3 aylık bir sürenin tanındığı," ayrıca, "İsrail'in emrivakilerini sürdürmesi halinde Türkiye'nin bu ülkeye karşı diplomatik tepkilerini daha da ileri düzeye çıkaracağı" haberleri yansıyacaktır. Dışişleri Bakanı Türkmen, 1 Aralık'ta BBC'ye verdiği demeçte kararın Doğu Kudüs'ü başkent ilan etme kararına karşı alındığını söylemiştir. Türkmen açıklamasında kararın "İsraillilerin BM kararlarını daha çok

¹⁵² "İsrail ile İlişkiler Tümüyle Kesilebilir," *Cumhuriyet*, 3 Aralık 1980.

¹⁵³ Reşat Arım, "Türkiye ve Kudüs Sorunu," Meliha Benli Altunışık, der., *Türkiye ve Ortadoğu, Tarih, Kimlik, Güvenlik*, İstanbul, Boyut, 1999, s.149-178.

¹⁵⁴ Bakan Erkmen, önerge görüşülmeden önce istifa etmesi gerektiği yolundaki telkinlere karşı koyacak, önergenin öncelikle hükümetin dış politikasına yönelik olduğunu ileri sürerek istifadan kaçınacaktır. "Erkmen'in İstifadan Kaçınması AP İçinde Huzursuzluk Yarattı," *Cumhuriyet*, 3 Eylül 1980.

gözeceği ve Filistinlilerin kendi geleceklerini seçme konusunda daha gerçekçi bir hale gelmesine yardımcı olacağı” umudunu dile getirecektir.¹⁵⁵ Dışişleri Bakanı Türkmen daha sonra, “İsrail ile ilişkilerin “asgari ve anlamsız bir düzeye” indirilmesiyle hükümetin “Ortadoğu siyasetine daha fazla açıklık getirildiğini” belirtecektir. Karar Arap ülkeleri tarafından “memnuniyetle” karşılanacak, “Türkiye’nin Filistin halkına sunduğu değerli bir hediye” olarak değerlendirilecektir. Kararın ardında hangi nedenlerin yattığı ve özellikle de zamanlamasının nasıl yapıldığına ilişkin sorular tam olarak yanıtlanmamıştır. Dönemin Dışişleri Bakanlığı Müsteşarı Kamuran Gürün, anılarında kararın Bakan İler Türkmen’in önerisi üzerine gündeme geldiğini, Dışişleri Bakanlığında ya da Bakanlar Kurulunda tartışılmadığını, 20-25 Kasım tarihleri arasında Milli Güvenlik Konseyinde yapılan bir görüşme sırasında alınmış olabileceğini yazmaktadır. Konuya ilişkin değerlendirmelerde kararın ekonomik nedenlerle alınmış olduğu üzerinde durulmuş, kararın Suudi Arabistan tarafından Türkiye’ye söz verilen 250 milyon ABD dolar tutarındaki bir kredinin serbest bırakılması karşılığında alınmış olduğuna ilişkin değerlendirmeler yayınlanmıştır. *Cumhuriyet*’te yayınlanan bir yorumda kararın ekonomik gerekçelerle alındığı vurgulanacaktır. İkili ilişkiler Soğuk Savaşın sona ermesi ve 1991 Körfez Savaşı sonrasında ortaya çıkan yeni koşullar altında gelişmeye başlamıştır. Ekim 1991’de Madrid’de başlayıp Eylül 1993’te Oslo ile devam eden barış süreci, Türkiye İsrail yakınlaşmasının önünü açacaktır. Doğu Akdeniz ve Basra Körfezinde ortaya çıkan yeni durum bir yandan Türkiye’nin bölgesel konumunu yakından etkilemiş, öte yandan Türkiye’yi daha önce karşılaşmadığı sorunlar ve olanaklarla karşı karşıya bırakmıştır. Yeni durum geleneksel olarak Ortadoğu gelişmelerine mesafeli yaklaşan Türkiye’nin politikalarında köklü değişimlere gitmesini gerektirecek, bu arada İsrail ile ilişkilerine de yeni bir bakış açısıyla yaklaşmasına yol açacaktır. Bölgesel gelişmelerin yanı sıra, ikili ilişkilerin ivme kazanması Türkiye’nin kendi sorunlarını aşabilmek için Ortadoğu’ya dönük politikasında çok yönlü bir değişikliğe gittiği bir döneme rastlayacaktır. Bu dönemde Körfez Savaşı ile birlikte Irak’ta başlayan ‘çözülme süreci’ Türkiye’de de Kürt ayrılıkçılığının ivme kazanmasına neden olmuştur. Önceleri ülke içinde bir asayiş sorunu olarak çözümlenmeye çalışılan sorun, yeni boyutlar kazanarak bölgeselleşmiş, bu arada da komşu ülkeler tarafından bir dolaylı savaş aracı

---

¹⁵⁵ Dışişleri Bakanı İler Türkmen’in özel demeci, *Milliyet*, 10 Eylül 1981.

olarak daha etkili bir biçimde kullanılır olmuştur. Suriye ve İran'ın Türkiye'de Kürt ayrılıkçılığını destekleyerek yürüttüğü dolaylı savaşın yarattığı hasarın boyutları Türkiye'nin Ortadoğu'ya daha 'geniş' bir bakış açısıyla bakmasına neden olacak, İsrail ile yeni askeri ve diplomatik arayışlar içine girmesine neden olacaktır. Öte yandan, doksanlı yıllarda hızla değişen uluslararası ortam öncelikle Ortadoğu'da olmak üzere, TSK'yı yeni kuşak güvenlik sorunlarıyla uğraşmak zorunda bırakacak, bu sorunlar gecikmiş modernizasyon projelerinin hızla uygulamaya alınmasını gerektirecektir. Kürt sorununun bölgeselleşerek komşu ülkeler tarafından Türkiye'ye karşı dolaylı savaş aracı olarak kullanılması, TSK'nin modernizasyon ve tedarik gereksinmesinin artması, Ortadoğu'da ortaya çıkan yeni bölgesel güçler doksanlı yıllarda Türkiye İsrail ilişkilerine ivme kazandıran dinamikler olarak yakından incelenmelidir.

İran'ın İsrail'e bakışı ise dönem dönem değişikliklere uğramıştır. İran özellikle Şah Muhammed Rıza Pehlevi döneminde İsrail ile yakın ilişkiler geliştirmiş, askeri ekonomik ve siyasal alanlarda İsrail ile anlaşmalar imzalamıştır. Şah'ın bu politikası İran'ın bu dönemde İsrail ile birlikte Batı kampında yer alması, buna ek olarak da Ortadoğu'da Irak, Mısır ve Suriye gibi ortak düşmanlara sahip olmasıyla açıklanabilir.

İran İslam Devrimi sonrası İran'ın batı bloğundan ani ve hızlı kopuşu, İsrail'le olan ilişkilerine de yansımıştı. İsrail ABD'nin bölgede ki jandarması olarak görüldü. Bu nedenle İsrail ile olan ilişkiler bu dönemde düşmanca bir tutuma dönüştü. İran'ın devrim sonrası ideolojisi ve bu amaçla desteklediği İslami örgütlerin Arap-İsrail uyuşmazlığında aktif bir politika izlemesi sonucu İran dolaylı olarak İsrail-Filistin uyuşmazlığı dolayısıyla Ortadoğu sorunun içerisine çekildi.

İran İsrail ile doğrudan bir çatışma yerine İslami örgütler aracılığı ile İsrail ile olan mücadeleyi devam ettirme çabasıdadır. Bunun sonucunda İran İsrail ile olan mücadeleyi sürdürmeye çalışırken, diğer taraftan bu terör örgütleri aracılığıyla bölgeyi istikrarsızlaştırmaktadır. Bu istikrarsızlaştırma süreci özellikle Türkiye'nin Ortadoğu politikası ile çelişmektedir. Türkiye Ortadoğu'da istikrar ve güvenliği sağlayabilmek için politika üretmeye çabalamaktadır. İran'ın bu politikası Türkiye'nin güvenlik politikalarında yeni açılımları da beraberinde getirmektedir. Türkiye Ortadoğu'da denge ve istikrarı sağlayabilmek için İsrail ile yakın ilişkiler kurmaya başlamış, İsrail ile askeri

anlaşmalar başta olmak üzere birçok anlaşmalar imzalanmıştır. Bu anlaşmalardan en önemlisi İsrail ile Türkiye arasında ortak askeri eğitimler üzerinedir. Bu anlaşmalara bağlı olarak Türkiye ile İsrail Akdeniz’de ortak tatbikatlar düzenlemeye başlamıştır. Bu anlaşmaların birincisi 23 Şubat 1996 tarihli Askeri Eğitim Anlaşmasıdır. Diğeri aynı yılın Ağustos ayında imzalanan Savunma Sanayi İşbirliği Anlaşmasıdır.

Bu yakınlaşma İsrail ile Türkiye’nin çıkarlarının Ortadoğu’da kesişmesiyle açıklanabilir. En başta İsrail ile Türkiye bölgede yalnızdır. Bunun yanı sıra Türkiye’nin en başta askeri yönden Batı bloğuna muhtaç durumda olması; Türkiye’nin ABD ile olan ilişkilerinde Rum ve Ermeni lobilerinin bu ilişkilere engeller yaratması; Türkiye’nin bu lobiler karşısında Yahudi lobisinin desteği kazanması zorunluluğunu doğurdu. Öte yandan İsrail için Türkiye bölgedeki yaşadığı yalnızlıktan kurtulmak için ittifak kurabileceği tek Ortadoğu ülkesiydi.

İran bu iki ülke arasında ki yakınlaşmayı özellikle kendisine karşı yapılmış bir şer ittifakı olarak görmektedir. İran İsrail’in bölgeye yönelik uzun vadeli projeleri olduğunu bunları uygulayabilmek için bir Müslüman ülke olan Türkiye’yi piyon olarak seçtiği ve Türkiye’nin İsrail’in bu politikalarına hizmet ettiğini ileri sürmektedir.¹⁵⁶ İran özellikle İsrail’in Türk-İran sınır bölgelerini kullanarak kendileri hakkında istihbarat topladıklarını ileri sürmektedir. İran, Türkiye’nin bölge güvenliğini tehdit ettiğini ya da en azından buna olanak tanıdığını, İran’ı arkadan vurmakla suçlamıştır.¹⁵⁷ Bu konuda dönemin İran Dışişleri Bakanı Kemal Harrazi İsrail’in kendi sınırlarında faaliyetlerinden rahatsız olduklarını, İsrail’in uzun vadede bölgede nüfuzunu yayma politikaları var diyerek İsrail ile Türkiye arasındaki yakınlaşmadan rahatsızlıklarını dile getirmiştir.¹⁵⁸

3.8.3 İran’ın Avrupa Birliğine ile İlişkileri

Son süreçte Avrupa Birliği İran ile sözleşmeden doğan hiçbir hukuki ilişkiye girmemiştir. Aralarında sadece finansal bir ilişki söz konusudur. Şah döneminde bir anlaşma imzalanmasına rağmen, İran İslam Devrimi sonrasında bu anlaşmanın hükümleri geçerli olmamıştır. İran Avrupa Birliği ilişkileri 1995 yılında başladı. 1997 de Hatemi’nin

¹⁵⁶ Osman Metin Öztürk “*Türkiye-İsrail Askeri İşbirliği Üzerine*” Avrasya Dosyası, İlkbahar 1999 s: 254,255

¹⁵⁷ Bülent Aras, “İsrail’in Yeni Stratejisinde Orta Asya ve Kafkasya’nın Yeri,” *AvrasyaDosyası*, C..2, 1995/1996 no.4. s.

¹⁵⁸ İran Dışişleri Bakanı Kemal Harrazi ile röportaj “www.kanal7.com/dosya/harrazi.htm”

cumhurbaşkanı seçilmesiyle, 1998 de ki kapsamlı diyalog başladı ve birçok önemli alana yayıldı.

Bu çok yönlü işbirliği ve karşılıklı diyalog, özellikle küresel boyutta, (terörizm, insan hakları, nükleer silahların azaltılması) bölgesel boyutta, (Irak, Körfez, Merkezi Asya, Ortadoğu barış süreçleri) çeşitli alanlara yönelik işbirliği(uyuşturucu kaçakçılığı, mülteciler, enerji, ticaret ve yatırım) gibi alanları kapsamaktaydı. Çok yönlü diyalog iyileştirilmeye çalışılan ilişkilere olumlu yönde katkıda bulunmuştu. Fakat belirlenen çalışma alanları oldukça sınırlıydı. Mümkün olan işbirliği ve karşılıklı çıkarlarında korumacı yaklaşım gösteren İran ile Avrupa Birliğinin arasında oluşturulan teknik düzeyde çalışma gruplarının sayıları da artırılmıştı. Bununla beraber iki taraf arasında sözleşmeden doğan altyapının ve kuramsal çatının eksikliği görülmekteydi.

Birlik üyesi ülkelerle olan ilişkiler 1997 yılında Hatemi'nin Cumhurbaşkanı seçilmesinden beri oldukça düzelme kaydetmiştir. İtalya Başbakanı 1999 yılında Tahran'a resmi bir ziyarette bulunmuştur. Cumhurbaşkanı Hatemi İtalya ve Fransa'ya resmi ziyaretlerde bulunurken aynı yıl içinde Avusturya ve Yunanistan Devlet Başkanları da İran'da resmi temaslarda bulunmuşlardır. Cumhurbaşkanı Hatemi son olarak Almanya'ya gitmiş, ziyaretine üst düzey bakanlar ve bürokratlar da eşlik etmişlerdir. İngiltere ve İran arasında var olan siyasi blokajda Hatemi'nin Salman Rüştu hakkındaki ölüm fetvasını kaldırmasından sonra ortadan kalkmıştır.

İran Avrupa Birliği ile sıkı ilişkilerinde ulusal çıkarlarını ön plana çıkarmaktadır. Cumhurbaşkanı Hatemi'nin başlıca politik hedeflerinin başında Avrupa Birliği ile müzakere edilerek anlaşmaya varılacak olan bir ticaret ve işbirliği anlaşması gelmektedir.

1981 yılında, İran ABD arasındaki rehine krizinden günümüze kadar ABD İran'ı çevreleme politikası gütmüştü. Son süreçte İran'ın nükleer silahlar ve zenginleştirilmiş uranyum konusundaki ısrarlı tutumu sonucunda aradaki gerilim ve sıkıntılar tarihte görülmemiş düzeyde arttı. ABD resmi ağızlarının yaptıkları açıklamalar sonucunda tüm dünya kamuoyu gelişmelerin İran'a yönelik bir zorlama girişimine dönebileceği beklentisine girdi. Bununla birlikte ABD yönetimi Avrupa Birliğinden özellikle İnsan Haklarında ihlallerin son bulması, Nükleer araştırmalar ile silahlanmanın azaltılması ve

uluslar arası terörizmi desteklemekten vazgeçmesi konularında İran'a baskı yapmasını beklemektedir.

Demokratik yerel yönetim seçimleri 1999 yılında yapılırken, parlamento seçimleri 2000 yılının Şubat ayında oldu. Her iki seçimden de reformistler zaferle ayrıldılar. Bugün itibarıyla İran'ın siyasal yaşamı iki ana hizip tarafından şekillendirilmektedir. Bunlardan birincisi Ayetullah Hamaney'in nihai otoritesi altında bir araya gelmiş olan Muhafazakâr kanat (bunların arasında: Muhafızlar konseyi, Danışma Kurulu, Militan Din adamları Birliği vardır) Bunlar mahkemeleri ve Güvenlik güçlerinin kontrolleri altında tutmaktadırlar. Parlamentoda çoğunluğu ellerinde bulunduran reformistleri baskı altına almak için bu güçlerini zaman zaman kullanabilmektedirler. Bu gruplar geleneksel Pazar esnafından, askeri yapıdan ve Devrim Muhafızlarından güçlerini almaktadırlar. Diğer siyasal grup ise reformist kanat olarak adlandırılan ılımlı kanattır.

Cumhurbaşkanı Hatemi demokratik sürecin gelişmesine yönelik değişimler için seçmenlerin çoğunluğunun fikirlerine ve isteklerine uygun adımlar atmayı başarmıştı. Bu seçimlerde çok açık bir şekilde seçmenlerin büyük çoğunluğu tarafından desteklenmişti.(özellikle kadınlar, öğrenciler ile kırsal ve kentli vatandaşlar tarafından) Bu seçmenlerin büyük çoğunluğu bireysel, siyasi ve ekonomik reform vaatleri için Hatemi'ye oy vermişti.

Hatemi İran İslam Cumhuriyetine yönelik bir tehdit algılamasının dış politika açısından olumlu sonuçlar doğurmayacağını, İran'ın bir anlamda dış politikada elini kolunu bağlayacağından söz ederken, Muhafazakâr kanat durmadan dış tehdit algılamaları konusunda kamuoyu oluşturmaya çabalıyor, Bu konuya diğer tüm konulardan fazla atıfta bulunuyordu. Hatemi Muhafazakârların köklü olmayan bu politikaları ile memnuniyet yaratmayan ve bu nedenle politik destekten uzak tavırlarından kaynaklandığını düşünmekteydi.

Cumhurbaşkanı Hatemi ve Reformistler İran İslam Cumhuriyetinin mevcut politik altyapısından ve çatısından yoksun olarak, barışçıl nitelikteki ekonomik ve bireysel reformları sürdürmeye çabaladılar. Reformistler eski rejime göre daha pragmatist bir tutum izlediler. Bununla birlikte evrim süreci oldukça zorlu bir süreçti. Cumhurbaşkanı Hatemi'nin demokratikleşme süreci idari ve yasal süreci de dikkate almaktaydı.

Hatemi'nin reformları sadece ekonomik, bireysel ve yasal düzeyde kaldı. Hamaney'in meclise baskı yapmasıyla birlikte reformlar kesintiye uğrasa da diğer alanlarda yapılan reformlar olumlu sinyaller vermektedir.

2000 tarihinde İnsan Hakları alanında Avrupa Birliği tarafından desteklenen idari kararda İran'da İnsan hakları alanında kayda değer gelişmeler olduğu ve bunların desteklenmesi ifade edilmiştir. Bu gelişmeler, halen ufak tefek sapmalara rağmen devam etmektedir. Diğer bir noktada 1999 yılında olan öğrenci ayaklanmasında meydana gelen ölümler ve yaralanmalarla ilgiliydi. İran bu olaylarda öğrencileri özellikle dış güçler tarafından provoke edildiğini öne sürdü.

Ayrıca son birkaç aydır Basına yönelik saldırılar ve tutumlar gittikçe ağırlaşmıştır. Muhafazakârlar seçimden hemen önce basını kontrol altına alabilmek amacıyla çok baskıcı bir basın kanununu meclisten geçirmeyi başarmışlardı. Bu tarihten sonra 20 ye yakın gazete ve dergi hükümet tarafından kapatıldı. Hamaney reformistlerin önünü kesebilmek için bu çıkarılan baskıcı yasalara güvenmekteydi. Bununla birlikte basın Muhafazakârlara karşı reformistler tarafından desteklendi.

Hatemi basın özgürlüğünü çok önemsiyor ve basın üzerinde ki baskıların ve engellerin kaldırılmasını bir öncelik olarak görüyordu. Bu karmaşık ve çelişkili görüntüye rağmen İran'da olumlu gelişmeler sürmektedir. Fakat bu gelişmeler özü itibarıyla yavaş ve sancılı olmaktadır.

İran'ın nüfusu yaklaşık olarak 65 milyon civarındadır ve hızla artmaktadır. Gayri safi hâsılası ise yaklaşık olarak 180 milyar Euro dur. Ekonomi verimsiz, düzensiz ve merkezileştirilmiştir. Bu nedenle uzun dönemde ekonomik performansı oldukça zayıftır. İran'ın piyasa ekonomisine yönelmeye ve dünya ekonomisi içinde yerini almaya çok ihtiyacı vardır. Beş yıllık kalkınma planı 1999 yılında başlatılmıştır. Fakat eski meclis tarafından bu plan sulandırılmıştır. Bu zor olan şartlar altında ekonomik reform için birincil öneme sahip olan petrol ülke ekonomisi içinde önemli bir enstrüman konumundadır.

İran dünyanın ikinci büyük doğalgaz rezervlerine,(Dünya rezervlerinin yaklaşık %16 sı)Dünyanın üçüncü büyük petrol rezervlerine sahip çok önemli bir strateji

pozisyonda bulunan bir ülkedir. Avrupa Birliği, İnan'ın toplam ithalatının %40'ını gerçekteştirdiği, Avrupa'nın en büyük ticari partneridir. 1995 den beri İnan Avrupa Birliği ülkelerinden mamul mallar, araçlar ve kimyasallar satın almaktadır.

Avrupa Birliği ayrıca İnan'ın ihracatında yıllık 3–5 milyar Euro düzeyinde, yaklaşık % 36'lık bir pay ile yine en büyük ticari partner konumunu sürdürmektedir. İhracatı belirleyen temel madde petroldür (yaklaşık %80) diğerleri ise havyar, fıstık ve halıdır. İnan'ın dış ödemeler yükü 1996–1999 yılları arasında 10 milyar dolar civarında olmasına rağmen bu oran günümüzde azalmalar kaydetmiştir.

Dünya Bankası son süreçte İnan'a içme suyu ve kanalizasyon düzenlemesine yönelik 230 milyon dolar yardımda bulunmuştur. İnan'ın doğal kaynakları ve nüfusu dikkate alındığı zaman özellikle Avrupa Birliği ve İnan arası ticari ilişkilerde çok önemli bir potansiyelin var olduğu söylenmektedir. Buna rağmen ithalatçılar ve yatırımcılar adına halen bir dizi zorluklar varlığını sürdürmektedir. Yatırımlar ve ithalat için yapılacak yasal ve idari düzenlemeler Avrupa Birliği ve Avrupalı yatırımcılar tarafından dört gözle beklenmektedir. Bu bahsettiğimiz zorluklardan bazıları; yabancı şirket çalışanlarının idari yapı tarafından çok kolay sınır dışı edilebilmesi, ithalat lisansları çıkarmada zorluklar ve bekleme süreleri, Kaynak transferinin oldukça zorlaştırılmış olmasıdır.

Avrupa ekonomik ve siyasal çıkarları adına İnan ile sıkı ilişkiler kurmak peşindedir. İnsan haklarına gereken önemi verebilen ve demokrasisini geliştirebilen bir İnan körfezde ve bölgede önemli bir siyasal ve ekonomik partner olacaktır. İnan bulunduğu coğrafyada önemli ve stratejik enerji kaynakları olan petrol ve doğalgaza sahiptir. İnan gelecekte bölgesel büyük bir güç olma potansiyeline de sahip bir ülkedir. Bu nedenle Avrupa Birliği ticaret ve yatırım için oluşturulmaya çalışılan altyapısal reformları ve çabaları desteklemektedir.

Bunun yanı sıra Afganistan'dan gelen uyuşturuucu Avrupa Birliğine gelirken İnan güzergâhını izlemektedir. İnan ayrıca kendi topraklarında başka ülkelerden gelen ve Avrupa'ya gidecek olan yasadışı göçmenlere ve mültecilere de Avrupa'ya ulaşmada bir kapı niteliğindedir. Avrupa'ya ulaşmak amacıyla her yıl 1,9 milyon insan'ın İnan topraklarını transit olarak kullandığı uluslararası otoritelerce söylenen bir durumdur. İnan

artan bu göç dalgasına karşı tek başına başarılı olamamaktadır. Bu nedenle Avrupa Birliği İran'a yasadışı göç ile mücadelesinde destek vermeyi tasarlamaktadır.

Avrupa Birliği ile İran arasında ilişkilerin temelde iki yönü vardır Bunlardan birincisi karşılıklı çıkar ilişkileri, diğeri ise Ortadoğu'da İran ve Avrupa Birliğine hakim olan, Türkiye ABD ittifakı ve bu ittifakın, karşı cepheye karşı elde etmiş oldukları kazanımlarının yaratmış olduğu derin korkudur.

Dolayısıyla bölgede kurulmaya başlanan Amerikan hegemonyası İran'ı ve ziyadesiyle Avrupa Birliğini korkutmaktadır. Bu korkudan dolayı birbirlerine bölgesel politikalarında destek vermekte ve destek aramaktadırlar. Bu ittifak yaklaşımı kesinlikle aralarında ortak nokta gördüklerinden kaynaklanmamaktadır.

Bu nedenle Avrupa Birliği ve İran arasında var olan işbirliğinin ve ittifakın bir altyapısı mevcut değildir. Bu ilişkiler tamamen yapay ve güven vermez niteliktedir. Avrupa Birliği diğer yandan ikircikli bir tutum içerisinde İran'dan yapamayacakları reformları talep etmektedir. ABD korkusuyla da olsa Avrupa Birliğiyle İran'ın ittifak girişimi, İran eski dönemde gütmüş olduğu saldırgan ve tutucu politikadan tamamıyla vazgeçmiş olduğuna en iyi kanıt niteliğindedir. Artık pragmatist dış politika İran adına kemikleşmiş ve sürdürülmesi zorunlu bir hal almıştır.

3.8.4 Merkezi Asya Ülkelerinin Türk-İran İlişkilerine Etkileri

Sovyetler Birliğinin yıkılmasıyla Dünya siyasal sistemi ve uluslar arası güvenlik yaklaşımları değişti. En dramatik değişimlerden birisi, Merkezi Asya bölgesinde Ulusal ve bölgesel güvenlik anlayışlarında oldu. Sovyetler birliğinin çöküşünden hemen sonra, İran Merkezi Asya'da ekonomik bağlarını güçlendirmek ve İslami ideolojiyi ihraç etmek için hırslı ve radikal bir politika benimsedi. Bununla birlikte, İran çeşitli faktörler tarafından sınırlandırılmıştı. Merkezi Asya liderleri seküler sisteme inanmaktaydılar. İran Şii nüfusa ve inanca sahipti. Bununla beraber, Merkezi Asya nüfusu Sünni İslam tezlerine inanmaktaydılar. Bu ülkeler (Azerbaycan, Türkmenistan, Kazakistan, Özbekistan, Kırgızistan ve Tacikistan) Rusya ile güçlü ekonomik bağlantılara sahipti. İran sınırlarının farkına vardığından, İran'ın bu bölgeye yönelik Politikaları da değişti. Günümüzde İran,

Merkezi Asya ülkeleriyle karşılıklı çıkarıya dayanan, iki taraflı politik yaklaşımlarının yanı sıra, ekonomik pragmatizme dayalı politikalar gütmektedir.

Bu Bölümde İran ile Türkiye'nin Merkezi Asya'da söz konusu olan çatışmaları ve uzlaşmaları, bu bölgede etkilerini ve nüfuslarını artırmak için ortaya koydukları çabaları ile politikaları, nihayet bu politikaların ve çabaların zaman zaman uğradığı dönüşümleri ve politikaların iflasları üzerinde duracaktır. İlk olarak İran'ın bölgedeki çıkarları ve politikaları analiz edilirken, aynı zamanda bölgesel ve uluslar arası aktörlerin de sürece katılımları göz önünde tutulacak, karşılıklı etkileşim ortaya konulmaya çalışılacaktır.

3.8.4.1 İran'ın Bölgesel Politikaları

İran'ın bölgesel politikalarını anlayabilmek ve üzerinde derin bir analize gidebilmek için öncelikle sorulması gereken birkaç soru vardır. Bunlardan birincisi, Tahran bölgede işbirliğine ve güvenliğe nasıl bakmaktadır? Diğeri ise İran'ın Merkezi Asya'da söz konusu olan çıkarları, İran'ı aktif politika izlemek konusunda bir motivasyon aracı olabilir mi? Bu sorulardan yola çıkarak, İran'ın bölgedeki varlığına ve etkisine bir ışık tutmamız mümkün olabilir.

1990'ların başlarında Sovyetler Birliği yıkılıp da Merkezi Asya cumhuriyetlerinin birer birer bağımsızlıklarını açıkladıkları dönemde, İran İslam Cumhuriyetinin Güvenlik ve Dış politika yaklaşımı, İslam Cumhuriyetinin 1979 yılı ve sonrasındaki güvenlik ve dış politika yaklaşımına oranla genişlemeye ve değişmeye başladı.

O dönemlerde ülkede var olan eğilimler (ki devrimin bir özelliği idi) ideolojik çıkarlar, devrimin ihraç edilmesi ve Batı tarafından yaratıldığı düşünülen uluslar arası statükoya karşıtlık üzerine inşa edilmişti. Bu yaklaşımlar ve eğilimler iç ve dış gelişmeler tarafından aşındırıldı. Dolayısıyla, önemlerini geçmişe oranla kaybettiler. 1980–1988 arasında bölgesel dengeleri sarsan İran – Irak savaşı bu süreçte anahtar bir oynadı. İran'a söz konusu olan saldırılar ile birlikte bölgesel çatışmalar, İran yönetiminin geleneksel çıkarlarının ve uluslar arası sistemin farkına varmasına neden oldu.

Savaşı izleyen yıllarda, ekonomik ve sosyal gelişim ile birlikte yeniden yapılanma için İran politik karar alıcıları harekete geçtiler. Bunun için yeniden yapılanmada araç

olarak kullanılabilir bir enstrüman niteliği taşıyan ulusal çıkarları daha belirgin bir biçimde ön plana çıkardılar. Ayrıca bu amaçlarını gerçekleştirebilmek adına bölge ülkelerine yönelik yoğun yatırım ve ticaret politikası izlediler.

Ayetullah Humeyni'nin 1989 yılında ölümü ve Hicret-ül İslam Ali Ekber Rafsancani'nin Devlet başkanı seçilmesiyle birlikte, İç politikaya yönelik gelişmeler pragmatist politikalar adıyla simgelenmişti. Diğer dışsal gelişmeler bölgesel barışı ve istikrarı devam ettirmek açısından İran İslam Cumhuriyetine eşi görülmemiş fırsatlar yaratmıştı. 1990'ların başlarında ve İran sınırlarında meydana gelen Karabağ çatışmaları İran'ın sınırlarını tehdit eder boyutlara tırmanmıştı. Bu sorun aynı zamanda ciddi bir mülteci akını ve dış güçlerle İran'ın karşı karşıya gelmesini de beraberinde getirdi.

Afganistan'da süren iç savaş da, İran ulusal güvenliği açısından tehlikelerin biri olarak görünmekteydi. Buna ek olarak İran, sürekli bir biçimde Irak'tan tehdit algılamakta, İran devlet adamlarına göre, Irak tehdidinin birincil kaynağı olma özelliğini korumaktaydı. Irak'ın bir yandan kitle imha silahları geliştirdiği düşünülürken diğer yandan Halkın Mücahitleri örgütünü desteklediği iddia ediliyordu.

Buna rağmen Saddam Hüseyin sonrası bir bölgesel senaryo İran tarafından henüz kurgulanmamıştı. İran tarafından düşman olarak algılanan ABD ve onun Körfezdeki askeri varlığı İran'a göre Saddam Hüseyin'den daha büyük bir tehlike ve tehdit kaynağı idi. Aynı zamanda Irak ile süren sekiz yıl savaşının deneyimi ve Birleşik Devletlerin İran ve Irak'a uyguladığı çifte çevreleme politikası özellikle İranlıları büyük ölçüde dayanıklı ve dirençli hale getirmişti. Uluslararası sisteme güvensizliğin sürmesi ve Birleşik Devletler için uygulanan bu politikaların hegemonyanın araçları niteliğinde olması. Birleşik Devletlerin esas çabası ekonomik ve siyasi yönden İran'ın izole edilmesiydi.

Tahran bu saldırgan politikalara karşı toplumsal muhalefeti ayakta tutup, İran halkının direncini belirli ölçülerde kuvvetlendirmeye gayret gösterdi. Bunun yanında İran'ın enerjisini ve gücünü boşa harcamamak adına en ihtiyaç duyduğu şey çevre ülkeleriyle ilişkilerin normalleşmesi ve çok taraflı karşılıklı çikara dayalı temasların artmasıydı. İran bu dönemde çok önemli bir durumun farkına vardı. Radikal tutumlar devam ettikçe İran asla ABD ve İsrail ile rekabeti sürdürebilecek bir pozisyon kazanamayacaktı. Fakat çevre ülkeleriyle de henüz güvene dayalı ilişkilerin kurulması ilk

adımında kolay değildi. İran bu bölgelere büyük bir iştah ile yönelmiş, diğer uluslar arası aktörler ile birlikte bölgesel aktörleri ve şartları pek dikkate almamıştı. Bu nedenle Tahran zaman kazanabilmek için ABD ve İsrail ile olan çatışmalarını ve gerginliğin düzeyini azaltmaya ve sorunları dondurmaya çabaladı. Zaman bu dönemde İran lehine akıyordu.

Hemen ardından İran komşularıyla ve Uluslar arası aktörlerle çeşitli alanlarda işbirliği arayışlarına girdi. Özellikle Müslüman Merkezi Asya ülkeleri başta olmak üzere, Çin, Rusya ve Avrupa Birliği ülkeleri İran'ın ittifak arayışlarında başı çeken ülkelerdi. Bu ülkelerin çeşitli bölgelerde ABD ve müttefikleriyle rekabet ve çatışma halinde olmaları da ortak noktalarıydı. Tahran yönetimi Batı'nın belirleyiciliğinin olmadığı (OPEC, İKÖ VE Bağlantısızlar Hareketi) örgütlerle yoğun bir işbirliği ve Batıya karşı ortak tavır belirlemek konusunda arayışlarda bulundu. Kısaca İran 1980'lerin sonunda uzun süreli güvenlik ihtiyacına ve bölgesel çıkarlarına yönelik tutarlı politikalar üretmeye ve hayata geçirmeye başlamıştı.

1990'larda söz konusu olan eğilimler ise radikal politikalar yerine kısa ve orta vadeli uzlaşmalara ve yakınlaşmalara dayalı, ulusal çıkarı ön planda gözetilen ve uluslar arası sistemin dışında kalınmayacağını düşünen bir politika olarak pragmatizm (özellikle 1997 yılında Muhammed Hatemi'nin Cumhurbaşkanı seçilmesiyle zirveye ulaştı.) İran'da yükselen bir değer oldu. Seçimden hemen sonra Hatemi; yaptığı konuşmada: İran'ın uluslar arası arenada barış, ilişkilerin gelişmesi istikrar ve uyum aramaktadır demiştir¹⁵⁹. Hatemi'nin dış politikasının iki önemli esası yumuşama ve medeniyetler arası diyalogdu. Dünya kamuoyu, seçilen bu Cumhurbaşkanı'nın öncekilere göre daha çoğulcu ve çatışmacılıktan uzak bir kişilik olduğunu düşünmekteydi.

Hatemi Kendisinden önceki Cumhurbaşkanı Rafsancani gibi bölgesel ittifaklara ve işbirliğine yöneldi. Özellikle Arap toplumlarıyla ve Arap devletleriyle bozulan ilişkilerini düzeltmek ve yeni bir başlangıç yapmak yeni cumhurbaşkanı için hayati önem taşımaktaydı. 21 yüzyılın başlangıcında İran İslam Cumhuriyeti uzun süreli ve bağlayıcı bir ittifak düşünmemekle birlikte, Ülkesini ve ulusal çıkarlarını koruyacak bir bölgesel sistem oluşturma ve bu bölgede önemli bir güç olma çabaları sürmekteydi.

---

¹⁵⁹ Saideh Lotfian "Iran's Middle East Policies under President Khatami" *Iranian Journal of International Affairs* sayı:10 no. 4 kış 2000 s: 10-24

İlimli siyasi gruplara göre pragmatizm ve modernizasyon İran'ın dış politikada daha belirgin ve daha etkili bir rol oynamasına imkan tanıyacaktı. İran dış politikasının modeli daha değişken bir görüntüye sahipti. İran dış politikasının biçimlendirilmesi ve uygulanmasında tek yetkili İran Cumhurbaşkanı ve İran dış işleri bakanı değildi. Bunlarında üzerinde Yüksek Liderlik Bürosu, Ulusal Güvenlik Konseyi, Güvenlik ve Enformasyon Bakanlığı, Devrim Muhafızları ve Askeri birimlerde bu sürece katılmaktaydılar. Bunların birçoğu İran İslam Cumhuriyetinin kurulduğu ilk yıllardaki uzlaşmaz ideolojik tutumlarından büyük ölçüde vazgeçmişlerdir. Bu gruplar arasındaki farklılaşmalar zaman zaman çeşitli aktörler arasında görülen koordinasyon eksikliği ve dış politika anlayışlarındaki farklılıkların kasti bir biçimde sömürülmesiyle şiddetlenmiştir.

3.8.4.2 İran ve Merkezi Asya Ülkeleri arasında İlişkilerin Normale dönmesi

İran Sovyetler Birliğinin yıkılmasından hemen sonra Merkezi Asya'da ulusal ve ekonomik çıkarlar elde edebilmek, Sovyetlerin yıkılmasıyla meydana gelen siyasi boşlukları doldurabilmek amacıyla söz konusu bu bölgede ciddi işbirliği ve nüfuz arayışlarına girmişti¹⁶⁰.

Türkiye ve Batı'da olduğu gibi İran da Merkezi Asya hakkında fazla bir bilgi birikimine sahip değildi. Buna rağmen bu aceleciliği; diğerleri bölgeye girip hakim olmadan bir şeyler yapabilme çabası ve korkusu ile dinsel ve ideolojik altyapının varlığına ilişkin gelmekte olan yanlış bilgilerdi.

İslami Cumhuriyet Kuzey komşuları ve Batıdan tamamen izole edilmiş durumdaydı. Bu durum ülkenin kaynaklarını ve potansiyelini uygun bir biçimde kullanabilmesinin önünde ciddi bir engeldi. Bu nedenle İran bu kuşatılmışlık duygusundan kurtulmak amacıyla biraz acele davranmıştı. Bu acele tutum, İsrail Türkiye ve ABD ittifakının İran'ın yaşam alanlarını İran'dan koparmaya başlaması ve İran'ı hareket edemeyecek ölçüde çevrelemelerinden kaynaklanmaktaydı.

Özellikle Merkezi Asya'da kurulan yeni cumhuriyetler, İran devlet adamlarına göre, ulusal bağımsızlıklarını ve toprak bütünlüklerini koruyabilecek güce sahip değillerdi. Bu

---

¹⁶⁰ David Menashiri (1998): "Iran and Central Asia: Radical Regime and Pragmatist Politics" (David Menashiri Ed.) *Central Asia Meets the Middle East.* s:23-97

nedenle uluslar arası güçler ve ittifaklar bu ülkelere hakim olurlarsa, İran'ın toprak bütünlüğü ulusal varlığını sürdürebilmek için hiçbir imkanı kalmayacaktı. Dolayısıyla bu bölge İran için hayati bir stratejik öneme sahipti

Bütün bu tehlikeleri ve fırsatları göz önünde bulunduran Dışişleri Bakanı Ali Ekber Velayeti Kasım 1991 de Azerbaycan dahil olmak üzere 6 Müslüman Merkezi Asya ülkesine politik bir ziyaret düzenledi. Bütün hepsi ile konsolosluk açmak için birer anlaşma imzaladı. Özellikle İran politik karar alıcıları Türkiye'yi Merkezi Asya'da kendilerine rakip olarak görmekteydiler. Bu durum diğer uluslar arası aktörlerin tersine, Türkiye'nin bu yeni kurulan ülkelere, model olabilecek devlet yönetimi ve yapısının yanı sıra, bu ülkelerle Türkiye'nin tarihsel ve kültürel ortak yönlerinin varolmasıydı.

Ek olarak Türkiye ve İran'ın Sovyetler birliği ile olan ilişkilerinde de rekabete girmeleriyle, bu dönemde eli iyice kuvvetlenen Rusya eski gücünü tekrar kazanmaya yönelik adımlar atmaya başladı. 1980'lerin ikinci yarısında Sovyetler ile İran ilişkileri iyice düzelmeye başladı. 1990'lı yıllarda ise İran bölgesel gücünü artırmak ve ulusal güvenliğini pekiştirmek için yıkılan Sovyetlerden dünyaya yayılan bilim adamları, nükleer fizikçiler ile birlikte profesyonel askerleri ülkesine kabul etmeye başladı. Bu durum Rusya- İran ilişkilerine oldukça olumlu yansımaya başladı. Rusya olası bir ABD saldırısını önlemek amacıyla aynı zamanda İran'a AKKA anlaşması gereği imha etmesi gereken nükleer ve konvansiyonel silahları gizli bir biçimde İran'a hibe etti.

Sovyetler Birliğinin yıkılmasından hemen sonra kurulan Müslüman Merkezi Asya Cumhuriyetleri kurulmalarından hemen sonra İran tarafından tanındılar. Türkiye bu durumda derhal tavır alarak bu yeni kurulan cumhuriyetleri aynı ayın içerisinde tanıdı. Bu dönemde Türkiye ve İran bu ülkelerle ticari ekonomik anlaşmalar yapmak için büyük çaba gösterdiler.

Bunun yanı sıra İran bu ülkelerde ki İslami hareketleri ve örgütleri bazen gizli bir biçimde bazen de açıktan destekledi. Özellikle Tacikistan'da İran İslami hareketleri destekleme konusunda aktif bir tutum izledi. Bu tavır Merkezi Asya Cumhuriyetlerinin devlet başkanlarının ve elitlerinin İran'a şüpheli yaklaşımlarını pekiştirdi. Bu gelişmeler Türkiye'nin ve Müttefiklerinin bölgesel ağırlıklarını ve nüfuzlarını artırmalarına olanak sağladı.

3.8.4.3 Merkezi Asya ve Afganistan'daki Çatışmalara İran'ın Yanıtı ve Güvenlik İlişkileri

Tekrarlamak gerekir ki Tahran'ın sürece yaklaşımında Sovyetlerin yıkılması sonucu ortaya çıkan tehditler ve fırsatların harekete geçirici etkisi bulunmaktadır.1992 yılında Çin'de konuşan Dışişleri Bakanı Abbas Maleki “bu fakir ve politik açıdan zayıf olan ülkeler, bölgede meydana gelebilecek ayaklanmaları ve çatışmaları önleyebilecek kapasiteye sahip değillerdi. Bu nedenle bu ülkelerin tek başlarına varlıkları bile bölgesel, ulusal istikrara ve güvenliğe yönelik tehdit yaratabilecek niteliktedir”¹⁶¹. Demişti.

Merkezi Asya'dan kaynaklanan tehditlerin Tahran tarafından algılanmasından önce İran bu ülkelerden konvansiyonel veya nükleer bir saldırı düşüncesinde değildi. İran'ı esas rahatsız eden bu ülkelerden kaynaklabilecek bölgesel destabilizasyondur. İran bu Merkezi Asya ülkelerinin hepsinden ve toplamından daha güçlü bir ülkeydi.

Bütün bunların yanı sıra İran ile sınırı olmamasına rağmen Türkmenistan ile Hazar denizinin hukuki statüsü konusunda ihtilaflara sahipti. Bu nedenle Türkmenistan diğer Merkezi Asya ülkelerinden daha fazla İran'dan tehdit algılamaya başladı. Bunun ile birlikte İran sınırları içinde yaklaşık bir milyon civarında Türkmen nüfus yaşamaktaydı¹⁶². İran da özellikle bu nüfus üzerinde Türkmenistan'ın irredentist politikalar izleyebileceğinden kuşkulanıyordu.

Bütün bunlara ek olarak Kazakistan'ın elinde bulunan Sovyetlerden kalma Nükleer silahlar ve bunlarla ilgili nükleer altyapı İran tarafından endişe ile izlenmekteydi. Bu nedenle Kazakistan uzun bir süre İran tarafından doğrudan tehdit algılanan ülke pozisyonundaydı. Esasında Merkezi Asya ülkelerinden bu türlü tehdit algılamalarının mantıklı bir gerekçesi söz konusu değildi. Bu ülkeler zayıf, kırılabilir ve ulusal güvenliğe tehdit yaratamayacak kadar ekonomik ve siyasal sıkıntılar yaşamaktaydılar.

Tahran bir yandan Tacikistan'daki iç çatışmalara odaklanırken, diğer yandan kendisini çok yakından ilgilendiren Afganistan'daki iç savaşa ve Taliban rejimine

---

¹⁶¹ Kenneth Kazman and James Nichol “Iran : Relations with key Central Asian States” *Washington D.C Congressional Research Service Report for Congress* 1998 s 3

¹⁶² Sharan Cubin “Kazakhstan's Nuclear Status and Regional Security” *Central Asia and the Caucasus Review* s:14 1996 s: 215-234

odaklanmıştı. Bunun nedenlerinden beklide en önemlisi; Afganistan ve Tacikistan'ın uluslar arası uyuşturucu ticareti ile sınır ötesi suç örgütlerinin merkezi konumunda olmalarıydı. Buna ek olarak Tacikistan ve Afganistan'daki İslami hareketlerin ortak özelliği radikal Sünni hareketler olmalarıydı. İran ortada böyle bir durum varmış gibi bu ülkelerde güya Şii Müslümanların şiddet gördüğünü iddia ederek bu ülkelerin koruyuculuğuna soyunmaya çalıştı¹⁶³.

Merkezi Asya'da radikal İslam yönelik olarak, İran'ın bu bölgedeki pozisyonu kararsız bir hal aldı. İran Talibanların varlığından dolayı bu radikal rejimleri desteklemedi. Özbekistan İslami hareketi 1999–2000 yılları arasında Kırgızistan ve Özbekistan içlerinde ciddi eylemlerde bulunmaya başladı. Bu hareketin Talibanlar ile bağlantıları vardı ve parasal kaynaklarını uyuşturucu ticaretinden sağlamaktaydılar. Özbekistan İslami hareketi bu tavırlarıyla, İranlıların kedilerine besledikleri sempatiyi ortadan kaldırmış oldu. Bu dönemde İran ile Merkezi Asya ülkeleri arasında görülen ideolojik ve dini farklılıklar daha fazla su yüzüne çıkmaya başladı

3.8.4.4 Merkezi Asya'nın Stratejik görünümü ve İran: gelecekte beklenenler

Merkezi Asya güvenlik işbirliğinin ortaya çıkan şablonunda İran'ın gelecekte katılımının niteliği ve kapsamı söz konusu çeşitli faktörler tarafından belirlenecektir. Bu faktörlerden birincisi reformistler ile muhafazakârlar arası çatışmaların nasıl sonuçlanacağı ile ilgilidir. Bunun dışında Mücadele İran'ın iç ve dış politika önceliklerini belirleyecek olmasından dolayı oldukça önem taşımaktadır.

Bunun yanı sıra İslami Cumhuriyetin liderlerinin yaklaşımları Merkezi Asya ülkelerinin Devlet adamlarının tavırlarına da yansiyacaktır. İran bu ülkelerle eşit ve düzeyli politik ekonomik ve kültürel ilişkiler geliştirmek istediğini samimi bir şekilde ortaya koyabilirse bu ülkelerinin Devlet adamları da bu tavra olumsuz yanıt vermeyecektir.

Diğer bir sorun olan Afganistan'da da gelecekte meydana gelecek olan gelişmeler, İran'ın bu ülkelerle olan ilişkilerinin kaderini belirleyecektir. Afganistan'da bugün itibarıyla Taliban rejimi nihayet bulmasına rağmen İran'ın geleneksel düşmanı ABD'nin

¹⁶³ İran basınında çıkan haber ve yorumlar: "Central Asian Shi'i Muslims" *Inside Central Asia* 1–7 Temmuz 1996

bu ÷lkeye hakim olması İranlı Devlet adamlarının pekte hoşuna gitmeyen bir durum olmuştur.

Diğer bir bölgesel gelişmelerden birisi de Merkezi Asya ve İran güvenlik ilişkilerin geleceğini belirleyen etkenler olacaktır. Çin'in bu bölgeye yönelik girişimleri ve nüfuzunu artırma çabaları yoğunlaşmıştır. Çin bir yandan kendi sınırları içindeki Uygurlara yönelik nasyonalist baskılar uygularken diğer yandan Merkezi Asya ÷lkelerinde Milliyetçi uyanışlara destek vermektedir. Çin bu tür bir politikayı özellikle milliyetçi bir uyanışın, bu bölgeye Batılı güçlerin girişini zorlaştıracak olmasından ve kendisine bu ÷lkelerden bir tampon ÷lkeler yaratabileceği düşüncesinden dolayı izlemektedir. Bu politika İran tarafından büyük bir dikkat ve endişe ile izlenmekte, Çin'in bu tutumu iç politik çevrelerde büyük tepki yaratmaktadır. Özellikle Çin'in İran'ın bölgesel müttefiki olduğu düşünüldüğünde bu ittifakın bağlarının pekte kuvvetli olmadığı sonucu oraya çıkmaktadır. Dolayısıyla söylenebilir ki bu ittifak yapan ÷lkeler arasında politik, stratejik ve diğer birçok yönden ortak politika belirlenmesi mümkün değildir.

Merkezi Asya ve İran'ın gelecekte ki güvenlik beklentilerini şekillendiren diğer önemli faktör de Rusya ve Birleşik Devletlerin Merkezi Asya ÷lkeleriyle olan ilişkileridir. 1990'ların ikinci yarısına kadar İran, Rusya'yı politik yönden kendisine yakın gördü. Aynı zamanda Rusya İran'ın ekonomik olarak en önemli partnerlerinden birisiydi. ABD ise ittifakları Türkiye ve İsrail ile birlikte İran'ın en önemli düşmanı ve rakibiydi. Dolayısıyla ABD İran'a yönelik politikalarında öncelikli olarak Merkezi Asya ve Kafkasya'da Türkiye ile tavır alırken, Ortadoğu'da ise İsrail ve Türkiye ittifakı ile bölgeye nüfuz etmekteydi

ABD 11 Eylül 2001 terörist saldırılar sonrasında ortaya attığı önleyici savaş teorisine yönelik olarak artık bölgelere doğrudan müdahale edebilmektedir. Bunun yanı sıra politik ve ekonomik nüfuzunu bu tür coğrafyada etkin bir biçimde harekete geçirebilmektedir.

Daha önceki süreçte Türkiye'nin İran'ın alternatifi olarak bu yeni kurulan cumhuriyetlere model olarak gösterilmesinin altında da bir anlamda ABD'nin bu bölgeye Türkiye aracılığı ile girmek istemesi yatmaktaydı. Bu süreçte Türkiye bölgeye kültürel ve tarihsel bağlarını öne sürerek nüfuz etmeye çabalarken, İran dinsel temelde bu ÷lkelere

yaklaştı. Bu iki tavrında altı boştu ve politik açıdan hiçbir değeri yoktu. Özellikle Türkiye bunun farkına Karadeniz Ekonomik İşbirliği Teşkilatının 1992 yılında İstanbul’da yaptığı toplantıda, Süleyman Demirel’in ekonomik ve enerji kaynaklarına yönelik olarak teklif ettiği anlaşmaya Kazakistan Devlet Başkanı Nursultan Nazarbayev’in Rusya’nın olmadığı hiçbir ittifaka ve anlaşmaya taraf olamayacaklarını bildirmesiyle varmış oldu. Bu durum Rusya’nın bölgedeki ekonomik ve demografik varlığından kaynaklanmaktaydı.

Bu cumhuriyetler eski komünist sistemin bir uzantısı olarak tek tip üretim yapmaktalar, bu ürünleri Rusya’ya gönderip karşılığında ihtiyaçlarını bu ülkeden karşılamaktaydılar. Bu durumda büyük bir ekonomik bağımlılık yaratmakta idi. Bunun yanı sıra Bu ülkelerde önemli ve stratejik işlerde çalışan Rus nüfus vardı. Rusya’ya karşı bir politika izleyerek en azından kendi kalifiye insanları yetişinceye kadar bu insanları kaçırmak istemiyorlardı. Sonuç olarak Rusya bölgede İran’a ve Türkiye’ye oranla en gerçekçi politika izleyen, Bölgesel politikalarını uygulama imkânına sahip bir ülkedir. Bu nedenle bölgeye Türkiye ile giremeyeceğini anlayan ABD, bu ülkelerdeki etnik ve kültürel rahatsızlıklara yarı-doğrudan müdahale ederek nüfusunu artırmaya çalışmaktadır. Dolayısıyla Türkmenistan, Kırgızistan’daki olayların kökenine doğru olarak bakmak ve buna yönelik politikalar geliştirmek Türkiye açısından da İran açısından da çok önem taşıyan bir yaklaşımdır.

İran, son yıllarda Merkezi Asya bölgesine yönelik politikalarında, başarılı olamamıştır. İran’ın bu kötü başlangıcı için birçok neden vardır. İran’ın altı Türkî Cumhuriyetten oluşan, Merkezi Asya bölgesinde nüfuzunu yaymak için yöneldiği İslami dış politikanın başarısızlığı, öncelikle İran’ın Merkezi Asya bölgesinin etnik ve dinsel yapısının tersine, sahip olduğu Şii nüfus ve Şii inançlarından kaynaklanmaktadır. Merkezi Asya’nın nüfusunun büyük bölümü suni İslam’a inanmaktadır. Bunun yanı sıra Merkezi Asya’daki Türkî Devletlerin yönetim yapısı seküler bir yapı arz etmektedir. Bu nedenle İran’ın teokratik devlet yapısı bu ülkelerin liderleri tarafından bir tehdit olarak algılanmaktadır. Son olarak İran bölgede yalnız başına hareket edebilme kapasitesine sahip bir ülke konumunda değildir. Bu nedenlerden dolayı İran, İslam Devrimi dönemine ait tutucu ve radikal politikalarının umduğu gibi başarılı olmadığını görmüş ve bölgede karşılıklı çıkarıya dayanan pragmatist bir politika gütmeye başlamıştır. Satranç tahtasını andıran bu bölgede İran, satranç tahtasının en önemli taşlarından birisidir. Uzun

vadede yoğun çatışma ve çekişmelere sahne olacağı düşünölen bölgede, güçlerden hiçbirisi tek başına süreci belirleyecek ve domine edebilecek kapasiteye sahip değildir. Bu nedenle hiçbir ittifak ve öлке için Merkezi Asya bölgesine yönelik amaçlarına ulaşmak, en azından kısa ve orta vadede kolay olmayacaktır.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

4. TÜRK-İRAN İLİŞKİLERİNİN GÜVENLİK BOYUTU VE TÜRK-İRAN İLİŞKİLERİNİN GELECEĞİ

1979 İran İslam Devrimi sonrası Türk-İran ilişkilerini kapsayan çalışmanın son bölümünde, iki ülke arasında sürekli sorun olarak ortaya çıkan güvenlik sorunları ile bu sorunların iki ülke ilişkilerine yansımalarının ne şekilde olabileceği analiz edilecektir.

4.1. TÜRK-İRAN İLİŞKİLERİNİN GÜVENLİK BOYUTU

Günümüzde Türk-İran ilişkilerinin belirleyicilerinden güvenlik sorunu; İran'ın nükleer politikaları, silahlanması ve Türkiye'ye yönelik İran tarafından desteklenen ayrılıkçı terör hareketleri çerçevesinde incelenmeye çalışılacaktır.

4.1.1. İran'ın Silahlanma Politikalarının iki ülke ilişkilerine Yansımaları

İran'da nükleer çalışmaların başlamasını Soğuk Savaş'ın bir sonucu olarak değerlendirmek mümkündür. ABD, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra İran üzerinde nüfuz sahibi olacaktır. 1945'te, İran'ın sınırları içinde bulunan Azerbaycan'dan (Güney Azerbaycan) Kızıl ordu'yu çıkartmayı başaran ABD, 1952'de darbesiyle Muhammet Musaddık'ı iktidardan uzaklaştıracaktır. Bu ortamda Muhammet Rıza Pehlevi rejimi ABD'nin vazgeçilmez müttefiki olacaktır. ABD, komünizmin yayılması ve SSCB'nin yeniden İran'a girme endişesi üzerine İran'ın askeri kapasitesini artırma yoluna gidecek, İran'da ilk nükleer çalışma 1957'de ABD'nin desteği ile başlatılacaktır.¹⁶⁴

ABD ve İran arasındaki yapılan antlaşmanın ardından 1958'de İran, Uluslararası Nükleer Enerji Ajansı (IAEA) üyesi olmuştur. 1968'de ABD tarafından Tahran

---

¹⁶⁴ Muhammad Sahimi, (2004) "Iran's Nuclear Energy Program. Part V: From the United States Offering Iran Uranium Enrichment Technology to Suggestions for Creating Catastrophic Industrial Failure", Pavyand Iran News, 22 Aralık 2004

Üniversitesi bünyesinde beş Megavatlık bir araştırma reaktörü (Atomic Research Centre affiliated to Tehran University) kurulmuştur.¹⁶⁵ İran 1970’te “Nuclear Non-Proliferation Treaty” (NPT)’ye imzalamış ve 1973’te İran’da Atom Enerji Kurumu (*Sazeman-e Enerji-e Atomi-e İran*) kurulmuştur.¹⁶⁶

1990’lı yılların başında Sovyetler Birliğinin yıkılması ile birlikte İran’ın bölgedeki nüfuzu ile birlikte hareket alanı da genişlemiştir. İran’ın Sovyetler Birliğinin yıkılmasıyla kuzeyden algıladığı tehdit ortadan kalkmış, İran özellikle Merkezi Asya başta olmak üzere Kafkaslar ve Ortadoğu’ya yönelik nüfuzunu artıracak politikalar geliştirmeye başlamıştır. İran aynı yıllarda İran bu bölgelere Dini bir ideoloji ile girmeye çalışmıştır. Bu nedenle bu bölgelerde İslami bir söylem ile nüfuz etmeye çabaladılar. İran 1990’lı yıllarda başta Birleşik Devletler olmak üzere Irak ve İsrail’den tehdit algılamaktaydı. Bu nedenle İran, siyasal söylemlerinin yanı sıra askeri alanda da kaygı verici politikalar geliştirme kararı aldı.

İran’ın Şah Muhammed Rıza Pehlevi döneminde zirveye ulaşan askeri harcamaları, İran İslam devrimi sırasında hızla azalıyordu. Bu azalmanın iki önemli nedeni vardı. Birincisi İran’ın en büyük silah satıcısı konumunda olan ABD ile İran İslam rejimi arasındaki düşmanlık, diğer neden ise İslam devrimi sürecinde ekonomik olarak İran’ın çökmesiydi. Buna karşın İran’ın İslam devrimi sırasında azalan silahlanma kapasitesi, Irak ile giriştiği savaşta yeniden önemli bir düzeye yükselecektir. İran, bu savaşın sona ermesiyle silahlanma harcamalarını yeniden gözden geçirmek zorunda kalmıştır.¹⁶⁷ İran’ın 10 yıllık savunma harcamaları aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

---

¹⁶⁵ Mensur Tarcai, “Şah ve Etom”, Gozareş, Sayı 155, 1383, ss.36-37.

¹⁶⁶ Dr. M. Ghannadi-Maragheh, “Atomic Energy Organization of Iran” <http://www.world-nuclear.org/sym/2002/ghannadi.htm>

¹⁶⁷ Anthony Cordesman: “Iranian Arms Transfers: The Facts www.csis.org (20 October 2000)

YILLAR	SAVUNMA HARCAMALARI*
1988	9,9
1989	5,8
1990	3,2
1991	5,8
1992	2,3
1993	4,8
1994	2,3
1995	2,5
1996	3,6
1997	4,7
1998	5,8
*Milyar USD	

Kaynak: Anthony CORDESMAN: “*Iranian Arms Transfers: The Facts*” www.csis.org (20 October 2000)

1990’lı yılların sonlarına doğru İran, askeri ve güvenlik politikalarını iki eksen üzerine oturtmaktaydı. İran konvansiyonel silahların Irak örneğinde yaşadığı gibi pek önemli askeri güç sağlamadığını düşünmekteydi. Bunun yerine kaynaklarını nükleer güç ve terörizme desteğe kaydırmayı düşündü. İran siyasal karar alıcılarına göre bu politika konvansiyonel güç politikasına göre daha düşük maliyetli, aynı zamanda daha etkin bir politika idi.

İran, önemli doğalgaz rezervlerine sahipken, nükleer enerjiye yönelmesi, bu ülkenin niyetleri konusunda dünya kamuoyunu ve Türkiye’yi kaygılandırmaktadır. İran’ın 9 Şubat 2004 tarihinde uranyum zenginleştirme kararı alması uluslararası siyasal ortamda büyük kaygılar yaratmaktadır. Her ne kadar İran siyasal karar alıcıları uranyum zenginleştirme kararlarının barışçıl amaçlara hizmet edeceğini açıklasalar da, söz konusu bu girişim uluslararası düzende krizlere sebep olmaktadır. İran’ın nükleer politikası dünya kamuoyu tarafından bütünüyle askeri amaçlı bulunmaktadır. Özellikle İran’ın nükleer potansiyelini barışçıl amaçlarla kullanacağına ilişkin vermiş olduğu güvenceler yetersiz kalmaktadır.

İran nükleer çalışmaları konusunda tutum ve politikaların belirlenmesi Muhafazakâr kesimin elindedir. Reformcu Cumhurbaşkanı Hatemi, döneminde nükleer diplomasinin belirlenmesinde çok etkili olamamıştır. İran nükleer diplomasisi Hatemi Hükümetine

bağlı olan Dışişleri Bakanlığı ve İran Atom Enerjisi Kurumu tarafından yürütülmemektedir. Nükleer politikanın belirlenmesinde etkili olmayan Hatemi ve Reformcu kanat, İran'ın nükleer bir güç olmasını savunmaktaydılar. Reformculara göre İran nükleer enerji konusunda haklı olsa da bu sorunu kendisi çözmeliydi ve uluslararası sistemle İran arasında bir soruna çevrilmesini istememektedir. Nükleer konusunda çalışmalar Dini Lider Hameney tarafından idare edilmektedir. İran nükleer diplomasisi İran Güvenlik Yüksek Konseyi (Şuray-e Aliy-e emniyet-e Milli) sekreteri olan Hasan Ruhani tarafından yürütülmektedir. Nükleer diplomasiinin Muhafazakârlar tarafından yürütülmesi bu konunun İran açısından ne kadar öneme sahip olduğunu göstermektedir. Bu durum ayrıca nükleer çalışmaların Muhafazakâr kesimin zihniyeti, isteği ve eğilimleri çerçevesinde şekilleneceğini göstermektedir. Muhafazakâr kesim kendi içinde nükleer diplomasi konusunda farklı görüşlere sahiptir. 7. Meclis'te çoğunlukta olan radikal muhafazakârlar, İran'ın nükleer çalışmaları konusunda ABD ve AB'nin karşısında aldığı tutumunu kabul etmemektedirler. Bu grup İran'ın nükleer konusunda daha radikal davranmasını ve gerekirse NPT'den çıkmasını önermektedir.¹⁶⁸

İran'ın nükleer çabalarına hızla devam etmesi durumunda kendi başına nükleer silah üretme kapasitesine ulaşabileceği uzmanlar tarafından öngörülmektedir. Uluslararası kamuoyu ve bu konudaki uzmanlar, İran'ın nükleer politikasının başarıya ulaşması durumunda dünya barışı için büyük bir tehdit olacağını, bu güce bir kez ulaştıktan sonra geri dönüşün kolay olmayacağını düşünmektedirler.

İran'ın nükleer girişimleri ile ilgili uluslararası raporlarda¹⁶⁹ İran başta olmak üzere Kuzey Kore, Çin, Libya ve Irak'ın kitle imha silahlarına sahip olmak için yoğun bir çaba harcadıkları, bu ülkelerin nükleer silahlara sahip olmayı öncelikli hedefleri arasında gördükleri belirtilmektedir.

İran bölgesel politikalarını uygulayabilmek için askeri ve nükleer politikalara umut bağlamaktadır. İran bu politikaları tek başına gerçekleştirebilecek kapasiteye de sahip değildir. Bu nedenle İran birçok ülkeden teknoloji transferi yapmaktadır. Bu şekilde İran, kendi başına nükleer, biyolojik ve kimyasal silahlar üretebilme çabasıdadır. İran'ın teknolojik transferlerinin ardında Rusya, Çin ve Kuzey Kore gibi ülkeler yer almaktadır.

¹⁶⁸ http://www2.dw-world.de/persian/iran/internat_presse/1.112170.1.html

¹⁶⁹ Cumhuriyet, 13 Nisan 1996

İran 2000’li yıllarda Shahab-3 üretebilmekte, bunun yanı sıra Shahab-4 ve Shahab-5 füzelerinin geliştirilmesi üzerine çalışmalar yürütmektedir.¹⁷⁰ Bunun sonucunda İran uluslararası tepkileri üzerine çekmektedir. Orta menzilli füzeleri denedikten sonra artan baskılar sonucunda dönemin Cumhurbaşkanı Hatemi, İran’ın bu girişimlerinin bölgesel barışı ve istikrarı desteklemek olarak açıklamıştır.

Bunun yanı sıra İran, Irak ile olan savaşı sırasında biyolojik silah üretimine girişmişti. İran’ın geliştirmekte olduğu bu silahlarda kullandığı hammaddeyi kitle imha silahlarının yapımında da kullanıyordu. Ayrıca İran kitle imha silahlarının üretiminde kullanılacak olan hammaddelerin teminini de gizli yollardan gerçekleştirmekte idi. İran’a bu maddeleri Çin ve Rusya verirken aynı zamanda Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyinin de doğal üyeleridir. Bu nedenle İran’ın bu söz konusu silahların üretiminde kullanılacak hammaddeleri temin etmesi engellenmemektedir. İran bu yolla Irak savaşının sonlarına doğru kullandığı kimyasal silahları üretmeye başlamıştır.

İronik olarak İran bir taraftan kitle imha silahları üretmeye çaba gösterirken, diğer taraftan kitle imha silahlarının önlenmesi ile ilgili uluslararası anlaşmalara da taraftır. İran buna rağmen kitle imha silahı geliştirmeme konusunda verdiği taahhütleri ve garantileri yerine getirmekten kaçınmaktadır. İran 3 Kasım 1997 yılında Kimyasal Silahlar Konvansiyonu’na, 22 Ağustos 1973’de de Biyolojik ve Toksin Silahlar Konvansiyonu’na taraf olmasına rağmen, bu anlaşmaların kendisine getirdiği yükümlülüklere uymamaktadır.¹⁷¹

İran, biyolojik ve kimyasal silahlar üretmenin ötesinde, günümüzde girişmiş olduğu nükleer araştırmalarla ilgili imzalamış olduğu Silahlanmayı Tırmandırmama ve Kapsamlı Test yasağı Anlaşmalarını da ihlal etmektedir. İran bütün uluslararası kamuoyunun baskılarına karşın bu çabalarının barışçıl amaçlarla olduğunu iddia etmektedir. Bunun dışında İran’ın barışçıl amaçlarla elde ettiği nükleer enerji tesis, araçlarını ve teknolojiyi silahlanma ve askeri amaçlar doğrultusunda kullanmaya çalıştığı da iddia edilmektedir. İran nükleer konusundaki resmi görüşünü (devlet yetkililerinin açıkladığı) nükleer enerji

---

¹⁷⁰ Frankel, Benjamin. (1993): The Brooding Shadow: Systemic Incentives and Nuclear Weapons Proliferation. In The Proliferation Puzzle: Why Nuclear Weapons Spread and What Results. Ed., Zachary S. Davis and Benjamin Frankel. Portland: Frank Cass,; 37-78

¹⁷¹ Gregory F Giles, (2000): The Islamic Republic of Iran and Nuclear, Biological and Chemical Weapons. In Planning the Unthinkable: How New Powers Will Use Nuclear, Biological, and Chemical Weapons. Ed., Peter R. Lavoy, Scott D. Sagan, and James J. Wirtz. Ithaca: Cornell University Press, s: 79-103.

ve nükleer silah ayırımı esasına dayandırmaktadır. Nükleer politikasında nükleer silah ve nükleer enerji arasında ayırımın dikkate alınması gerektiğini vurgulamaktadır. Nükleer enerji elde etmek istediğini açıkça bildirmektedir. İran'a göre nükleer enerjiye sahip olmak bir haktır ve bu haktan vazgeçmek istememektedir. Nükleer enerjiyi; teknolojik gelişmenin, özellikle de tıp, tarım ve elektrik üretiminin temeli olarak nitelendirmekte ve bu enerjiye barışçı amaçlarla kullanma hedefi doğrultusunda sahip olmak istemektedir. Buna karşılık İran, nükleer silah üretmek niyetinde olmadığını ısrarla bildirmektedir.¹⁷² İran'a göre nükleer silah üretmek İslam dini açısından doğru değildir ve İslam rejimi olarak nükleer silah üretmeyi kabul etmediklerini vurgulamaktadırlar. İran'a göre nükleer silah elde etmek İslam dininin kabul etmediği bir olaydır.¹⁷³

İran, nükleer silah elde etmek istemediğini açıklasa da dünya bu açıklamalara kuşku ile yaklaşmaktadır. İran'ın nükleer çalışmalarının güvenilir bulunmamasının çeşitli sebepleri vardır. İran'ın çok zengin enerji yataklarına sahip olması, bu arayışlara farklı anlam yüklemektedir. Nitekim OPEC üyesi ülkeler arasında İran nükleer güç olmaya çalışan tek ülkedir. OPEC'in diğer üyeleri nükleer güç olma iradesinde olmamaları İran'ın nükleer enerjiden öte farklı bir arayışı olduğu kuşkusunu yaratmaktadır.¹⁷⁴ İran'ın nükleer çalışmalarında kuşku doğuran ikinci sorun şeffaflık sorunudur. Nükleer politikasında şeffaf olmadığı gerekçesi ile güvenilir olmakta zorlanmakta ve güven sorunu ile karşı karşıya kalmaktadır. Nitekim İran'ın nükleer çalışmaları konusundaki bilgilerin eksik olduğu ve birçok şeyi sakladığı ve bazı çalışmalarını yeraltında yürüttüğü düşünceleri gündemdedir. Çünkü İran'ın 1992'den günümüze kadar Uluslararası Atom Enerji Ajansına eksik bilgi verdiği ortaya çıkmıştır.¹⁷⁵ Nitekim İran'ın birçok nükleer tesisleri ve çalışmaları rejim muhalifi gruplar tarafından ifşa edildikten sonra İran'ın bunları kabul etmek zorunda kaldığı da herkes tarafından bilinmektedir. İran'ın nükleer silah üretme kuşkusunu yaratan diğer konu ise uranyum zenginleştirme ve yakıt döngüsü teknolojilerinden vazgeçmek istememesi olmuştur. Söz konusu maddeler nükleer silah üretimi sağlayan maddelerdir. Başka bir ifade ile uranyum zenginleştirme ve yakıt

---

¹⁷² Emre Bayır, "ABD-İran Gerginliğinde AB-İran İlişkilerine Analitik Bir Bakış" *Stratejik Analiz*, Cilt 3, Sayı 28, Ağustos 2002, s.53

¹⁷³ Joseph McMillan, "The United States and Gulf Security Architecture: Policy Considerations." *Strategic Insights* III, no. 3 (March 2004).

¹⁷⁴ Arif Keskin, "Tüm Boyutlarıyla Türkiye İran İlişkileri" *Stratejik Analiz*, Cilt 5, Sayı 53, Eylül 2004, s.22.

¹⁷⁵ Chubin, Shahram and Robert S. Litwak, "Debating Iran's Nuclear Aspirations," *The Washington Quarterly* 26, no. 4. (Autumn 2003): 99-114

döngüsü teknolojisine sahip olan bir ülke kolayca nükleer silah üretme kapasitesine de sahip olabilir. İran söz konusu teknolojilere sahip olduğunu ve bu güçten vazgeçmeyeceğini açıkça bildirmektedir.

Bu konuda Abbas Maleki, İran'ın dünyadaki bütün ülkeler gibi nükleer enerjiye sahip olma hakkının bulunduğunu, nükleer silah üretmedikten sonra İran'ın bu hakkı doğrudan NPT'den aldığını belirtmektedir. İran'ın nükleer silah üreteceği korkusu ile nükleer enerjiye ulaşma hakkının elinden alınmasının en başta uluslar arası hukuka aykırı olduğunu açıklamıştır.¹⁷⁶

İran İslam Cumhuriyeti nükleer çalışmalarıyla uluslararası toplumdan tepkiler alırken, diğer taraftan bazı küresel aktörlerle temasını sürdürmektedir. Bu doğrultuda İngiltere, Fransa ve Almanya dışişleri bakanları 21 Mart 2003 tarihinde Tahran'da İran İslam Cumhuriyeti'nin yetkilileriyle görüşmelerde bulundular.¹⁷⁷ Bu görüşmelerde İranlı devlet adamları ve uzmanlar çalışmaların tamamıyla uluslar arası Atom Enerji Ajansı bilgisinde ve gözetiminde yapıldığını, kendilerinin de IAEA'nın belirlediği kriterlere tamamıyla uyduklarını açıkladılar.

18 Haziran 2004 tarihinde Uluslararası Atom Enerji Ajansı başkanı İran'ın nükleer faaliyetlerinin kontrol altında tutulduğunu, İran'ın uluslararası denetimleri tamamıyla kabul ettiğini açıkladı.¹⁷⁸ Bunun üzerine Birleşmiş Milletler, İran üzerinde denetimlerin süreceğini ve İran'ın nükleer çalışmalarının barışçıl amaçların dışında kullanılmasına izin verilmeyeceği açıklamasında bulundu. Uluslararası gözlemciler göre İran, bölgede İsrail ve Birleşik Devletlerin çıkarlarına yönelik tehdit geliştirmek amacıyla nükleer çalışmalar gerçekleştirmektedir.¹⁷⁹ İsrail toprakları İran'ın Shahab-3 füzelerinin tehdidi içinde kalmaktadır. Bunun yanı sıra İran, İsrail'e yönelik terörizmi desteklemektedir. Bazı uzmanlara göre İran'ın nükleer silahlara sahip olması durumunda uluslararası terörizmin eli oldukça güçlenecektir. Uluslararası terörizm bulduğu destek sayesinde daha fazla

---

¹⁷⁶ Abbas Maleki –Mathew Bunn“ Finding the Way Out of the Iranian Nuclear Crisis” Caspian Studies 23 March 2006 [http://www.caspianstudies.com/article/Harvard%20Researchers%20Propose%20Plan%20to%20Resolve%20Iran%20Nuclear%20Crisis%20\(2\).doc](http://www.caspianstudies.com/article/Harvard%20Researchers%20Propose%20Plan%20to%20Resolve%20Iran%20Nuclear%20Crisis%20(2).doc)

¹⁷⁷ Source: Iran Ministry of Foreign Affairs: www.mfa.gov.ir/News/english/documents/doc3256.htm

¹⁷⁸ The Associated Press. 'Iran to Israel: Don't strike nuclear plants' <http://www.haaretz.com/hasen/pages/ShArt.jhtml?itemNo=426314&contrastID=1>Haaretz>, 12 May 2004

¹⁷⁹ Source: Iran Ministry of Foreign Affairs: www.mfa.gov.ir/News/english/documents/doc3256.htm

cesaretlenecektir.¹⁸⁰ İran, 1991 yılında Çin'den 1,8 ton uranyum satın aldı. Kaldı ki bu miktar IEAE tarafından tespit edilebilen miktardır. İran bu yaklaşımıyla başlangıçta imza attığı anlaşmaları ihlal etmiştir. Nükleer çalışmalarla ilgili olarak, İranlı yetkililer görüşmelerde, İran'ın asla bir nükleer silaha sahip olmak gibi bir amacı olmadığını söylemişlerdi. Bunlara göre nükleer silahlanma İran'ın ulusal güvenlik politikalarının bir aracı değildi. İran tamamen barışçıl amaçlarla nükleer çalışmalarda bulunmaktaydı. Bu toplantının sonuç bildirgesinde İran'ın IAEA ile işbirliğinin devam edeceği, nükleer çalışmalar konusunda atmış olduğu imzalar ve taahhütlere sonuna kadar bağlı kalacağı belirtilmekteydi.¹⁸¹

Bunun hemen arkasından 15 Kasım 2004 tarihinde İngiltere, Fransa, Almanya ve İran İslam Cumhuriyeti arasında Paris'te imzalanan protokol ile Nükleer Silahların Sınırlandırılması Anlaşmasına taraf oldu. Aynı zamanda İran attığı imza ile terörizm ile mücadeleyi ve bunlara hiçbir koşulda destek vermemeyi de taahhüt ediyordu.¹⁸² Paris Anlaşması bu krizin ortadan kaldırılması için bir çabaydı. Paris Anlaşması'na göre İran ve AB (üç Avrupa ülkesi), Tahran Bildirisi'ne bağlı kalacaklarını ve NPT¹⁸³ çerçevesinde hareket edeceklerini açıklamıştır. Bu anlaşmaya yeni kararlar da eklenmiştir. İran İslam Cumhuriyeti NPT'nin ikinci maddesine dayanarak nükleer silahların peşinde olmadığını ve olmayacağını açık bir şekilde söylemiştir. İran daha çok güven sağlamak için uranyum zenginleştirmesini genişleteceğini açıklamıştır. Ancak bu durdurmanın süresi konusunda iki taraf anlaşma sağlayamamıştır. Bir ay sonra da Brüksel müzakereleri genel olarak işin uzmanlık alanıyla devam etmiştir.

Bu müzakerelerden hem İran hem de Avrupa Birliği Ülkeleri belli amaçlar gütmektedirler. Avrupa ilk olarak İran'ın nükleer silahlara kavuşmasını engellemek istemiştir. Avrupa Birliği de ABD gibi İran'ın nükleer silaha sahip olmasından yana değildir. Avrupa Birliği'ne göre nükleer silaha sahip bir İran ABD'den daha tehlikeli bir ülke olabilir çünkü Orta Doğu Avrupa'ya daha yakındır. İran nükleer silaha sahiplenirse

---

¹⁸⁰ Ephraim Asculai, 'The UN vs. Iran - Act II', <http://www.tau.ac.il/jcss/tanotes/TAUnotes92.doc> Tel Aviv Notes No. 92, Jaffee Center for Strategic Studies, 7 December 2003.

¹⁸¹ www.iaea.org/NewsCenter/Focus/laealiran/eu_iran14112004.shtml - 11k

¹⁸² Communication dated 26 November 2004 received from the Permanent Representatives of France, Germany, the Islamic Republic of Iran and the United Kingdom concerning the agreement signed in Paris on 15 November 2004 : INFCIRC/637 Date: 26 November 2004

¹⁸³ Treaty on the Non-Proliferation of Nuclear Weapons." *IAEA Information Circular* INFCIRC/140. Geneva: 22 April 1970.

kendi topraklarından füzeler ile Avrupa'yı vurabilecek kapasiteye erişebilecektir. İkinci olarak İran'ın nükleer çalışmalarını engelleyerek Orta Doğu'da ve Basra Körfezi'nde barışın sağlanmasıdır. Birçok siyasi analiziye göre ABD ve Irak arasında yapılan iki savaşta en önemli kaybı Avrupa yaşamıştır. Çünkü Avrupalılar bu hassas bölgede 1990'lı yıllara kadar geleneksel rollerini oynamışlardır ABD'nin buraya yerleşmesiyle başta İngiltere olmak üzere Avrupa ülkeleri bölgeden dışlanmış duruma düşmüşlerdir. Üçüncü olarak Avrupa, Orta Doğu ve Basra Körfezi'nde önemli rol oynamak istemektedir. Irak Krizi'nde Avrupa önemli bir yer alamamış, hatta Filistin sorununda bile Avrupa ABD'nin gölgesinde kalmıştır. Bu nedenle AB, İran ile ilişkilerini üst düzeye çıkararak bölgede yeniden yerini almaya çalışmaktadır. Dördüncü ve son olarak da Avrupa Birliği İran ile işbirliği yapmak ve İran'ın da bu işbirliğinde güven sağlamasını istemektedir. Bir taraftan İran'ın tehlikeli duruma geleceğini düşünerek nükleer silahlar üretmesini engellemek istemekte, diğer taraftan da bölgede Türkiye'ye alternatif, güçlü bir ülke olarak İran'ın barışçıl nükleer çalışmalarını onaylamaktadır.

Birleşik Devletler İran'ın bu çabalarını özellikle kendisine yönelik bir tehdit olarak görmektedir. Bu nedenle İran'ın en büyük destekçisi olan Rusya'ya yönelik ekonomik yaptırımlarda bulunacağını açıklamıştır. Bunun üzerine Rusya askeri amaçla bu teknoloji ve hammaddenin İran'a verilemeyeceğini açıkladığı gibi, Rus kökenli şirketlerin bu yönde ihracatını engelleyemediğini de itiraf etmek zorunda kalmıştır. Aynı çerçevede Çin, uluslararası düzeyde İran'ın silahlanma çabalarına destek vermekle suçlanmamak için 1997 yılı Ekim ayında İran'ın silahlanma çabalarına destek vermeyeceğini açıklama gereği duymuştur. Buna rağmen Çin uluslararası firmaları aracılığıyla İran'a gizli ve açık yollarla askeri projelerde kullanmak üzere hammadde ve mühimmat göndermeye devam etmiştir. Bunun üzerine Birleşik Devletler Mayıs 1997 de Çinli firmalara yönelik yaptırımlar uygulamaya başladı. Adı geçen ülkeler İran'a kitle imha silahlarının geliştirilmesinde kullanılacak teknoloji ve hammaddenin transferini engellemek konusunda yetersiz kalabilmektedir. Bunun öncelikli nedenlerinden birisi tedarikçi ülkelerin içerisinde bulunduğu ekonomik zorluklardır. Ekonomik nitelikteki bu zorluklar İran'a bu malların gönderilmesini zorunlu kılmaktadır.

İran'ın bölgesel politikalarına bakıldığında sahip olduğu silahlar bölgesel krizlere neden olmaktadır. Bunun dışında İran başlıca düşman olarak gördüğü İsrail ve Birleşik

Devletlerin sürece müdahil olması da sorunu uluslararasılaştırmaktadır. İran'ın geliştirmekte olduğu nükleer silahlar ve füzelerin bölgesel krizleri sıcak bir çatışmaya dönüştürebilme ihtimali oldukça zayıf görülmektedir. Buna karşın bu silahların orta ve uzun vadede İran'a bir avantaj sağlayacağı da açıktır.

İran'ın sahip olduğu nükleer silahlar Birleşik Devletlerin bölgedeki çıkarlarını tehdit ederken, İsrail'in ulusal varlığına yönelik önemli bir tehdit unsurudur. Rus yetkilinin açıklamasına göre İran'ın bu silahları kullanabilmesi için en az on yıl geçmesi gerekmektedir.¹⁸⁴ İran nükleer gelişimini tamamlamış, fakat bu nükleer kapasiteyi askeri bir güce dönüştürebilmekten çok uzaktadır. Çünkü İran bu silahların ateşleme mekanizmasına sahip değildir. Buna sahip olması için en azından bir on yılı geçmelidir.¹⁸⁵

İran, nükleer çalışmalarıyla uluslararası ortamda güç kazanma çabası içerisindedir. Buna ek olarak silahlanma çabalarıyla sorunlu iç politikadaki havayı biraz olsun dağıtmayı amaçlamaktadır. İran gerek ülke içersinde ki etnik farklılaşma, gerekse ekonomik çıkmazlar nedeniyle toplumun dikkatini dış düşmanlara çekmek gücünü koruduğunu göstermeye çalışmaktadır. Bu çabalar ile İran uzun zamandır problemlili ilişkiler içerisinde olduğu Arap dünyasından da puan toplamayı hedeflemektedir. Kısaca, hedef şaşırtmaya çabalamaktadır.

Türkiye'nin konuya bakışı ise; İran'dan algılanan tehdit ile doğru orantılıdır. İran'ın füze menzili içerisinde bulunan Türkiye, İran'ın nükleer kapasitesini artırmasını endişe ile izlemektedir. İran'ın bölgesel politikalarının önünde Türkiye'yi bir rakip ve engel olarak görmesi de bu kaygıları beslemektedir. Bunun yanı sıra İran'ın İslami rejimi ile Türkiye'nin laik sisteminin birbirlerine alternatif bir dünya görüşü ve politik sistem önermeleri, bunun sonucunda İran'ın Türkiye'ye rejim ihracına çabalaması Türkiye'nin İran'ın nükleer politikalarını daha dikkatli izlemesine neden olmaktadır. İran nükleer kapasitesini artırdıkça bölgesel politikalarını gerçekleştirmek açısından ister istemez daha avantajlı bir konuma yükselecektir.

İran'ın silahlanma çabası Birleşik Devletler ve NATO üslerini açıktan tehdit etmektedir. Bu nedenle ABD ve Almanya İran' a yönelik bir füze kalkanı

---

¹⁸⁴ Radikal, 24 Nisan 2006

¹⁸⁵ Radikal, 24 Nisan 2006

oluşturacaklarını açıklamışlardır. Şu anda kapasiteleri sınırlı da olsa 10 yıl sonra İran ve çevre ülkelerinin uzun menzilli nükleer füzeleri üretebilecek kapasiteye ulaşacak olması, NATO tesislerinin en azından orta vadede tehdit altında olacağı sonucunu doğurmaktadır. Bu nedenden dolayı NATO savunma sistemleri açısından konseptini tamamıyla değiştirme düşüncesindedir. Oluşturulacak füze kalkanı sistemleri, geçmişte olduğu gibi sabit bir bölgeye konuşlanmayacaktır. NATO bu füze sistemlerinin seyyar olmasını düşünmektedir.

Türkiye'nin bu kaygıları İran'ın 2000 km mesafeye sahip Shahab-4 füzelerini geliştirmeye başlamasıyla iyice artmış, Türk siyasal karar alıcıları İran'ın bu çabalarını bölgesel barışa ve istikrara çok büyük bir tehdit oluşturduğunu açıklamak durumunda kalmıştır. Türkiye Dışişleri Bakanlığı Türkiye'nin bu konuda oldukça duyarlı olduğu ve durumu hassasiyetle izlemekte olduğunu açıkladıktan sonra, İran Ankara Büyükelçisi Dışişleri Bakanlığına çağrılarak Türkiye'nin duyarlılığı kendisine bildirilmiştir. İran'ın geliştirdiği Shahab-3 füzeleri 1200 km mesafeye Türkiye'nin İç Anadolu bölgesini vurabilecek kapasitededir. Ancak geliştirmeye başladığı Shahab-4 füzeleri ise 2000 km mesafeli olup, Orta Avrupa'ya kadar uzanan bir mesafeye sahiptir.

Türkiye zaman zaman İran'ın nükleer çabalarına ve silahlanma politikasına karşı ikircikli bir tutum sergilemiştir. İran, Shahab -3 füzelerini ilk kez denediğinde uluslararası kamuoyu buna tepki verdiği halde Türkiye bu durumun kendisi için bir tehdit unsuru olmadığını söylemiştir. Bu durum Türkiye'nin bu dönemde İran ile olan ekonomik ilişkilerinden kaynaklanmıştır. Türkiye İran ile çok taraflı ekonomik ilişkilere sahiptir. Bu sebeple Türkiye ekonomik ilişkilere herhangi bir zarar gelmesini istememektedir. Bununla beraber İran silahlanma politikaları da Türkiye tarafından tehdit olarak algılanmaması için büyük bir titizlik göstermiştir.

Türkiye'nin bu tutumu Birleşik Devletler ve İsrail tarafından tepkiyle karşılanmıştır. Birleşik Devletler ile İsrail, İran'ın silahlanma çabalarını güvenlik kaygılarından daha fazla saldırgan amaçlardan kaynaklandığını düşünmektedir. Bu nedenle başta İsrail olmak üzere ABD, İran'ın bölgesel ve küresel tehdit olduğu konusunda İran'ın komşularını ikna etmeye çabalamaktadır. Bununla beraber İran'ın bölgesel bir tehdit olamayacağı da gayet açık bir durumdur.

ABD'nin İran'ın nükleer çalışmasını kendi isteği doğrultuda sonuçlandırmakta kararlı olduğu bilinmektedir. ABD, İran'ı "şer eksenli" olarak tanımlayarak onu "bölge ve dünya barışı için bir tehdit" olarak göstermektedir. Böyle bir devletin nükleer silaha sahip olmasını felaket senaryosu olarak algılamaktadır. Bu sebepten dolayı ABD, İran'dan Libya'nın yaptığı gibi bütün nükleer çalışmalarını durdurmasını istemiştir. ABD, İran'ın nükleer çalışması bağlamında askeri saldırıya maruz kalabileceği olasılığını da gündemde tutarak bu sorunun çözümü için konunun ilk önce BM Güvenlik Konseyi'ne taşınmasını istemiştir. İran'ın nükleer çalışmalarına yönelik ABD'nin askeri operasyon ihtimali, dünya devletlerini harekete geçmeye ve İran'dan daha ölçülü davranmasını istemeye itmektedir. ABD'nin askeri saldırı ihtimali İran ve dünya üzerinde ciddi bir psikolojik baskı yaratmaktadır

Dünya ve bölge devletleri, İran ve ABD arasındaki sorunun çözülüp çözülmeyeceğini çok ciddi şekilde takip etmektedirler. Çünkü Orta Doğu'nun siyasi geleceği, güvenlik sistemi ve jeopolitik kimliği, İran-ABD arasındaki ilişkileri çerçevesinde şekilleneceği algılaması gündemdedir. Avrasya coğrafyasında, siyasi denklemin yapısı ve işleyiş tarzının, ABD-İran arasında ortaya çıkacak ilişki modeli çerçevesinde seyir edeceğini söylemek mümkündür. ABD'nin Irak ve Afganistan'a yerleşmesi ve Genişletilmiş Orta Doğu Projesi çerçevesinde İran'ın jeopolitik konumu, ideolojik kimliği, bölgede ve küresel sistemdeki duruşu ona çeşitli stratejik önemler yüklemektedir. Söz konusu faktörler İran'ı, Irak ve Afganistan'dan daha önemli kılmaktadır.

İran, Orta Asya ve Kafkasya ile uzun sınırları olan bir ülkedir. İran'ın bu bölgelerde Rusya merkezli bir dış politika takip etmesi, ABD'nin bölgedeki siyasi alanını daraltmaktadır. ABD, Orta Asya ve Kafkasya'da İran sorununu çözmeden istediği ortamı oluşturması imkansız gibi gözükmektedir. İran'ın, Hazar Havzası ve Basra Körfez 'inde kendisinin de zengin petrol ve doğalgaza sahip olması ona enerji yolları üzerinde önem kazandırmaktadır. İran'ın şeriatçı kimliği, siyasal İslam söylemi ve Orta Doğu 'daki radikal İslamcı gruplar ile olan ilişkisi nedeniyle ABD açısından Orta Doğu politikasında İran'ın ayrıcalıklı bir yeri olduğu da gerçektir.

İran, sahip olduğu önem itibari ile Genişletilmiş Orta Doğu Projesinde anahtar konuma sahip bir ülkedir. Bu sebepten dolayı ABD'nin Avrasya bölgesinde politikalarını gerçekleştirmek için önce İran sorununu çözmesi gerekmektedir. Bu açıdan bakıldığında iki devlet arasında ortaya çıkan ilişki modeli dünyayı çok yakından ilgilendirmektedir. Çünkü İran'ın, ABD'nin dünya hegemonyası projesinde önemli bir yeri vardır. AB, Rusya ve Çin gibi dünyanın güçlü devletler, İran'ın Irak ve Afganistan'ın kaderini yaşamasını kesinlikle istememektedirler. Bu sebepten dolayı dünya kamuoyu İran ve ABD arasındaki sorunların barışçı ve diplomatik bir ortamda çözülmesini istemektedir.

Yakın zamanda ABD'den İran'a geniş çaplı bir askeri müdahale beklemek doğru olmayabilir. Çünkü ABD'nin; Irak ve Afganistan'da karşılaştığı durum çerçevesinde İran'a askeri müdahalenin kendisine ne kadar büyük sorunlar yaratabileceğini anladığını söylemek mümkündür. ABD, Irak ve Afganistan sorununu çözmeden onlardan daha sorunlu ve karmaşık yeni bir savaş alanı yaratmak istemeyebilir. Ayrıca İran'ın nükleer tartışmasının sonuçlanmadığı bir safhada İran'a askeri müdahale, Irak ve Afganistan operasyonu sonucunda bölgede ve dünyada yükselen anti Amerikanizm dalgasını çok ciddi şekilde körükleyebilir. Söz konusu durum, bölgedeki radikal grupları güçlendirir ve başta El Kaide gibi mücadele ettiği terörist gruplar için meşru bir zemin oluşturur. İran'a askeri bir müdahale, Batı dünyasında (ABD ve AB) arasındaki ilişkileri uzlaşmaz bir duruma getirebilir. Bu açıdan bakıldığında yaşadığımız bu ortamda durum ve şartların, ABD'nin İran'a askeri müdahalede bulunması için uygun olduğunu söylemek mümkün değildir. Ancak bu durum her zaman böyle kalmayabilir. Bu durumun devam etmesi, İran'ın nükleer enerji konusunda dünyayı memnun edici bir tutum sergilemesine bağlı olacağı da bir gerçektir.

İran nükleer enerjisinin kaderinin sonuçlanmasında etkili olan diğer faktör ise AB'dir. AB'nin İran politikası ABD'den farklı olmuştur. ABD'nin İran politikası “ilişki koparmak” , “ ambargo uygulamak” ve “rejim değişikliği” esasında şekillenmiştir. AB'nin İran politikası rejim değişikliği yerine iç ve dış politikada reform talebi temelinde şekillenmiştir. Bu sebepten dolayı kapıları kapatmak ve ilişki kurmamak yerine ilişkilerin kurulması ve geliştirilmesi yolunu seçmiştir. İran ile diyalog kurarak onu “akıllılaştırmayı” ve küresel sisteme entegre etmeyi daha uygun bulmuştur. AB'nin İran'ın nükleer çalışmasına yönelik politikası bu çerçevede şekillenmiştir. AB diplomatik

ilişki ve diyalog yolunu seçmiştir. AB de aynı ABD gibi İran'ın nükleer silaha sahip olmak istediğini düşünmekte, bu durumu kabul etmemekte ve bu süreci de engellemek istemektedir. AB, İran'ın nükleer çalışmalarını güvenilir bulmamakta ve İran'dan güvenilir, şeffaf ve uluslararası kuruluşlar tarafından denetlenebilir bir nükleer çalışmaya sahip olmasını istemektedir. İran, AB ile kendisi arasında memnun edici bir güven ortamını tesis edemezse sorun BM Güvenlik Konseyine taşınabilir. Bu da ABD'nin istediği ancak AB ve İran'ın istemediği bir sonuçtur.

İsrail'in İran nükleer politikası konusundaki tutumunun, ABD ve AB'nin tutumundan çok daha önemli olduğunu söylemek mümkündür. Bunun çeşitli sebepleri vardır: İsrail için İran birinci düşman konumundadır. Nitekim bazı İsraili yetkililer "İsrail'in kuruluşundan günümüze kadar İran gibi büyük bir tehdit ile karşılaşmadığı" açıklamasını yapmaktadırlar. ABD-İran arasındaki düşmanlığın boyutunun, İsrail-İran arasındaki kadar olduğu söylenemez. Ayrıca ABD-İran arasındaki gerginliğin önemli sebebi İsrail-İran ilişkileridir. İsrail için birinci tehdit olarak nitelendirilen İran, AB ile iyi ilişkilere sahiptir. Nitekim AB'nin en önemli ülkesi olan Fransa'nın Orta Doğu' da birinci ticari ortağının İran olduğu bilinmektedir.

Ne AB ne de ABD İran'ın nükleer çalışmalarından İsrail kadar etkilenmemektedir. Dolayısıyla İran konusundaki farklı tutumları İran'ın nükleer çalışmalarından duyulan tehdidin oranını da etkilemektedir. Söz konusu durum AB'yi İran konusunda daha tahammüllü davranmaya itebilir ancak aynı davranışı İsrail'den beklemek mümkün değildir. İsrail istediği gibi davranan bir ülkedir. Bu durum İsrail'e dengeleri değiştirebilecek güç sunmaktadır. Bu açıdan bakıldığında ABD, AB ve İran arasında sağlanan anlaşma İsrail'i tatmin etmediği zaman İsrail istediği gibi davranabilir.

İran'ın nükleer çalışmalarında bakılacak önemli yer İsrail'dir. İsrail'in tatmin olmadığı bir ortam, her zaman potansiyel çatışma barındıran bir durumdur. İsrail bu konuda İran'ın Libya gibi davranmasını, bütün nükleer çalışmalarına son vermesini istemektedir. İran ise nükleer çalışmalarını durdurmak niyetinde olmadığını açıkça bildirmektedir. İsrail ve İran içindeki radikal gruplar bölgede yeni bir sıcak gerginliği yaratabilecek potansiyele sahiptir.

Rusya'nın, İran'ın nükleer politikası konusundaki tutumu İran ve dünya açısından ciddi önem arz etmektedir. Rusya'nın bu konudaki tutumu açık olmadığı gibi belirsiz ve çelişkili bir görüntü sergilemektedir. Rusya'nın Uluslararası Atom Enerji Ajansı'nın İran hakkında çıkardığı ultiyatomu desteklemesi ve ardından Putin tarafından da İran'ın nükleer çalışmalarının barışçıl amaç taşıdığını belirtmesi çelişkili tutumunun açık göstergesidir. İran'a yönelik ultiyatomu destekleyen Rusya, İran nükleer tesislerinde önemli paya sahiptir.

Rusya'nın bu çelişkili politikaları Rusya'nın bölgesel ve küresel sistemde karşılaştığı çelişkili konumun bir ürünüdür. Rusya yakın zamanda çok çelişkili ve karmaşık sorunlar ile karşı karşıya kalmıştır. Rusya dış politikada bir taraftan küresel sistemde yerini bulma arayışı içinde iken diğer yandan yakın çevresinde etkinliğini artırma peşindedir. İç politikada da toprak bütünlüğünü koruma ve ekonomik gelişme arayışı içindedir. Söz konusun eğilimler Rusya'nın iç ve dış politikadaki duruşunu karmaşıklaştırmaktadır.

Rusya'nın bu karmaşık duruşu İran nükleer enerjisi konusunda da kendini açıkça göstermektedir. Rusya bir taraftan İran'a önem vermektedir. İran-Rusya ilişkisi tarih boyunca inişli çıkışlı olsa da SSCB'nin dağılmasının ardından iyileşme, derinleşme ve çok boyutluluk kazanarak devam etmiştir. Çünkü İran ve Rusya bölgesel açıdan ortak çıkar alanlarına sahipler. Ayrıca her iki ülkenin bölgedeki çıkar tanımlamaları birbirine yakındır. Ayrıca İran ve Rusya küresel sistem konusunda da ortak bakış açısına sahiptir. Her iki ülke tek kutuplu dünya düzeninden ve ABD'nin hegemonya arayışından ciddi şekilde rahatsızdır. Ayrıca Rusya, AB -İran ilişkisinde insan hakları konusunda herhangi bir kaygı taşımamakta ve İran'a bu konuda da baskı yapmamaktadır. Rusya, AB'den farklı olarak demokrasi ve insan hakları sorununu dış politikasında öne çıkarmadığı için bölgedeki otoriter ve totaliter devletlerin en yakın müttefiki olabilecek potansiyele sahiptir.

İran'ın ABD karşısında direnmesi ABD'nin işini Ortadoğu, Kafkasya ve Orta Asya'da zorlaştırmakta ve bu durum Rusya'nın işine yaramaktadır. ABD'nin tarafına geçmiş bir İran, Rusya'nın Orta Asya ve Kafkasya'daki konumunu önemli derecede olumsuz etkileme gücüne sahiptir. Dolayısıyla Rusya, İran'a önem vermektedir. Bu açıdan

bakıldığında nükleer güce sahip olan bir İran, ABD'nin işgaline karşı duran ve bu da Rusya'nın işine gelebilir.

Rusya, İran'ın nükleer çalışmalarından önemli derecede ekonomik fayda sağlamaktadır. Söz konusu ekonomik çıkar Rusya'nın ekonomisi açısından önem ifade etmektedir. Dolayısıyla İran'ın nükleer çalışmalarının durdurulması, Rusya'ya ekonomik açıdan zarar verilmesi demektir. Diğer taraftan İran'ın ABD'ye ve İsrail'e karşı duruşunda Rusya, bu ülkenin yanında açıkça gözükmek istememektedir. Çünkü söz konusu durum Rusya'nın Batı ile olan ilişkilerini istemediği bir düzeye getirebilir.

Rusya ayrıca nükleer güce sahip olan İran'dan da tehdit algılamaktadır. Çünkü nükleer güce sahip olan bir İran, Rusya'nın Orta Asya, Kafkasya ve Hazar havzasındaki çıkarlarını etkileyebilir. Ayrıca İran-ABD ilişkilerinin geleceğinin belirsizliği de bu tehdit algılamalarını daha karmaşık hale getirebilir. Nükleer güce sahip ve ABD ile iyi ilişkisi olan bir İran, Rusya'nın istemediği bir seçenektir. Bu açıdan bakıldığında Rusya, İran'ın elinde nükleer silah olmasını bir yerde istemeyebilir.

Rusya ayrıca İran'ın nükleer meselesini, ABD ile kendi arasında pazarlık konusu yapmak fikrini de taşımaktadır. Rusya içeride ciddi etnik sorun ile karşı karşıyadır ve bu sorunu çözmek için uluslararası desteğe ciddi ihtiyaç duymakta ve bu bağlamda uluslararası topluluktan destek almadığından yakınmaktadır. İran'ın nükleer çalışmaları Rusya ve Batı arasında pazarlık konusu olabilir. Rusya, ABD'ye bu konuda koşullu destek verebilir ve bunun karşılığında kendi etnik sorununu çözmek bağlamında ABD'nin yardımını da isteyebilir. Ancak bu olasılık ciddi de olsa Rusların ABD'nin politikalarına olan güvensizliği bunu olumsuz etkileyebilir.

Rusya'nın bu çelişkili tutumu hem İran açısından, hem de ABD açısından kaygı vericidir. Çünkü Rusya her iki tarafın bakışı açısından da güvenilirliğini yitirmektedir. İran'ın çelişkili eğilim ve isteklere sahip olan bir Rusya'nın gelecekteki tutumuna güvenerek politika üretme şansı bulunmamaktadır. Zira Rusya'nın nasıl davranacağını kestirmek mümkün değildir. Rusya'nın güvenilirliği sorunu ABD açısından da geçerlidir. BM Güvenlik Konseyinde veto hakkına sahip beş üyeden birisi Rusya'dır. Rusya'nın istemediği bir kararın BM Güvenlik Konseyi'nden çıkması mümkün değildir. Rusya'nın tutumu, ABD açısından önemli olsa da onu kestirmek zordur.

Rusya'nın İran ve ABD arasındaki nükleer gerginlik konusundaki tutumu, özellikle BM Güvenlik Konseyi'ne taşındığı takdirde belirleyici olabilir. Rusya bu doğrultuda İran'ı korumak değil temel çıkarlarını yerine getirmek yoluna gidebilir. Bu açıdan bakıldığında İran'ın nükleer çalışmaları Batı ve Rusya arasında yeni bir işbirliği alanı olabilir. Bu iş birliği ancak Rusya'nın güveni kazanıldığı takdirde ortaya çıkabilir. Batılıların, Rusya'nın güvenini kazanmaları olasılığı yakın zamandaki gelişmeler ışığında bakıldığında çok zor gözükmemektedir. Diğer taraftan bakılırsa İran'ın nükleer konusu ABD-Rusya arasında tansiyon ve gerginlik konusu da olabilir. Çünkü İran, daha önce de ifade ettiğimiz gibi Rusya açısından önemli bir ülkedir. Bu önem Rusya'nın yaşamsal çıkarları ile ilintilidir. Ayrıca Rusya rasyonel politika üretemezse İran'ı kaybedebilir. Söz konusu durum Orta Asya ve Kafkasya'daki güvenlik çemberini Rusya'nın zararına değiştirebilir.

Türkiye'nin İran'ın nükleer politikası konusundaki sessizliği anlamlıdır. Türkiye'nin sessizliğini "İran'ın nükleer çalışmalarından habersizlik" veya "İran nükleer tehdidinin derinliğini anlamamak" olarak yorumlamak doğru değildir. Türkiye bu konuda sessiz olsa da, İran'ın nükleer çalışmaları Türkiye'yi çok yakından ilgilendirmektedir. Dolayısıyla Türkiye, bugüne kadar nükleer enerji konusunda oluşturduğu politikalarını ciddi bir şekilde yeniden değerlendirmeli, gözden geçirmelidir.

Nükleer silah konusu ABD-İran arasında sıcak çatışmayı doğurabilecek ölçüde bir sorundur. Nükleer anlaşmazlık ABD ve İsrail'i İran'a saldırmaya itebilir. Bölgedeki sıcak çatışma ve sonrasında oluşacak belirsizlik ortamı Türkiye'nin zararınadır. İran'ın nükleer macerası sorunu Türkiye'nin istemediği bir aşamaya taşıyabilir. Türkiye bu bağlamda AB, Rusya ve Çin ile benzer kaygılara sahip olsa da, onlardan çok daha fazla olumsuz etkilenme potansiyeline sahiptir.

Nükleer güce sahip olan İran, Orta Asya ve Kafkasya'da etkinliğini ciddi şekilde artırabilir ve Rusya ile geliştireceği işbirliği Türkiye'nin çıkarlarını olumsuz yönde etkileyebilir. Ayrıca nükleer güce sahip bir İran, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin karşısında çok güçlü davranma şansına da sahip olur ve bu durum hem Azerbaycan hem de Türkiye'nin enerji politikalarını ciddi şekilde etkileyebilir. İran'ın nükleer çalışmaları Orta

Doğu bölgesindeki Arap devletlerini de bu çalışmalara itebilir. Söz konusu durum bölgedeki güvenlik sistemini daha da karmaşık hale getirebilir.

Ancak Türkiye'nin bu sessizliği de uzun süre sürmeyebilir. Çünkü gelişmelerin hızı ve barındırdığı ağır tehdit yükü, Türkiye'yi aktif olmaya itebilir. Türkiye'nin bu konudaki politikalarının bu sorunun sıcak bir çatışmaya dönüştürülmemesine, BM Güvenlik Konseyi'ne taşınmamasına, İran ile ilişkilerin zedelenmemesine ve ABD ile müzakere konusu yapılacak şekilde üretilmesine uygun olacağı değerlendirilmektedir.

İran 9 Ocak 2006 tarihinde tekrar nükleer çalışmalara başlarken, nükleer tehdit olabilecek konumda görünmüyordu. İran'ın nükleer kapasiteye ulaşması için uzun bir sürenin geçmesi gerekmektedir. Uluslararası denetimcilerin açıklamasına göre İran'ın nükleer kapasitesini geliştirmek için gösterdiği çabalar ve bu doğrultuda edinmeye çalıştığı nükleer hammadde ve teknoloji İran'ın nükleer enerji konusunda verdiği garantilere aykırı görünmemektedir. Esas sorun İran'ın uluslararası denetimlerden kaçınması ve nükleer kapasitesini nükleer silah kullanımda kullanıp kullanmayacağı sorunudur.

İran'ın nükleer araştırmalarının başlangıcı İran İslam Devrimi öncelerine rastlamaktadır. İran Şah döneminde nükleer çalışmalara başlamıştı. Bu çalışmalar özellikle Birleşik Devletler ve Batı Bloğu'nun desteğinde, batılı uzmanların çalışmalarıyla söz konusu olmuştu. İran İslam Devrimi ile beraber batılı uzmanların ülkeyi terk etmesiyle İran'ın nükleer çalışmaları duraklamaya uğradı. Yeni rejim içeride ve dışarıda dengeleri sağlayıp gücünü pekiştirdikten sonra nükleer çalışmaları yeniden başlatma kararı aldı. İlk dönemlerde İran İslam Rejiminin nükleer politikası gelişmek açısından ihtiyaç duyduğu enerjiyi elde etmeyi amaçlamaktaydı. Bu dönemde Sovyet bilim adamlarıyla beraber Alman teknolojisiyle üretilen ilk nükleer tesis olan Bushehr nükleer tesisleri inşa edildi. 1985 yılında ise İran, Pakistan'ın nükleer çalışmalarından da etkilenererek nükleer çalışmalarını hızlandırdı. İran, Batı kampında olan Pakistan'dan tehdit algılamaya başlamıştı. Birleşik Devletlerle gergin olan ilişkilerin sonucunda meydana gelebilecek bir bölgesel krizde ABD'nin Pakistan'a nükleer gücünü kullanırdacağı,

ABD'nin bu sayede elini kirlletmeyeceğini düşünmekteydi.¹⁸⁶ İran bu sorunun çözümünü iki yoldan gerçekleştirmeye çaba gösterdi. Bu çabaların başında uluslararası anlaşmalara taraf olarak kendisini yasal yollardan güvence altına almak, diğeri ise gizli yollardan Pakistan'ın nükleer tehdidini dengeleyebilecek kapasiteye ulaşmaktı. İran bu tarihlerde Natanz uranyum zenginleştirme tesislerini inşa etmeye girişti. İran bu sayede nükleer enerji için dışa bağımlılığını ortadan kaldıracabileceğini düşünmekteydi. İran 2000'li yıllara kadar nükleer çalışmalarını uluslar arası baskılara rağmen sürdürdü. İran'ın nükleer çabalarının geri dönülmez bir yola doğru gittiğini gören uluslar arası toplum tarafından İran'a yönelik baskılar artırıldı. 2002'li yıllara gelindiğinde özellikle Birleşik Devletler ve İsrail'de askeri nitelikte bir müdahale düşünölmeye başlandı. İran Savunma Bakanı Ali Shamkhani, İsrail ve ABD'nin böyle bir çılgınlığa başvurabileceklerini düşünmediklerini, aksi bir durumda kendilerinin en şiddetli cevabı alacaklarını belirtmiştir. İsrail son süreçte kendisi için en büyük tehdit olarak İran'ı görmektedir. İsrail'e göre İran uzun zamandan beri terör örgütleri aracılığıyla İsrail ve bölge barışını tehdit etmektedir. İran'ın nükleer güce sahip olmasıyla beraber bu gücü doğrudan kullanabilme yeteneği de kazanacaktır. 11 Eylül saldırılarından sonra ABD'nin İran'a yaklaşımı tamamıyla netleşmiştir. Bu anlamda ABD, İran'ın terörizme finansal destek verdiği iddiasındadır. Bu anlamda İran ABD, İsrail ve İngiltere tarafından politik baskı altında tutulmaktadır. İran nükleer kapasitesini artırdıkça uluslar arası toplum tarafından uygulanan baskılar yoğunlaşmaktadır.

4.1.2. Türk-İran İlişkileri ve Terörizm Olgusu

İran İslam Cumhuriyeti kurulduğu yıllarda terörizme açıkça destek vermiş, parasal olarak da terörizme kaynak sağlamıştır. İran'ın terörizme sağladığı bu destek zaman içerisinde İran dış politikasının belirleyicisi ve sembolü haline gelmiştir. Şubat 1979 da İran İslam Devrimi başarıya ulaşınca, İran uluslararası ortamda devrimi koruyabilmek için askeri güçlerden daha fazlasına ihtiyaç duymuştur. İran bir müdahale durumunda Ortadoğu'da Birleşik Devletlerin ve İsrail'in stratejik bölgelerine saldırılar düzenleyebilecektir. Baş edilmesi zor olan silahlı terörist gruplara ihtiyaç duyarken,

---

¹⁸⁶ Takeyh, Ray. "Iran's Nuclear Calculations." *World Policy Journal* 20, no. 2. (Summer 2003): 21-28. <http://www.cdi.org/terrorism/menukes.cfm>

teröristler ise bölgede kendilerine destek olabilecek, lojistik imkânlar sağlayabilecek bir bölgesel gücün desteğini aramaktaydılar. Devrim sürecinde birbirlerine ihtiyaç duyan İran ve İslamcı terör örgütleri çok geçmeden kendilerini bir ittifakın içinde buldular. Devrimin ilk yıllarında yoğun Amerikan düşmanlığı ile İran devlet düzeyinde teröre destek veriyordu. İran'ın bu dönemde Birleşik Devletler ve İsrail ile konvansiyonel bir savaşa girebilmesi mümkün değildi. Bu nedenle düşük yoğunluklu savaş olarak adlandırılan gerilla taktiklerini destekleyerek, Birleşik Devletler ile İsrail'in bölgede rahat davranmasının önüne geçmeyi tasarlıyordu.

İran doğrudan bir biçimde Lübnan'da Amerikan üslerine karşın Hizbullah tarafından girilen operasyonlara lojistik ve silah desteği sağladı. İran bir yandan Lübnan'da Birleşik Devletlerin üslerini Hizbullah'a bombalırken, Irak ile giriştiği savaşta Körfez'de terör saldırılarını derinleştirdi. Körfez'de bulunan ticari gemilere saldırılar düzenlerken, bu saldırıların bir bölümünü terör örgütleri aracılığıyla düzenletti. 1980–1990 yılları arasında İran uluslararası düzeyde birçok terörist saldırıyı organize eden terör örgütlerine resmi düzeyde destek vermeyi sürdürdü. İran desteği ile gerçekleşen saldırılar arasında Arjantin'deki bombalama eylemleri, Suudi Arabistan ve Lübnan'da askeri hedeflere düzenlenen saldırılar bulunmaktadır. İran günümüzde de İsrail karşıtı Filistinli radikal unsurlar ile terörist gruplara desteğini sürdürmekle suçlanmaktadır.

İran'ın terörizme sempatiyle yaklaşması ilk olarak kendi ülkesinde gerçekleşen rehinelere krizi ile kendisini gösterdi. İranlı gençlerin Amerikan büyükelçiliğini basarak Amerikan dışişleri personelini 444 gün rehin olarak tutması İran'ın terörist kimliğini ön plana çıkarması olarak görülmüştü. İran'ın bu olaya sempati ile yaklaşması ve İranlı gençlere açıkça destek vermesi dünya kamuoyunda İran'a yönelik şüphelerin oluşmasına neden oldu. Bu olay başta Birleşik Devletler olmak üzere uluslar arası aktörler ile İran'ın arasını büyük ölçüde açmıştır. İran'ın terör eylemleriyle adı ilk olarak bu eylemle anılmaya başlandı.

İran'ın bugün bile gerek terörist eylemlere gerekse siyasi içerikli suikastlara destek verdiği iddia edilmektedir. Bazı Siyaset bilimciler İran'ın kendi rejimini ihraç etmeden ve komşu ülkelerde kendisi gibi siyasal rejimler oluşturmadan, karışık etnik ve sorunlu

ekonomik yapısıyla ayakta kalabilmesinin mümkün olmadığını iddia etmektedirler. Bu nedenle İran, özellikle Ortadoğu ve Kafkasya’da ayrılıkçı hareketler ile beraber direniş hareketlerine büyük önem vermektedir. İran, Filistin’deki intifadayı desteklemekte, bunların sayılarını artırmanın yollarını aramaktadır. İran, Birleşik Devletler ve İsrail ile olan mücadelesinde iki önemli siyasi enstrümana sahiptir. Bunlardan birincisi terör örgütleri aracılığıyla İsrail lehine olacak bir bölgesel istikrarın engellenmesi, diğeri bölgesel dengeleri Filistin ve İran lehine çevirebilecek olan ayaklanmalardır. Devrim sonrasında İran bölgede saldırgan bir dış politika izleme başladı. Bu politikanın ana eksenini Körfez ve Arap ülkelerinde İran İslam rejiminin yayılması idi.

Rafsanjani, Cumhurbaşkanı olduktan 2 yıl sonra Selam Gazetesi ve Keyhan Dergisi yayına başlamış ve yönetim aleyhinde dinî eleştiriler yapmıştı. Halk, Rafsanjani döneminde üzerinde ki baskıyı daha açık bir şekilde hissetmeye başlamıştı. Bu ortamda Millî Kütüphane Müdürü Seyit Muhammet Hatemi özgürlük ve demokrasi söylemleri ile ortaya çıkmıştır.

1997 yılı seçimlerinde kullanılan oyların %69,1 ini alan Hatemi Cumhurbaşkanlığını görevine gelmiştir. Yenilikçilerin adayı Seyit Muhammet Hatemi, İnsan Hakları, Medeni Toplum ve Fikir Özgürlüğü söylemleri ile Cumhurbaşkanı seçilmiştir. Hatemi, İran’da işkencenin önlenmesini, kurumların denetime tâbi tutulmasını, ifade özgürlüklerinin gelişmesini savunmuştur. Her ne kadar, İran iç siyasetinde birçok olumlu gelişmeler olduysa da, İran’daki yapısal konum itibari ile Hatemi her istediğini gerçekleştirememiştir. Hatemi içeride ‘yenilik’, dışarıda ‘barış’ söylemi ile İran İslâm Cumhuriyeti’nin uluslararası görüntüsünün nispeten düzelmesini sağlamıştır. Huntington’un* ortaya attığı medeniyetler çatışması söylemine karşı. Hatemi

---

* Samuel Huntington: Harvard Üniversitesi Politik Bilimler Akademisi Profesörü olan Samuel Huntington, aynı üniversitede Uluslar arası İlişkiler Direktörü, Harvard Uluslararası ve Alan Çalışmaları Başkanı, 1986–1987 yıllarında Amerikan Politik Bilimler Birliği’nin başkanlığını, 1977–78 yıllarında Beyaz Saray’da Ulusal Güvenlik Konseyi ve Güvenlik Planlama bölümünün koordinatörlüğü görevlerini üstlendi. Dış Politika dergisinin kurucusu olan Huntington’un Asker ve Devlet (The Soldier and The State), Asker-Sivil İlişkileri Politikaları ve Teorileri (The Theory and Politics of Civil-Military Relations, Ortak Savunma: Ulusal Politikalarda Stratejik Programlar, Değişen toplumlarda politik sistem (Political Order in Changing Societies), Amerikan Politikaları: Uyumsuzluk sözü (American Politics: The Promise of Disharmony), Üçüncü Dalga: 20. Yüzyılın Sonlarında Demokratikleşme (The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century), Medeniyetler Çatışması ve Yeni Dünya Düzeni (The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order) ve Biz kimiz? Amerika’nın Ulusal Kimlik Arayışı (Who are we? The Challenges to America’s National Identity) adlı kitapları bulunuyor. Huntington’un özel ilgi alanları; ulusal güvenlik, strateji ve sivil-asker ilişkileri, az gelişmiş ülkelerdeki demokratikleşme ve politik - ekonomik gelişim, dünya politikasındaki kültürel faktörler ve Amerikan ulusal kimliği olarak tanımlanıyor. Daha fazla bilgi için Bkz: <http://www.birikimdergisi.com/birikim/dergiyazi.aspx?did=1&dsid=181&dyid=3052>

medeniyetler diyalogu söylemini öne çıkarmıştır. Avrupa ve Japonya ile ilişkiler bu dönemde hızla gelişmiş, İran İslâm Cumhuriyeti Hükümeti tarafından, Amerikan karşıtı söylem mümkün olduğunca kullanılmamıştır.

Hatemi'yi halk bir 'yenilikçi' olarak görüyor ve rayından çıkan devrimi onun 'ıslah' edeceğini düşünüyordu. Halk kendisine ait olan bir takım hakları ve özgürlükleri de yeniden kazanacağını ummuştur. Buna karşılık Hatemi görevinin ilk yıllarında bazı konularda halka rahatlık sağlayıcı yasal düzenlemelere gitmiş olsa da, birçok konuda meclisin yetkisinin yetersiz olduğu gerçeği ile karşılaşmıştır.

Bunun üzerine bir de sistemi eleştiren birçok kişinin faili meçhul cinayete kurban gitmesi ve sistemi eleştiren bazı gazetelerin kapatılması halk'ın gözünde İran'da değişen çok fazla bir şeyin olmadığını ortaya koymuştur. Bu gelişmeler Hatemi'nin gün geçtikçe halkın nazarındaki itibarını kaybetmesine neden olmuştur. İran toplumunda önemli bir konumu olan üniversite öğrencileri, gerçek anlamda muhalefet yaptıklarını düşündükleri Selam Gazetesi'nin kapatılması üzerine ilk tepkilerini 9 Temmuz 1999 yılında göstermişlerdi.

Hatemi, birçok uluslararası oturum ve konferansta dostluk ve barıştan bahsetmiş, Amerikan halkına saygı duyduğunu açıklamıştır. Hatemi 22.09.1998 yılında, Newyork'da bir gazetecinin, İslâmî değerleri savunmak için Batı'nın karşısında mı olmak gerekir sorusuna? Hatemi, " Mantıklı bir Müslüman'ın İslâmî değerleri savunmak için Batı, yani bir medeniyet ile mücadele etmek gereğini düşünmeyeceğini sanıyorum. Biz inanıyoruz ki, gerek batıdan gerek doğudan olsun her türlü tecavüzün karşısında olunmalı, Batı İslâm'dan birçok şey öğrenmiştir. Bizde Batı'dan birçok şey öğrenmeliyiz" . Hatemi'nin "Medeniyetlerin Diyalogu" olarak nitelendirilen görüşleri de dikkat çekicidir.

İran ve İngiltere Dışişleri Bakanları, BM. Genel Kurulu'nun 53. oturumu öncesi yaptıkları basın toplantısında, medeniyetler çatışmasının önlenmesi için İslâm dünyasının işbirliği yapması gerektiğini vurgulamışlardır. İngiltere Dışişleri Bakanı, yaptığı açıklamada İran ile işbirliğinin iyi sonuçlar verdiğini şu şekilde ifade etmiştir: "Ben ve Dr. Harazi uluslararası konularda ve iki taraflı olumlu görüşmelerde bulunduk. Afganistan ve

Irak konularında ortak noktalara ulaştık. Ben 9 İranlı diplomatın ve bir İranlı gazetecinin Taliban tarafından katledilmesinden dolayı taziyelerimizi bildirip, bu olayı şiddetle kınadım. Biz de, yani her iki tarafta Afganistan’da BM ve İslâm Konferansı gözetiminde bir devlet kurulmasında fikir birliği bulunmaktadır. Biz aynı şekilde terörizmle mücadele gerekliliği konusunda da anlaştık. Ve ben tekrar İran’da, Halkın Mücahitleri Örgütünün yaptığı son terörist eylemi de kınadım. Görüşmemiz esnasında Rüşdi* meselesini de konuştuk ki, bu bir süredir bizim aramızda bir sorun teşkil etmekteydi. Ben açıkladım ki, ne ben ne Avrupa şirketleri Rüşdi’nin kitabının içeriğini onaylamıyoruz. Fakat inanıyoruz ki eğer bir kişinin bir düşüncesi varsa, onu özgür bir şekilde ifade etmeli. Bizim inancımıza göre ifade özgürlüğüne girmektedir ki, Uluslararası İnsan Hakları Beyanname’sinde mevcuttur. Ben ve Harazi, medeniyetler çatışmasını engellemek için Batı ve İslâm dünyasının işbirliği yapmasında fikir birliğine sahip bulunmaktayız. Biz, görüşmelerimiz sırasında, bazı üst düzey İranlı yetkililerin basına yaptığı açıklamalara dayanarak artık İran İslâm Cumhuriyeti’nin hiç kimseyi Rüşdi’yi öldürmek için göndermeyeceğini vurguladık. Şunu söylemekten çok mutluyum ki; Dr. Harazi, Rüşdi konusunda İran’ın tavrını açıkça beyan etmiştir. İran’ın verdiği bu güvenceden sonra Britanya, İran ve AB arasındaki ilişkilerin düzelmesi için en önemli engel ortadan kalkmıştır. İran, İngiltere ve AB arasında yeni bir dönem başlamıştır.”¹⁸⁷

İslâm Devriminden sonra Cumhurbaşkanı düzeyinde ilk olarak Hatemi, İtalya’ya gitmiş, Katoliklerin lideri Papa ile görüşüp, Floransa Üniversitesi’nde medeniyetler diyalogunu anlatmıştır. Bunun üzerine BM, 2001 yılını ‘medeniyetler diyalogu’ yılı olarak ilan etmiştir. Hatemi, Cumhurbaşkanı seçildikten 5 ay sonra, BM Genel Kurulu’nda İran İslâm Cumhuriyeti’nin dış siyasetini şu şekilde ilân etmiştir: ¹⁸⁸

“Uluslararası kanunlar ile işbirliği ve diyalogun geliştirilmesi, İran hükümeti’nin programlarıdır. Ve tüm ülkeler ile, karşılıklı saygı ve ortak menfaat ve her türlü tahakkümü ortadan kaldırarak, uluslararası hukuk kararlarının kurumsallaşmasının vurgulanması, uluslararası ve bölgesel alanda çatışmaların azaltılmasına çalışılması, İslâm

---

* Salman Rüşdi: Şeytan Ayetleri adında kitabın yazarıdır. Kitap yayınlandığında İslam aleminde büyük infial yaratmıştı. Geleneksel İslam düşüncesine eleştiri niteliğinde olan bu kitabın yayınlanmasından sonra İran’ın ruhani lideri Humeyni yazar hakkında idam fetvası yayınladı. Uzun zaman korunan Salman Rüşdi, Hatemi döneminde İran-ABD ilişkilerinin yumuşamasının bir sonucu olarak affedildi ve hakkındaki idam fetvası kaldırıldı.

¹⁸⁷ www.caspian.org

¹⁸⁸ <http://www.jewishvirtuallibrary.org/jsource/biography/khatemi.html>

Ülkeleri ile bağlantısızlar arasındaki uyumun ve birliğin güçlendirilmesi için çalışmak, İran İslâm Cumhuriyeti Hükümeti'nin dış siyasetinin öncelikleri arasındadır".¹⁸⁹

Ağustos 1998 da, Hatemi, Fransa Cumhurbaşkanı'ndan özel davet almış ve Ekim 1999 da Fransa'ya gitmiştir. Dışişleri Bakanı, Avrupa Birliğinden sorumlu yardımcısı Murtaza Sermedi, bu yolculuğun izledikleri dış siyasetin bir neticesi olduğunu açıklamıştır. Aynı açıklamada Sermedi, Fransa ile uçak yapımı ve bazı teknolojik işbirliğinden bahsetmiştir. Yani hükümet, ham petrol dışı ürünlerini, Avrupa'ya ihraç etmek istemiştir. Buna ek olarak, Sermedi, Fransa'nın, Filistin olayına farklı baktıkları yönünde açıklamalar yapmıştır. Hatemi, hiçbir ülke ile iktisadî ilişkiye girmekten kaçınmadıklarını, hatta Amerika ile bir sorunlarının olmadığını, onların İran'a ambargo uyguladığını açıklamıştır.¹⁹⁰

2000 Mart ayında, Kemal Harazi, Alman Dışişleri Bakanı ile görüşmüş, Alman Dışişleri Bakanı şu şekilde açıklama yapmıştır: "Amerika, İran ile Almanya ilişkilerinin görüşmesini engellemek için baskı yapmıştır. İran halkının demokratik tercihi, sadece bizim için değil tüm bölge için önemlidir." Hatemi ise, Alman Dış İşleri Bakanı ile görüşmesinde; "Almanya, İran'ın yapılanmasında ve gelişmesinde çok etkili bir işbirliği sağlayabilir. İran halkı, Almanya'ya bu ülke ile sömürü ilişkisi olmadığından dolayı, bu ülkeye karşı iyi düşüncelere sahiptir." Açıklamasını yapmıştır. Alman Dışişleri Bakanı ise: "İran sanayisinin gelişmesi ve demokratize olması, bu sürecin devam etmesi tüm bölgede ve dünyada istikrarın ve barışın sağlanması için büyük şanstır" açıklamasında bulunmuştur. Amerika Yönetimi, yenilikçi grubun hükümet olması üzerine, dış siyasette barış söylemini ön plana çıkararak bu hükümeti güçlendirmek için bazı iktisadî kısıtlamaları kaldırmıştır. Bazı tarımsal ürünlerin, kilim ve halı gibi el dokuma işlerinin Amerika'ya ihracatına izin vermiştir. Amerikan Senatosu, İran ile her türlü nükleer teknoloji ilişkisinin kesilmesi kararını almıştır. Fakat Moskova Yönetimi, İran ile barışçıl amaçlarla nükleer teknoloji işbirliğinin devam edeceğini açıklamıştır. Amerikan Yönetimi'nin, İsrail-Arap barışını sağlamak için bölgedeki Arap devletlerine baskı yapması, İran İslâm Cumhuriyeti ile Arap dünyasının yakınlaşmasını sağlamıştır. İran, Filistin meselesi için Arap Dünyası ile yakınlaşmaya çalışmış, Amerikan Yönetimi bunu engellemeye çalışmıştır.

¹⁸⁹ <http://www.dangoor.com/73page125.html>

¹⁹⁰ <http://www.farsinet.com/news/may98wk1.html#khatami>

Tahran Yönetimi, İslâm Konferansı'nı Filistin gündemi ile toplamak isteyince, Clinton Yönetimi, Arap devletlerinin özellikle Filistin Özerk Yönetimi'nin bu toplantıya katılmasını engellemek istemiştir. Dönemin Filistin Özerk Yönetimi bakanlarından Nebil Şaas bunu açıkça ifade etmiştir. Yaser Arafat, İran'ın önemli siyasî gazetelerinden birine döneminin Amerikan Dışişleri Bakanı'nın Filistin Özerk Yönetimi Lideri Yasar Arafat'ın Tahran'a bu oturuma gitmemesini istediğini açıklamıştır. Hatemi'nin yaklaşık %70'lik bir oy alarak Cumhurbaşkanı seçilmesi ve bunun ardından İran'ı üç yıllığına 55 üyesi bulunan İslâm Konferansına başkan seçilmesi, İran İslâm Cumhuriyeti'nin uluslararası alandaki yasallığını ve itibarını arttırmıştır. Hatemi, bu oturumda izleyeceği barışçı ve demokratik siyasetin esaslarını açıklamıştır.¹⁹¹ Konuşmasına, İslâm dünyasının içine düştüğü durumunun iyi olmadığını, artık bağımlı ve zaaf içinde olduğu itiraf etmekle başlamıştır. Bundan kurtulmanın yolunun köhne İslâm anlayışı ile değil, günümüzdeki gelişmeleri ve batı medeniyetini iyi anlamakla olabileceğini söylemiştir. Hatemi, bu konuşmasında, halkın efendisi değil onların hizmetkârı olduklarını, bu anlayışın iç ve dış siyasetin özünü teşkil edeceğini açıklamıştır. Diğer önemli bir vurgu da, İslâm Toplumu ve Medinetül Nebi (Peygamberin Başkanı olduğu Medine Devleti) Devleti'nin demokrat olduğunu ve halka karşı sorumlu bir devlet anlayışına sahip olduğunu açıklamasıdır. Uluslararası alanda da, ne baskıcı ne de baskı kabul eden, milletlerin şerefli yaşama haklarını kabul eden bir anlayışa sahip olduğunu söylemiştir. Bu bağlamda, Ortadoğu da barışın sağlanması için, Filistin halkının en doğal hakları olan kendi kaderlerini tayin etme haklarının verilmesi gerektiği ve İsrail'in işgal ettiği Kudüs'ten çıkması gerektiğini açıklamıştır. İsrail Devleti'nin ırkçı ve güce dayanan bir devlet olduğunu, uluslararası kanunları hiçe sayarak devlet terörü işlediğini ve sahip olduğu kitle imha silahları ile Orta Doğuda barışı ve güveni tehdit ettiğini ilân etmiştir. Fakat bu siyaset zamanla İran Devleti açık olarak Amerika ve İsrail ile karşı karşıya getirmiştir. Son olarak İran'ın nükleer enerji elde etme çalışmaları ve bunun sonucu olarak İran'ın bölgede Amerikan ve İsrail karşıtı bir nükleer güç olması durumunu ortaya çıkarmıştır. Amerikan yönetimi için bunun kabul edilebilir bir durum olmadığı ortadadır. İran ya İsrail'i Kudüs'ü gasp eden bir devlet olarak nitelemekten ve açıktan Amerika'ya meydan okumaktan vazgeçecek, ya da Amerika ile olası bir çatışma içine girecektir.

---

¹⁹¹ <http://www.mfa.gov.il/mfa>

11 Eylül 2001’de New York ve diğer yerlerde yapılan terörist saldırılar, Soğuk Savaş sonrası, uluslararası ilişkilerde farklı bir saldırı konseptini de beraberinde getirmişti. İkiz kulelere yapılan bu saldırılar, tüm dünyada olduğu gibi Amerikan toplumu üzerinde şok etkisi yaratmıştır. Amerika’da her zaman askerî mücadeleyi savunan Cumhuriyetçi Partinin istediği ortam yaratılmıştır. Düşman ilân edilen ülkelerin bir listesi hazırlanmış ve önce saldırıya Afganistan ile başlanmıştır. Amerikan Yönetimi, tüm dünyada “terörizme karşı savaş” doktrininden hareket ederek, BM Güvenlik Konseyi’nden 1368–1373 sayılı kararları çıkararak, dünya barışını ve uluslararası güvenliğini tehdit eden bir unsur olarak global terör ilân edilmiş ve Birleşmiş Milletlerin 7. maddesi gereğince terörizme destek veren ülkeler ile de mücadele edilmesi gerektiğini vurgulamıştır. Amerikan Yönetimi, bu saldırılar ile ilgili doğrudan El Kaide ve onun başı olan Usama Bin Ladin’in ve ona destek veren Taliban Yönetimi’ni sorumlu tutmuş, Ekim 2001 yılında Afganistan’a askerî operasyona başlamıştır. Birçok İslâm ülkesi, başta Pakistan olmak üzere Amerikan Yönetimi’ne destek vermiş, Taliban Yönetimi tasfiye edilmiştir. Suudi Arabistan, Irak, Suriye ve İran, Amerikan Yönetimi’nin bu işgalini onaylamamış, resmî olarak destek vermemişlerdir. Amerikan Yönetimi, Suudi Arabistan Yönetimini de terörü destekleyen ülkelerin içinde telaffuz etmeye başlamıştır. Bu gelişme, İran Yönetimi’nin Suudi Arabistan ile ilişkilerini yakınlaşmasını sağlamıştır. Aynı şekilde Cumhurbaşkanı Hatemi, Amerikan Yönetimi’ne değil, ama Amerikan halkına başsağlığı dilemiştir. Ölenlerin yakınlarına başsağlığı dilemiştir. Bu terörist saldırıyı şiddetle kınamış, İslâm dininin, günahsız insanların öldürülmesine izin vermediğini, bu olayın hiçbir açıklamasının olmadığını vurgulamıştır. Amerika, Afganistan işgalinden sonra Orta Asya ve Kafkasya’da askerî üsler kurmuş yani İran’ı askerî açıdan çevrelemiştir. Kırgızistan, Kazakistan, Özbekistan ve Tacikistan’da askerî üsler kurmaya devam etmiştir. Özbekistan Hanbadda 1500 asker, Tacikistan Kulab bölgesinde asker bulundurmaktadır. Kazakistan, Manas Hava Üssü’nde 3.000 asker, aynı şekilde Özbekistan’ın Tirmis şehrinde askeri vardır. Gürcistan’da, Gürcistan ordusunu eğitmek için bulunan 200 kişilik uzman sayısı, bölgede bulunan El Kaide mensupları ile mücadele etmek için artırılmıştır. İran Yönetimi, bu dönemde realist bir siyaset izlemiştir. Afganistan’a komşu olan devletler Amerika ve Rusya’nın Dışişleri bakanlarının katıldığı toplantıda, İran Dışişleri Bakanı Kemal Harrazi, Amerika ile diplomatik ilişkilerin kesilmesinden bu yana ilk defa, bir Amerikan Dış İşleri Bakanı ile el sıkışmıştır. İran

Yönetimi, Afganistan'ın yeniden yapılandırılması için 560 milyon dolarlık bir yardım sağlamış ve Afganistan'da Amerika ve İngiliz Yönetimleri ile sınırlı olsa da işbirliği yapmıştır. Yenilikçi olarak adlandırılan, İran'da iktidarda bulunan bu siyasî grup, Amerika ile ilişkilerin düzelmesi için iyi bir fırsat olduğunu düşünmüş, Cumhurbaşkanı Hatemi de sürekli olarak dünyada ve bölgede barış söylemleri içinde olmuştur. Fakat hem Amerikan Yönetimindeki konservatörler hem de İran'da hâkim unsur konumundaki muhafazakâr ruhanîler, iki ülkenin yakınlaşmasına engel olmuşlardır. Amerikan Başkanı Bush'un, 29 Ocak 2002 yılında birlik konuşmasında¹⁹² "Irak, Kuzey Kore ve İran'ı şer üçgeni" olarak nitelendirip kitle imha silahı yapımına devam etmeleri durumunda, askerî bir harekâtın söz konusu olabileceği yönünde açıklama yapması ile birlikte, iki ülke ilişkileri yeniden bozulmuştur. İran'daki radikal siyasî gruplar ve ruhanîler, bu açıklamadan sonra daha da sert bir tavır içine girmişlerdir. Amerika'nın Irak'a saldırması, İran dış siyaseti açısından sıkıntılı ve tartışmalı bir durum meydana getirmiştir. Saddam rejimi baştan beri İran tarafından 'zalim bir diktatör rejimi' olarak tanımlanmaktaydı; ama bu defa Amerika'nın Müslüman bir ülkeye saldırması söz konusu olmuştur.

Taliban'ın devrilmesi sırasında, sınırlı da olsa Amerika ile bir yakınlaşma sağlayan İran, Amerika Başkanı'nın İran aleyhine yaptığı açıklamalardan sonra, ülkenin ulusal güvenlik kaygıları daha da artmıştır. Harrazi'nin "kesinlikle Afganistan'ın içişlerine karışmıyoruz" şeklinde açıklamalarına karşın Amerika, İran'ı, Afganistan'ın içişlerine karışmaması için uyarmaktaydı. Amerikan Yönetimi, Taliban Hükümeti devrildikten sonra tüm siyasî ve diplomatik çalışmalarını, Saddam Hüseyin Rejimini ortadan kaldırmaya yöneltmiştir. 1998 yılından sonra Irak'ta bulunmayan BM silah denetçileri, Irak'a geri dönmüş ve Irak yönetimini BM Güvenlik Konseyi'nin 1441 sayılı kararına uymamakla suçlamıştır. Birleşmiş Milletlerin Silah Denetleme Uzmanları ile Uluslararası Atom Enerjisi Başkanı, Irak'ta kitle imha silahı bulamadıklarını açıklamalarına karşın Amerikan Yönetimi, Irak Rejiminin, Birleşmiş Milletler silah denetçileri ile işbirliği yapmadığını bu yüzden İngiltere ile beraber her an bir askerî harekete başlayabileceklerini ilân etmişlerdir. Bu arada Amerika ve İngiltere, Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'nden, Rusya ve Fransa'nın vetosu yüzünden gerekli kararı çıkaramamışlardır. Buna rağmen Amerikan ve İngiliz Hükümetleri, Birleşmiş Milletler kararı olmadan Irak'a

---

¹⁹² 29 Ocak 2002 tarihli ulusa sesleniş konuşması

saldıracaklarını ilân etmişlerdir. Bölge ülkeleri ise ulusal güvenlikleri açısından Irak Rejimi'nin yıkılmasına sıcak bakmıyorlardı. Özellikle İran, Irak'ın Amerika tarafından işgal edilmesi durumunda askerî olarak kuşatılmış olacaktı. Bu durum, İran Ulusal Güvenliği'ni tehdit altına sokuyordu. İstanbul'da bir konferansta bir araya gelen bölge devletleri, Irak Yönetimi'nin Birleşmiş Milletler silah denetçileri ile işbirliğine girmelerini, Amerikan Yönetimi'ne saldırı imkânı vermemelerini istediler. İran da Türkiye kadar, Irak'ın bölünmesinden rahatsız olmaktaydı. 1991 yılından sonra, Kuzey Irak'ta merkezi yönetimden kopmuş fiilî bir siyasî Kürt oluşumu bulunmaktaydı. İran, Irak'taki rejimin yıkılmasından sonra, bu bölgenin bağımsız olabileceğinden endişe ediyordu. İran, kendi içinde de birkaç defa Kürt ayaklanması ile muhatap olmuştu. Hatta İkinci Dünya Savaşı sonrasında, yaklaşık bir yıllık süre için de bir Kürt Cumhuriyeti, İran toprakları üzerinde ilân edilmişti. Bu bağlamda, Suni olan Kürt nüfusun büyük bölümü Tahran Yönetimi'ne soğuk bakıyordu. İran Yönetimi'nin, bir diğer kaygısı da etnik bölünme korkusudur. Her ne kadar resmî dili Farsça da olsa, İran nüfusunun % 50'sinden fazlasının ana dili Farsça değildir. Bugün bile İran, bölünme talepleri konusunda hassas konumdadır. Kuzeyde İran'ın Azerbaycan Eyaleti hem Türkiye hem de Azerbaycan'la komşudur. Güneyde Huzistan Bölgesi, Arap nüfusunun bulunduğu yer olup, Irak ile komşudur. Aynı bölgenin kuzeyinde yaşayan Kürtler, Kuzey Irak Kürtleri ile Güneydoğusundaki Belüciler, Pakistan'ın Belüçistan Eyaleti ile Kuzeydoğusundaki Türkmenler, Türkmenistan ile komşudur. İran toprakları üzerindeki dağılımda, bu toplumların diğer komşu devletleri ile mezhep ve dil birliği içerisinde oldukları da göz önünde bulundurulursa, İran'ın Jeopolitik konumunun ne kadar hassas olduğu net bir şekilde anlaşılacaktır. Ama Şii İslam anlayışı ülkede birleştirici güçlü bir çimento etkisi yapmaktadır.

Buna rağmen, İran Yönetimi, Irak'ın Amerika ve İngiltere tarafından işgal edilmesinden sonra, doğrudan çatışma içine girmemiş aksine, İran basınında Saddam gibi bir diktatörün yıkılmasının iyi olduğu yönünde yayınlar yapılmıştır. Özellikle kendilerine ve Şiilere karşı yapılan katliamlar sık sık İran televizyonlarında yayımlanmıştır. Kerbela ziyareti için onbinlerce İranlı Irak'a resmi ve gayri resmi yollardan girmeye başlamıştır. Bu dolaylı ve doğrudan ziyaret İran'ın Irak'ta ki istihbarat ağını daha da güçlendirmiştir. Amerika Birleşik Devletleri'nin tüm uluslararası normlar ve uluslararası hukuka aykırı olarak Irak'ı işgal etmesi, İsrail ve kendi çıkarlarını zedeleyecek rejimlere hayat hakkı

tanımayacağı anlamına gelmektedir. İran İslam Cumhuriyeti ise tüm söylem ve hedeflerini Amerikan ve İsrail karşıtlığı üzerine bina etmiştir. İran dış politikasında bu söylemlerin değişmesi yapısal değişiklikleri gerektirmektedir. Ayetullah Humeyni 1960'lı yılların başında ilk tutuklandığı zaman, Şah ondan 3 şey istemişti; Amerika, İsrail ve Şah aleyhine konuşma ve dilediğini yap Humeyni bu teklife şu cevabı vermiştir; “Benim başka sorunum yok zaten”. Günümüzdeki Amerikan yönetimi İran'dan benzer şeyler istemektedir, “Amerika ve İsrail aleyhinde konuşma”. Kısaca Amerikan yönetimi bölgedeki İsrail ve Amerika karşıtı tüm fikir ve hareketleri tasfiye etmek ve zayıflatmak istemektedir. Bu bağlamda önemli engellerden birisi İran İslam Cumhuriyeti'dir.

İran İslâm Cumhuriyeti'nin dış siyaset uygulamalarının önümüzdeki günlerde değişmesi olası gözükmemektedir. Rejimin hâkim unsuru olan ruhanîler bu değişimin ne yönde ilerleyeceğini, ortaya koyacakları tavırlarla belirleyeceklerdir. Halk gün geçtikçe değişimin seçimle olacağı inancını kaybetmektedir. Tahran Yönetimi'nde ki değişim, doğrudan dış politikasına yansiyacak, AB ve Türkiye gibi komşu ülkelerle ilişkilerin gelişmesi, İran'da ki değişimi hızlandıracaktır. Amerika'nın Irak'ı işgali, bölgede İran'ın önemini daha da arttırmıştır. Amerikan Yönetimi, Tahran Yönetimi'nin nükleer silah yapma peşinde olduğunu ve bölgede ki direniş hareketlerine destek vererek, Orta Doğu barış sürecini engellediğine inanmaktadır. Amerikan ve İsrail basınında, İran'ın nükleer tesislerinin vurulması tartışılmaktadır. İran coğrafyası, Amerikan askerî kuvvetleri tarafından kuşatılmış durumdadır. İran bu bağlamda, Rusya, Çin ve Avrupa Birliği ile yakınlaşmak istemekte ama Avrupa Birliği'nin siyasî istekleri Tahran Yönetimi rahatsız etmektedir. ABD, Afganistan, Irak, Basra Körfezi, Katar, Kuveyt ile askerî iş birliği çerçevesinde, Azerbaycan'da ise askerî kuvveti bulunması, İran'ın ulusal güvenlik algılamasını son derece tehlikeli bir duruma sokmuştur. Bugün İran'ın nükleer çalışmaları, uluslararası ilişkilerde en çok tartışılan konu olmuştur. İran Hükümeti her açıklamasında barışçıl amaçla nükleer enerji kullanmanın en yasal hakları olduğunu vurgulamakta, nükleer çalışmalarından vazgeçmek istemediklerini belirtmektedir. Tahran Rejimi, nükleer çalışmaları gerek enerji açısından gerek ulusal güvenlik algılaması açısından, stratejik bir unsur olarak görmektedir. İran'ın, devlet olarak tanımadığı, Siyonist işgal kuvveti olarak kabul ettiği İsrail, nükleer güce sahiptir. Hindistan, Pakistan ve NATO çerçevesinde Türkiye'yi de bir nükleer güç olarak algılamaktadır. Bu ortamda, İran askerî güvenlik algılaması açısından nükleer güce ihtiyacı vardır. İran, bölgede en

çok balistik füze üreten ülkeler arasındadır. Bunda yeterince güçlü ve modern konvansiyonel orduya sahip olmamasının etkisi vardır. İran'ın dış politikasında ki değişim ve açılımları iç dinamiklerini etkilediği kadar, bölgesel ve küresel düzeyde, ABD'nin tavrı da, gelişmeler de etkili olmaktadır.

Tahran Yönetimi, başta Fransa ve Almanya olmak üzere, nükleer çalışmaları konusunda AB'den umduğu desteği bulamamaktadır. Bölgede dolaylı olarak Irak, Lübnan ve Filistin üzerinde etkili olan İran üzerindeki baskıyı arttırmaktadır. Bu da bölgede ki gerilimi tırmandırmaktadır. Birleşik Devletler Başkanı Ulusal Güvenlik Danışmanı Condoleezza Rice'ın, İran nükleer çalışmaları hakkında sert açıklamalar yapması var olan gerginliği daha da arttırmaktadır. İsrail'in Azerbaycan ile ticari ilişkilerini geliştirmesi, İran tarafından kendi güvenliği açısından bir tehdit olarak algılanmaktadır. Aynı şekilde Hazar'da artan Amerikan askerî varlığı, İran ulusal güvenliği açısından bir tehdit ve baskı unsuru oluşturmaktadır. İran bölge ülkeleri ile siyasî ve ticarî ilişkilerini geliştirip, bölge dışı kuvvetlerin etkisini kırmaya çalışmaktadır. Fakat bu iş birliği, yapısal sorun ve dış politikadaki anlayış farklılıkları yüzünden tam olarak yerine getirilememektedir. İran ulusal güvenliği üzerinde dışarıdan bu kadar baskı oluşması askerî yatırım ve harcamaları arttırmaktadır. Bu artan askerî harcamalar kapalı bir ekonomik yapıya sahip İran'ın birçok temel üründe verdiği devlet desteğinin azaltmasına sebep olmakta, bu da içerde sıkıntılar meydana getirmektedir. Tahran Yönetimi'nin bugün ortaya koyduğu tavır, hiçbir şekilde barışçıl amaçlı nükleer çalışmalarından vazgeçmeyeceği yönündedir. Meclis, Hükümet ve Ruhânîler bu konuda aynı görüşte olurken İran Devleti için vazgeçilmez bir siyaset olduğunu düşünmektedirler. Nükleer enerji ve nükleer silah sahibi olmayı İslâm Cumhuriyeti'nin sigortası gibi gören ruhanîler bulunmaktadır. İsrail ve Amerikan basınında, akademik çevrelerinde, İran'ın nükleer tesislerinin vurulmasının tartışılması bu düşünceleri kuvvetlendirmektedir.

Amerika, İran'ı Ortadoğu barış sürecini olumsuz yönde etkileyen devletlerin başında görmektedir. Lübnan ve Filistin'de ki radikal İslâmcı hareketlere destek verdiğini ve bölgede terörü desteklediğini açıklamaktadır. İran ise bunların terörist örgütler değil, kendi topraklarını savunan direniş grupları olduğunu iddia etmektedir. İran Yönetimi her fırsatta, Amerika'nın terör tanımıyla kendi terör tanım ve anlayışlarının farklı olduğunu vurgulamaktadır. İran, her ne kadar AB ve batı ülkeler ile ilişkilerini kuvvetlendirmek

istese de arada ki yapısal sorunlar nedeniyle bu ilişkiler derinleşmemektedir. Devrim sonrası günümüze kadar olan dönemde, Amerika ve İsrail'i düşman ilân eden bir rejimin bugünden sonra bu ülkelerle sağlıklı ilişkiler kurabilmesi çok zordur. Bu bağlamda İran kendi varlığı için Rusya, Çin, Hindistan, Pakistan ve Japonya ile ilişkilerini geliştirerek sağlamlaştırmak istemektedir. Hatemi, en son açıklamasında İran halkının en doğal hakkı olan barışçıl amaçlarla nükleer enerji ve teknoloji kullanımından vazgeçmeyeceklerini, hatta Güvenlik Konseyi kararına bile bu konuda direneceklerini belirtmiştir. Ona göre İran Rejiminin nükleer çalışmalardan vazgeçmesi demek, artık birçok konuda taviz vermesi anlamına gelecektir. İran, fiilen 1996 yılından beri nükleer tesis çalışmalarında bulunmakta ve buna büyük maddî kaynak ayırmaktadır. Kendi sınırları içerisinde dünyanın en büyük çöllerinden birine sahip olan İran'da su sıkıntısı çekilmektedir. Bu bağlamda İran, elektrik üretimi için nükleer enerjiden yararlanmak istemektedir. Amerikan ve İsrail yönetimi, amacı ne olursa olsun İran'ın nükleer teknolojiye sahip olmasını kabul etmemektedir. Bunda ki amaç nükleer enerji üretebilen bir ülkenin, nükleer silah yapabilme kapasitesine de istediği zaman ulaşabilmesidir. Bu konu üzerinde bölgedeki Amerika ve İran arasındaki gerilimin daha da tırmanması olası gözükmemektedir.

Ayetullah Hamaney ile Mahmut Ahmedinecad yönetimindeki İran uluslararası topluma yönelik tehditler yaratmaktadır. Hatemi döneminde yumuşamaya başlayan ilişkiler yeni yönetim ile yeniden gerginleşmeye başlamıştır. İran'ın Ahmedinecad yönetimiyle yeniden nükleer çalışmalara başlaması, füze teknolojisinin geliştirmeye kalkışması, bunun yanı sıra terörist gruplara verdiği desteği sürdürmesi İran'a yönelik kaygıları artırmaktadır. Bu nedenle Birleşik Devletler Ulusal Savunma Bakanı Condoleezza Rice¹⁹³ İran'ı terörizmin merkez bankası olarak tanımlamaktadır.¹⁹⁴ Yine aynı kaynaklar tarafından yapılan açıklamada İran'ın özellikle Lübnan ve Filistin'de başta Hizbullah olmak üzere diğer terörist gruplara da destek verdiğini söylenmektedir.¹⁹⁵

Esasında Uluslararası toplum tarafından duyulan kaygılar sadece İran'ın nükleer silahlara sahip olmasından kaynaklanmamaktadır. İran'ın sahip olduğu nükleer silahların

---

¹⁹³ Condoleezza Rice: 2001–2005 yıllarında Başkan W.Bush'un Ulusal Savunma Danışmanı iken Ocak 2005 den sonra Dışişlerinden Sorumlu Devlet Bakanı görevini üstlendi. Daha fazla bilgi için Bkz: <http://www.whitehouse.gov/nsc/ricebio.html>

¹⁹⁴ http://www.cfr.org/publication/9362/state_sponsors.html#1

¹⁹⁵ 2003 yılında Tahran belediye başkanı seçilinceye kadar pek fazla tanınmayan Mahmud Ahmedinecad, Hamaney'e bağlı yeni nesil muhafazakar siyasetçilerin başında geliyor. Eski DMO üyesi 49 yaşındaki Ahmedinecad, sade giyimi ve gösterişsiz tarzıyla tanınmaktadır.

destek verdiği terörist gruplar tarafından kullanılması veya en azından bu terör gruplarının ellerine geçmesi İran'a yönelik kaygıları beslemektedir. Bununla beraber Birleşik Devletler, İran ile El-Kaide terör örgütünün bağlantıları olduğunu iddia etmektedir. ABD'li yetkililere göre İran, Afganistan sınırını bilerek açık tutmakta, teröristlerin İran topraklarına kaçmalarına göz yummaktadır. Afganistan Devlet Başkanı Salman Halilazad İran sınırının kapatılması gerektiğini, İran tarafından verilen destek sürdükçe terör ile başa çıkmanın imkânsızlaştığını söylemektedir.¹⁹⁶ Bunun yanı sıra El-Kaide militanlarının İran'da eğitim aldıkları ve burada üslendikleri de söz konusu iddialar arasındadır. İran'ın uluslararası göç yollarında bulunması da bu söz konusu geçişlerin engellenmesini zorlaştırmaktadır. Diğer taraftan Birleşik Devletlerin Afganistan'ı işgalinden sonra ülkeden kaçan Talibanlar da İran'a sığınmışlardır.

Bazı gizli istihbarat servislerinin raporlarına göre İran ile Hizbullah arasındaki ilişkilerin bir diğer sacayağı El-Kaide olmuştur.¹⁹⁷ El-Kaide İran sayesinde Hizbullah ile yakın işbirliği imkânı bulmuştur. İran'ın terör örgütleriyle sağladığı bu tür ilişkileriyle, uluslararası düzende kredisini tamamladığı da iddia edilmektedir. Bu iddiaların aksine İran'ın Taliban rejimine ve El-Kaide'ye yaklaşımı oldukça temkinlidir. El-Kaide ve Taliban rejimi daha çok Sünni İslam anlayışı temelinde politika oluşturmaktadırlar. Diğer taraftan bu iki yapıda Vahabi kökenlidir. Bu nedenle İran'ın Taliban rejimi ve El-Kaide ile yakın ilişkiler geliştirebilmesi pratikte pek mümkün görünmemektedir. Dolayısıyla İran'ın Lübnan'daki Hizbullah örgütü ile olan ilişkilerinin aynısını bu gruplarla oluşturabilmesi söz konusu değildir. Bu nedenle İran'ın Taliban ve El-Kaide ile olan ilişkisi taktiksel ve stratejik düzeyde kalmaktadır. İran'ın temel amacı bu grupları Ortadoğu ve Körfez bölgelerinde Birleşik Devletler ve İsrail çıkarlarına yönelik kullanmaktır. İstihbarat raporlarına göre; El-Kaide ile İran'ın bağlantıları tam olarak Mayıs 2003 tarihinde başladı. Suudi Arabistan'ın Riyad şehrinde El-Kaide tarafından gerçekleştirilen ve İran'ın desteklediği bombalama eylemlerinde suikastçılar dahil 35 insan hayatını kaybetti. Bu eylem İran destekli El-Kaide eylemlerinin başlangıcıydı. Bu eylem sonucunda Suudi gizli servisi ülkede El-Kaide militanlarına ve suikastçılara

---

¹⁹⁶ Joschka Fischer- Javier Solana- Jack Straw "Iran's Nuclear Policy Requires A Collective Response" Wall Street Journal September 22, 2005; Page 16

¹⁹⁷ <http://www.windsofchange.net/archives/007679.php>

yönelik bir dizi operasyonlar düzenledi. Fakat operasyonlar sonucunda İran'ın fiili olarak bu eylemlere verdiği destek bir türlü kanıtlanamadı.¹⁹⁸

İran sadece El-Kaide ve Hizbullah gibi örgütlere destek vermemekte, aynı zamanda Irak ve Filistin'de de örgüt ve gruplara aktif desteğini sürdürmektedir. Tahran yönetimi 2000 yılındaki intifada eylemlerini açıktan desteklemiş, Filistinli birçok örgüt lideri bu dönemde İran'a ziyarette bulunmuştu. Esas itibarı ile İran terörizmi iki yanlı olarak kullanmak istemektedir. Birincisi kendisine bağlı örgütler aracılığıyla bölgede İslam kolonileri yaratmak, diğer taraftan kendisine ideolojik yönden bağlı olsun olmasın terör örgütlerini çevre ülkelere ve Birleşik Devletlere tehdit amaçlı kullanarak kendi çevresinde bir güvenlik kuşağı yaratmak amacı gütmektedir. İran'ın bu çabaları bölgede çıkarları olan çevre ülkelerini de zaman zaman sindirmeye yönelik olabilmektedir. İran'ın Filistin ve Irak'ta direnişler ve eylemler artınca Birleşik Devletlere karşı eli güçlenmektedir. İran'ın Filistin'de destek verdiği örgütlerin başında HAMAS ve El-Fetih gelmektedir. İran bu örgütlere başta mali yardımların yanında askeri eğitimde sağlamaktadır. Diğer taraftan İran'ın Filistin'de desteklediği en önemli gruplardan biriside İslami Cihat örgütüdür. İslami Cihat kendisini sivillere karşı giriştiği bombalı eylemlerle duyurmuştur. İran'ın destek verdiği grup ve örgütler arasında Irak kökenli örgütlerde bulunmaktadır. İran'ın 1980'li yıllarda Irakla olan mücadelesinin başında dünya Şiiliğinin lideri olmak isteği gelmektedir. Özellikle Irak'ta büyük miktarda Şii nüfusun yaşaması İran'ın Irak'a yönelik politikalarını etkilemektedir. İran'ın 1980–2003 yılları arasında Irak Şiiilerine yönelik nüfuz girişimi pek başarılı olmamıştır. Bunun nedenlerinden birisi de Irak Devlet Başkanı Saddam Hüseyin'in bu konuda uyguladığı sert politikanın yanı sıra Irak Şiiilerinin bağlılığı olmuştur.

Birleşik Devletlerin Irak'ı işgal etmesinin hemen sonra Irak Şiiileri İşgale karşı direniş göstermişti. İran bu fırsatı kaçırmak istememiştir. Irak Şiiilerinin lideri olan Mukteda El-Sadr ile İranlı yetkililer arasında birçok defa görüşmeler olmuştur. İran bu sayede Irak Şiiileriyle ortak bir platformda buluşmayı kısmen de olsa başarmıştır. İran, Irak Şiiilerinden yeni kurulan yönetimin ele geçirmesini istemektedir, Irak nüfusunun büyük bölümünün Şiiilerin elinde olması İran'ın elini güçlendirmektedir.. İran, Irak Şiiilerini bir yönetim altında birleştirmek ve Birleşik Devletlere karşı savaşımını

---

¹⁹⁸ <http://www.strategypage.com/messageboards/messages/34-577.asp>

sağlamanın peşindedir. İran'ın Irak'taki Şii direnişine para, silah ve lojistik destek sağladığı iddia edilmektedir.

İran'ın terörizme sağladığı destek dikkate alındığında durum pek iç açıcı değildir. İran geçmiş dönemden beri kimyasal, biyolojik ve nükleer silahlara ulaşabilmek için yoğun çaba sarf etmektedir. Aynı zamanda İran'ın terörist gruplara verdiği destek sürmektedir. Uluslararası kamuoyunu da en çok endişelendiren durum İran'ın sahip olduğu bu silahların terörist grupların eline geçmesidir. Aksi halde İran bunları doğrudan kullanabilecek güce sahip değildir. İran ancak bir saldırı anında bu silahları kullanabilir ki uluslararası toplum bu silahların kullanılmasına izin vermeyecektir. Teröristler bu silahlara sahip oldukları anda bunları kullanmak isteyeceklerdir. Buna en iyi örnek Lübnan Hizbullah'ının elinde bulunan kimyasal silahlardır. Diğer taraftan Hizbullah elinde Rus yapımı Katyusha tipi roketler de bulundurmaktadır. Bu örgüt bölgede bu silahlarla bile bölgede önemli bir tehdit konumundadır.

İran'ın nükleer silahlarının terörist grupların eline geçmesine izin vermesi, İran adına son derece önem taşıyan bir tehlike olacaktır. Terörist organizasyonların bu silahları kullanmalarında her hangi bir engelin olmaması ve bunların doğaları gereği bağımsız ve başına buyruk hedeflere yaklaşmaları İran'ı hiçte istemediği bir savaşın içerisine itebilir. Diğer taraftan bu terörist organizasyonların zaman içerisinde sahip olabilecekleri kitle imha silahlarını İran'a çevirmelerini önünde hiçbir engel bulunmamaktadır.

4.1.3. Türk-İran İlişkilerinde Türkiye'ye Yönelik Terör Hareketlerinin Algılanması

Türkiye - İran ilişkileri değerlendirildiğinde terör olgusunun ilişkileri etkileyen faktörler arasında önemli bir yer tuttuğu görülmektedir. İran'ın Türkiye'ye yönlendirdiği terörün birkaç önemli boyutu bulunmaktadır. Bunların başında İran'ın organize ettiği ve Türk aydınlara karşı girişilen suikast eylemleri gelmektedir. Özellikle söz konusu bu eylemler 1990'lı yıllarda ilişkileri etkileyen önemli bir etken olmuştur.

Bu eylemler başlangıçta İran'ın Türkiye'ye yönelik devrim ihracını hedeflemektedir. İran yanı başında Batı ilkelerini benimsemiş, laik ve demokratik model bir ülkenin varlığına tahammül edememektedir. İran bölgede nüfuzunu artırmaya çaba

gösterirken, kendisine rakip ve alternatif olabilecek bir Türkiye'yi yanı başında istememektedir. Diğer taraftan İran giriştiği eylemler ile Türkiye'yi istikrarsızlaştırmayı da hedeflemektedir. İstikrarsızlaşan Türkiye kendi içine kapanacağından İran için bir tehdit olmaktan çıkacaktır.

İran gizli servisinin Türkiye'de giriştiği eylemlerden bazıları İran İslam Devriminden kaçan mültecilerin Türkiye'ye sığınmasıdır. Bu mültecilere yönelik birçok siyasal eylem gerçekleştirilmiştir. Bu eylemlerin yanı sıra İran bu mültecilerin kendisine iadesini talep etmiştir. İran İslam devrim sonrasında Türkiye'ye yerleşmiş olan İranlı mültecileri kendisine tehdit olarak görmüştür. Bu nedenle özellikle 1990'lı yılların sonlarına doğru İran Türkiye'deki muhalif liderlere yönelik suikast eylemlerinde bulunmuştur. Bu eylemlerden birisi İran Şah'ının eski komutanlarından Abbas Golizade'nin 30 Ocak 1993 tarihinde Bursa'da öldürülmüş olmasıdır. Yine 1992 yılında Halkın Mücahitleri örgütü liderlerinden Mansur Amini İstanbul'da öldürülmüştür. 24 Ocak 1993 tarihinde gazeteci yazar Uğur Mumcu arabasına konan bir bomba ile Ankara'da hayatını kaybetmiştir. Hemen ardından İş adamı Jak Kamhi'ye yönelik gerçekleştirilen başarısız suikast girişiminde teröristler yakalanmış, İran tarafından yönlendirildiklerini ve bu bağlamda İran'da eğitim gördüklerini açıklamışlardır. Bu dönemde birçok Türk aydınına yönelik suikastlar gerçekleşmiş, İran her defasında bu eylemlerle olan bağlantılarını inkâr etmiştir. Buna karşın Türkiye'deki eylemlerinin hemen arkasından yakalanan teröristlerin neredeyse tamamı İran'da eğitim gördüklerini itiraf etmişlerdir. Bu militanlar tarafından yapılan açıklamalar arasında İran'ın Ankara Büyükelçisi Ali Rıza Bağheri'nin İran ile Türkiye arasındaki terörist organizasyonlar arasındaki bağlantıyı sağladığı iddiası da bulunmaktadır. İran'ın bu Büyükelçiyi çekmesinden hemen sonra İran'ın Ankara'da bulunan bağlantı merkezi İstanbul Başkonsolosluğuna kaymış, Türkiye'de eylem gerçekleştirecek militanlar İran ile bağlantılarını bu konsolosluk aracılığıyla sağlamışlardır. Çetin Emeç ve Turan Dursun'un katili olduğunu itiraf eden terörist İrfan Çağrııcı ifadesinde bu ilişkileri açığa vermektedir.

Türkiye bu eylemlerin sonucunda İran Başkonsolosluğunda görevli dört görevlinin geri çekilmesini İran'dan talep etti. İran iddiaları kabul etmeyerek, Türkiye'nin Tahran

konsoloslüğunda görevli personelinin İran İslam rejimi aleyhinde yıkıcı faaliyetlerde bulunduğunu iddia etmiş, aynı talebi Türkiye'ye yöneltmiştir.¹⁹⁹

Bu dönemde İran'ın bu tür eylemlere destek vermesi Türk-İran ilişkilerini büyük ölçüde germiştir. Daha sonraki yıllarda Hizbullah'a yönelik girişilen operasyonlarda örgüt lideri Hüseyin Velioglu'nun ölü olarak ele geçirilmesinin ardından dönemin İçişleri Bakanı Sadettin Tantan, söz konusu kişinin değişik zamanlarda İran'a girip çıktığının ve İran'da eğitim gördüğünün Türk istihbaratı tarafından öğrenildiğini açıklamıştır.

Bu olaydan hemen sonra, Türk İstihbarat birimlerinin elde ettiği bilgiye göre İran topraklarında Türkiye'ye gönderilmek üzere bekleyen 53 Hizbullahçı teröristi Türkiye'ye girmelerinden alıkoymuş, bu durum İran'ın Türkiye'nin operasyonları karşısında teröristleri kaybetmek istememesinden kaynaklanmıştır.

Diğer taraftan İran, Türkiye'yi istikrarsızlaştırmak için PKK terörünü de bir araç olarak kullanmıştır. PKK bilindiği üzere Türkiye'ye yönelik eylemlerini gerçekleştirmek amacıyla yabancı ülkelerden lojistik ve siyasi destek görmektedir. Bu anlamda İran, Irak ve Suriye, PKK terör örgütüne doğrudan destek verirken, Rusya, Kıbrıs Rum Kesimi, Yunanistan, Ermenistan ve Libya dolaylı destek sağlamaktadır. İran'ın PKK'ya verdiği destek Türkiye'de büyük tepkilere neden olmuştur. Bu nedenle İran ile Türkiye ilişkileri bir süre için donma noktasına gelmiştir. İran, PKK terör örgütüne verdiği desteği her defasında inkâr etmiştir. Diğer yandan İran PKK terör örgütünü Türkiye'den gelebilecek bir tehdidi dengelemek amacıyla kullanmaktadır. İran'ın kendi topraklarında da Kürt nüfusun bulunması İran için bir tehdit unsuru olmasına karşın Türkiye'nin bölgede daha fazla güçlenmemesi için bu terör kartını kullanma eğilimindedir.

Her ne kadar PKK terör örgütü eylemlerine 1984 yılında başlamış olsa da İran ile PKK'nın ilişkileri daha öncesine dayanmaktadır. 1982 yılında İran'a geçen PKK üst düzey kadroları İran'da PKK kamplarının kurulması için İran resmi makamları ile bir araya gelmişlerdir. Bunun dışında İran, Türkiye'nin topraklarından geçen Kerkük-Yumurtalık petrol boru hattından oldukça rahatsızdır. Bu hattın İran'ın petrol kaynaklarının dünya pazarına ulaşımı konusunda boynuna takılmış bir ilmik olduğunu

---

¹⁹⁹ Kenneth Timmerman "Turkey's Secular Model" www.iran.org 24 April 1996

düşünmektedir. Bu nedenle Suriye topraklarından geçen Kerkük-Akdeniz petrol boru hattını desteklemektedir. İran bu politikasını Türkiye'ye karşı kullandığı terör kartıyla güçlendirmeye çabalamaktadır.

Diğer taraftan Türkiye zaman zaman yaptığı taktiksel hatalar ile kendisine karşı uygulanan bu politikaların başarı şansını farkında olmadan artırmıştır. Bu hataların başında Türkiye, İran'ın Lübnanlı sivillere insani yardım götürmek amacıyla hava sahasını açma talebini olumlu karşılamış, bunun sonucunda İran Hizbullah'a askeri malzeme götürürken dönüşte de İran'a PKK militanlarını taşımıştır.²⁰⁰

Bu dönemde PKK ile KDP (Kürdistan Demokratik Partisi) arasındaki anlaşmazlıklar silahlı çatışmalara dönmüş, İran arabuluculuk yaparak KDP'nin PKK'ya destek vermesi halinde İran topraklarında faaliyet gösterebileceğini belirtmiştir. 1986 yılında Türk Silahlı Kuvvetlerinin operasyonları sonucunda KDP PKK terör örgütüne desteğini azaltmış, bunun üzerine İran devreye girerek sınırlarını PKK militanlarına açmış, operasyonlardan kaçan teröristlerin kendi ülkesine sığınmasına izin vermiştir. İran PKK'ya verdiği desteğe karşılık terör örgütünden Türkiye'ye yönelik istihbarat talep etmiş, İran Kürdistan Demokratik Partisi ile ilişkiye girmemelerini ve Türkiye'deki Birleşik Devletler üslerini hedef almalarını talep etmiştir.²⁰¹

İran'ın bu talepleri incelendiğinde İran'ın PKK'yı başta istihbarat amaçlı olarak kullanmak istediğini, bunun yanı sıra kendi ülkesinde etnik bir kalkışmaya neden olabilecek bir yakınlaşmayı önlemeye çalıştığını, nihayetinde PKK aracılığıyla Türk ve ABD hedeflerine saldırılar düzenlemeye çaba gösterdiği sonucu çıkarılabilmektedir. İran bu amacına ulaşmak için zaman zaman PKK terör örgütüne desteğini artırmış, zaman içinde bu desteğini görece olarak azaltmıştır.

İran'ın bölge politikalarını ve teröre verdiği desteği analiz ederken, İran'ın Kuzey Irak politikasının gözden geçirilmesi zorunluluk olmaktadır. İran bölgede etkinliğini ve nüfuz alanını genişletmek amacıyla PKK terör örgütüne destek vermektedir. Bunun yanı sıra bölgede PKK dışında da Kürt gruplar mevcuttur. Bu grupların başında Kürdistan

²⁰⁰ Nihat Ali Özcan "İran'daki Gelişmeler ve Ülkemize Etkileri" Ankara Avrasyabir Vakfı 23 Haziran 2000 s: 37

²⁰¹ Nihat Ali Özcan "İran'ın Türkiye Politikasında Ucuz ama Etkili Bir Manivela" *Avrasya Dosyası* Sonbahar 1999 s:330

Demokrat Partisi (KDP) ile Kürdistan Yurtseverler Birliği (KYB) bulunmaktadır. Türkiye bir dönem bölgede Mesut Barzani'nin liderliğini yaptığı KDP'yi desteklerken, İran PKK'nın yanı sıra Celal Talabani'nin başkanı olduğu KYB'yi desteklemiştir.²⁰²

Türkiye'nin Barzani liderliğindeki KDP'yi desteklemesinin temelinde KDP'nin PKK'ya alternatif bir güç olarak bölgede terör örgütünün etkinliğini azaltacağı düşüncesi ile KDP aracılığıyla bölgeye ilişkin istihbarat toplama amacı yatmaktadır. İran'ın KYB'ye destek vermesi bölgede Türkiye'nin etkinliğinin kısıtlanması anlamına gelmektedir. İran bu süreçte sürekli olarak KDP'yi uyarış, PKK'nın faaliyetlerini engelleyici çabalar içerisinde olmamasını istemiştir. İran diğer taraftan PKK'yı uyararak KDP ile kendi bilgisi olmadan bir ilişkide olmamasını talep etmiştir.

Bölgede Türk Silahlı Kuvvetlerinin operasyonlarına en büyük tepkiler yine İran'dan gelmiştir. Irak, işgal öncesinde Sıcak Takip anlaşması uyarınca sınır ötesi operasyonlara izin verirken, İran kendi topraklarıyla ilgili olmayan ve kendisini ilgilendirmeyen bu operasyonlara ciddi tepkiler vermiştir. Irak ile ABD arasındaki Körfez Savaşı sonrasında Kuzey Irak'ta otorite boşluğu meydana gelmiş, bu otorite boşluğu Türkiye aleyhine bir durum yaratırken, İran bu istikrarsızlıktan yararlanmasını bilmiştir. Bölgede İran PKK'ya ve KYB'ye daha fazla destek vermeye başlamış, bölge ülkelerini istikrarsızlaştırma yollarını aramaya başlamıştır. Türkiye Kuzey Irak'ta sınır ötesi operasyonlara başvurduğuça İran, bölgesel istikrarı tehdit ederek, krizi derinleştirmeye çalışmıştır.

İran, bir yandan çıkarları doğrultusunda Kuzey Irak'taki Kürt grupları desteklerken, diğer taraftan kendi toprakları içinde bulunan Kürt nüfusu kontrol altında tutmak için bunları Kuzey Irak'taki Kürt gruplardan izole etmeye çalışmaktadır. Diğer taraftan İran Kuzey Irak konusunda daha ileri gitmesi durumunda Irak'ın bölünebileceğini ve bu bölünmenin kendisini de tehdit edeceğini düşünmektedir. Bu nedenle İran ile Türkiye'nin üzerinde anlaştığı tek nokta Irak'ın toprak bütünlüğüdür. Bu nedenle Türkiye, İran ve Suriye Dışışleri Bakanları Körfez savaşından sonra 23 Ağustos 1994 tarihinde bir araya gelerek Irak'ın toprak bütünlüğüne yönelik her türlü girişimi reddettiklerini ifade etmişlerdir.

---

²⁰² Bu destek dönemlere göre değişiklikler göstermektedir. Genellikle Türkiye tarafından desteklenen İran tarafından desteklenmemektedir sonucu çıkarılabilir.

PKK sorunu yüzünden Türkiye-İran ilişkilerini gerginleştiren başka bir etken sınır ihlalleridir. 1999 yılında Türk Silahlı Kuvvetlerinin gerçekleştirdiği bir hava harekâtında 5 İranlının ölmesi İran-Türkiye ilişkilerinde tam anlamıyla bir şok etkisi yaratmıştır. İran bu durumu bir iç politika meselesi yapmış, düzenlenen operasyonla İran'daki öğrenci olaylarının aynı zamana denk gelmesinin bir rastlantı olamayacağını açıklamıştır. Bu tavırla İran kendi iç karışıklıklarının Türkiye tarafından desteklendiğini ve Türkiye'nin İran'ın içişlerine karıştığı imajını yaratmaya çalışmıştır. İran bu dönemde meydana gelen bu olayı hem dış, hem de iç politikasında kullanmaya çalışmış, bu nedenle Türkiye'ye misilleme tehdidinde bulunmuştur. İran bu olayın İran hava sahası içerisinde olduğunu iddia ederken, Türkiye operasyonun Kuzey Irak'ta gerçekleştiğini dolayısıyla burada ölen İranlıların olsa olsa teröristlere eğitim veren İranlılar olabileceğini belirtmiştir. İran basını bu sayede gündemin birinci maddesine Türkiye'yi yerleştirirken, İran'daki öğrenci olayları gündemden düşmüştür.

İran'ın tepki çeken diğer bir tutumu da PKK ile Halkın Mücahitleri Örgütünü aynı kefeye koymasındadır. Bunun sonucunda İran ile Türkiye karşılıklı güvenlik konularını konuşurken, İranlı yetkililer Halkın Mücahitleri üyelerinin iadesini, ya da isim ve adreslerinin kendilerine verilmesini istemiştir, Türkiye,f böyle bir şeyin Anayasa'ya aykırı olduğunu söyleyince İran Türkiye'den bu konuyla ilgili anayasasını değiştirmesini isteyecek kadar ileri gitmiştir. Bu durum göstermektedir ki İran kendisine pek de tehlike oluşturmayan Halkın Mücahitleri örgütünü sürekli gündeme getirerek gerçekte PKK kartını elinde tutmak istemektedir. Diğer taraftan İran'ın bu kartı elinde tutmasının sebeplerinden birisi kendi toprakları içerisinde yaşayan Azeri nüfustur. İran Türkiye'nin bir şekilde Azerilere yönelik politikalar geliştireceğini ve kendi toprak bütünlüğünü tehdit edeceğini düşünmektedir. İran, Türkiye'nin Azerbaycan Cumhuriyeti'ne olan yakın ilişkisinden şüphelenmektedir. Bu yakınlaşmanın ileride büyük Azerbaycan düşleri kurulmasına olanak verebileceği endişesi İran siyasi karar alıcılarına ve kamuoyuna hakim bir düşüncedir. İran İslam Cumhuriyeti bu nedenle Azerbaycan'da Türkiye yanlısı politikalar güden Ebulfeyz Elçibey'in iktidardan düşmesine kadar PKK kartını özellikle kullanmış, İran'da PKK'nın örgütlenmesine ve Kamplar kurmasına olanak tanımıştır.

4 Mayıs 1994 tarihinde Türkiye İran'ın 28 PKK militanını iade ettiğini açıklamış, bunun üzerine Türkiye İran'da bulunan PKK kamplarına yönelik hava operasyonlarına

izin verilmesini talep etmiştir. Aynı dönemde Türk basını, İran ile Türkiye'nin PKK ile mücadele konusunda mutabık kaldıklarını ve İran'ın Türkiye'ye sınır ötesi operasyonlara iznini verdiği haberlerini kamuoyuna duyurmuştur.

Bu haberler üzerine açıklama yapma gereği duyan İran resmi makamları, bu izni doğrulamamasına rağmen basın toplantısında İran ve Türkiye'nin ortak düşmanlara karşı işbirliğinde bulunacağını açıklamıştır. Bunun karşılığında Türkiye İran'ın terörist olarak tanımladığı başta Halkın Mücahitleri olmak üzere hiçbir örgütün İran'a karşıt eylemlerine ve Türkiye'de faaliyet göstermelerine izin verilmeyeceğini kamuoyuna duyurmuştur. Hemen ardından gerçekleşen Süleyman Demirel'in Tahran ziyaretinde İran Cumhurbaşkanı Haşimi Rafsancani, Türkiye ile tam bir işbirliği içerisinde olduklarını ve bir Kürt devletinin kurulmasının hayal olduğunu açıklamıştır. Bu açıklamalar tamamen sözde kalmış, PKK ile İran'ın stratejik işbirliği devam etmiştir. İran PKK kartını hiçbir zaman elinden bırakmak istememiş, bunu elinde bir koz olarak kullanmak istemiştir. 1997 yılında Türkiye ile İran ilişkileri PKK faktörü yüzünden daha da kötüleşmiş, İran Türk askeri çevresinde dikkatle izlenmeye başlanmıştır. 1997 yılı İran'ın PKK ve İslamcı terör örgütlerine verdiği desteğin yoğunlaştığı tarih olarak belirtilmektedir. Bu dönemin askeri kökenli raporlarına göz atıldığında PKK ve İslami terör örgütlerine ilişkin ifadelerde İran isminin sürekli geçtiği görülmektedir. Özellikle militanların yakalanmasıyla ele geçirilen mühimmat ve araç gereçlerin İran menşeli olduğu ifade edilmektedir.²⁰³

İran yıllar geçtikçe PKK'ya olan desteğini artırmış, 1999 yılında İran resmi yetkilileri ile PKK yöneticileri arasında yapılan toplantılardan hemen sonra Osman Öcalan İran sınırları içerisinde bulunan Doliberkha kampına katılmıştır. Bu kamp daha sonra teröristlerin Türkiye'ye başlıca geçiş yerlerinden biri olmuştur. 22 Temmuz 1999 tarihinde Genel Kurmay Başkanı Hüseyin Kıvrıkoğlu, İran'da PKK kamplarının olduğunu, İran'ın PKK'ya para, silah ve lojistik destek sağladığı ve bu kampların sayısının 50 bulduğunu basına açıklamıştır. Bu durum fotoğraf ve delillerle İran'ın inkâr edemeyeceği bir şekilde kamuoyuna duyurulmuştur. Türk İstihbarat raporlarına bakıldığında İran'ın 1800 PKK militanını koruma altına aldığı, onlara her türlü desteği verdiği belirtilmektedir. Bunun yanı sıra Ermenistan'da eğitim gören teröristler İran

²⁰³ <http://www.usakgundem.com/yazarlar.php?id=301&type=3>

üzerinden Kuzey Irak ve Türkiye'ye girdiği, İran'ın Türkiye'nin giriştiği operasyonlara ilişkin istihbaratlarını PKK'ya aktardığı bu raporlarda belirtilmektedir. Bunun dışında PKK yönetici kadrosunda bulunan Osman Öcalan, Kani Yılmaz ve Mustafa Karasu'nun İran sınırları içerisindeki Şeno köyü yakınlarında bulunan Kamplarda barındığı, bu kampların PKK tarafından karargâh olarak kullanıldığı istihbarat raporlarında yer almaktadır.

Abdullah Öcalan'ın yakalanmasından sonra Suriye'nin terör örgütüne verdiği destek azalmış, Suriye ile PKK arasındaki işbirliği sona ermiştir. Bunun yerine PKK, İran ile olan ilişkilerini geliştirme yolları aramıştır. Bu girişimlerin sonucunda elindeki PKK kartını kaybetme tehlikesi yaşayan İran, PKK'ya olan desteğini artırmıştır. Bunun üzerine Türk siyasal karar alıcıları İran'a daha fazla politik baskı yapmaya başlamışlardır. Bu dönemde Türkiye resmi makamları İran'ın PKK'ya olan desteğini daha fazla politik gündem konusu yapmaya gayret gösterdi. Bunun yanı sıra Türkiye 50 PKK kampında yıllık olarak 1200 militanın eğitim gördüğü, bu militanların zaman zaman İran uçaklarıyla bölgeye taşındığı ifade edilmiştir. İran gizli servisi SAVAMA'nın Kuzey Irak'ta Kürt gruplar, PKK ve İran'daki militanlar arasında koordinasyonu sağladığı, bu güne kadar İran'ın PKK'ya yaklaşık olarak 900. 000 dolar parasal yardımda bulunduğu Türk istihbarat raporlarında belirtilen hususlar arasında yer almaktadır.²⁰⁴

Türkiye'nin ısrarı ve dayatmalarıyla 6 Nisan 1999 tarihinde İran ile Türkiye arasında PKK'ya ilişkin mutabakat metni imzalanmıştır. Bu metne göre, Türkiye ile İran, PKK'nın bulunduğunu iddia ettiği bölgelerde ani denetimler yapmayı, birlikte eş zamanlı operasyonlar düzenlemeyi kararlaştırmışlardır. İran bu kararlara hiçbir dönemde uymadığı gibi PKK'ya Türkiye'nin girişeceği operasyonlar konusunda terör örgütüne bilgi sağlamıştır. Bu anlamda İran'ın taahhütleri ile eylemleri arasında büyük tutarsızlıklar bulunmaktadır.

Bu açıdan konu analiz edildiğinde İran Türkiye'ye yönelik terör örgütlerini sürekli olarak desteklemiş, elindeki bu silahı kaybetmemek için her türlü çabayı sergilemiştir. Diğer taraftan Türkiye, İran'ın terör örgütlerine desteğine rağmen İran ile doğrudan karşı

---

²⁰⁴ <http://www.turkishweekly.net/turkce/yorum.php?id=251>

karşıya gelmek istememiştir. Türkiye'nin Suriye'ye yönelik ortaya koyduğu seçenekler İran' yönelik olarak henüz ortaya konmamıştır. Türkiye zaman içerisinde İran'ın bu yanlıştan döneceğini ummaktadır.

Diğer taraftan İran son dönemde Kuzey Irak'ta PKK'ya yönelik Kandil dağlarında operasyonlar düzenlemektedir. İran 10.000 asker ve ağır silahlar ile Kuzey Irak'ta PKK kamplarına yönelik operasyonlar gerçekleştirmeye başlamıştır. Bu nedenle PKK, kongresini ertelemek zorunda kalmıştır. İran'ın uzun zamandır destek verdiği terör örgütüne yönelik giriştiği bu operasyonlarda esas hedefinin ABD'nin Irak'ı işgalinden sonra, PKK'nın ABD yanlısı tutumunu devam ettirmesinin yanı sıra İran'a yönelik olası bir Amerikan operasyonunda PKK ve Kuzey Iraklı Kürtlerin Birleşik Devletlerin ileri bir karakolu olacağı endişesidir. Bunun dışında yine olası bir saldırıda Türkiye'nin Birleşik Devletlere sınırlı bir destek vermesi ve Türk kamuoyunun sempatisini sağlayabilmek düşüncesi İran'ın PKK'ya yönelik operasyonlarını açıklamaktadır. Birleşik Devletler, Dışişleri Bakanı Condoleezza Rice'ın İran' a yönelik girişilecek operasyonlara destek sağlamak için Türkiye'ye yaptığı ziyaret ile operasyonların aynı zaman rastlaması bu açıdan oldukça anlamlıdır. Bu nedenle 9 Mayıs 2006 tarihinde Türkiye'ye ziyarette bulunan İran Güvenlik Konseyi Genel Sekreteri Ali Leracani ABD'nin PKK'ya olan desteğini dile getirmiş, ABD'li yetkililerin Musul'da PKK'lı yöneticiler ile görüşmelerini bildirmiştir. Bu görüşmeler ile ilgili istihbarat raporlarını ve belgelerini Türk tarafına verdiklerini söylemiştir. İran'lı yetkiliye göre İran, PKK ile mücadelede samimidir. Esas endişelerinin Türkiye'nin sınıra 240 bin asker yığmasına rağmen PKK'ya yönelik somut bir tutum almadıklarını, bu durumun kendilerine yönelik olabileceği çekinceleri taşıdıklarını ifade etmişlerdir.²⁰⁵

4.2. Türk İran İlişkilerinin Geleceğine Yönelik Bir Öngörü

Bu bölümde geçmiş dönemlerde söz konusu olan sorunların gelecekte Türk-İran ilişkilerine nasıl yansıtılabileceği, bununla beraber ileride ortaya çıkması olası sorunlar ortaya konmaya çalışılacaktır.

---

²⁰⁵ Hürriyet, 10 Mayıs 2006

İlişkileri etkileyen ciddi sorunların başında PKK sorunu ve İslamcı terör örgütleri gelmektedir. 2000–2005 yılları arası döneme bakıldığında PKK terörünün giderek zayıfladığı ve Türkiye'nin öncelikli sorunu olmaktan giderek uzaklaştığı görülmektedir. 2005 yılı sonlarına doğru terör örgütü taktik değiştirmiş, eylemlerini silahlı militanlar ile değil, kent merkezlerinde kitle hareketleriyle gerçekleştirmeye başlamıştır. Bu durum göstermektedir ki PKK eylemleri zaman zaman azalma kaydetse de kısa ve orta vadede tamamıyla ortadan kalkacak gibi görünmemektedir. Bu nedenle İran PKK var oldukça bu kartı elinde tutmayı ve kendi bölgesel çıkarları doğrultusunda kullanmayı sürdürebilecektir.

İran'ın bu kartı kullanıp kullanmaması Türkiye'nin tavrına bağlı görünmektedir. İran'ın değişen uluslararası konjektürde Türkiye'yi karşısına alması kendisi açısından bir intihar olacaktır. Kapısına dayanmış bir askeri müdahale ile İran, Türkiye'yi pasif tutumdan aktif konuma itmek istememektedir. Bu nedenle Türkiye'nin bölgede takınacağı tutum İran'ın geleceğini belirleyecektir.

Bununla beraber İran'ın PKK kartını kullanmak istemesi iki önemli koşula bağlıdır. Bunlardan birincisi Türkiye'nin Birleşik Devletlerin İran'a müdahalesine onay verip, müdahalede aktif bir tutum izlemesi, diğeri ise İran'ın etnik farklılıkların kaşımak istemesidir. Türkiye'nin İran'da yaşayan Azeri kökenli nüfusa yönelik uygulayacağı aktif bir politika İran'ı yeniden PKK ya destek vermek konusunda cesaretlendirecektir.

İran-Türkiye ilişkilerinde Türkiye'nin eli güçlenmiştir. Türkiye'nin elinin güçlenmesinde en büyük etken olası bir ABD askeri müdahalesidir. Türkiye bu dönemde elinde ki kozları iyi kullanmalı PKK ile İran arasında ki işbirliğini ortadan kaldıracak politikalar üretmelidir. İran'ın buna karşın topraklarında yaşayan büyük miktarda Kürt nüfusu bulunmaktadır. Bu nüfusun ayrılıkçı bir çaba içerisine girme ihtimali İran devlet adamlarını endişelendirmektedir. Bu zamana kadar istifade ettiği Kuzey Irak'taki otorite boşluğu ABD'nin askeri operasyonlarının yaklaştığı bu günlerde İran için büyük tehlikeli duruma gelmiştir. İran ile Türkiye Kuzey Irak'ta Barzani ve Talabani üzerinden mücadele etmişler, bunun dışında iki ülke birlikleri hiçbir şekilde karşı karşıya gelmemişlerdir. İran bir yandan Kuzey Irak'ta dengeleri kendi lehine çevirmeye çabalarken, diğer taraftan da bölgenin kendisine yönelik bir ABD üssü haline gelmesinden de endişe duymaktadır.

Türk-İran ilişkilerini etkileyen önemli faktörlerden birisi de Merkezi Asya ve Kafkasya ülkeleri ile olan ilişkilidir. Her iki ülke bu bölgelerde etkinliğini artırmak ve nüfus alanlarını genişletmek çabasıdadır. Bu anlamda İran Türkiye'nin Merkezi Asya'ya açılan iki kapısından biri konumundadır. Türkiye bu nedenle İran'a bağımlılığını azaltmaya çabalamaktadır. Bu nedenle Türkiye özellikle Kafkasya'da söz konusu olan karışıklıkları azaltmak ve bu ülkelerle iyi ilişkiler kurarak İran'ı tek alternatif olmaktan çıkartmak zorundadır. Türkiye'nin bu konuda uygulamaya çalıştığı politikaların arasında Kars-Tiflis Demiryolu Projesi* ile İran'ı dışarıda bırakan ve Merkezi Asya ülkelerini Türkiye üzerinde Avrupa'ya bağlamayı amaçlayan TRACECA* projesi gelmektedir. Bununla beraber İran Türkiye'nin bu politikalarına karşı bölgesel istikrarsızlıkların devam etmesine çaba göstermektedir. Bu anlamda özellikle Kafkasya'daki istikrarsızlıklar sona erdiğinde Türkiye bölgede daha etkin politikalar üretebilecek, Merkezi Asya ile ilişkiler konusunda alternatifler oluşturabilecektir.²⁰⁷

İran'ın bölgenin önemli limanı konumundadır. Hidrokarbon ulaşımı konusunda. Hidrokarbon ulaşımında, bu kaynaklara sahip olmayan Ermenistan ve Kırgızistan gibi çevre ülkelerin İran'ın limanlarına ihtiyaç duyması daha yaşamsal bir nitelik taşımaktadır. Hidrokarbon sahibi ülkeler ve rejimleri, olası rant üzerine sosyo-politik yapılanma

---

* **Kars Tiflis Demiryolu Projesi:** Türkiye ile Gürcistan arasında doğrudan bir demiryolu hattı bulunmamaktadır. Bu sebeple Avrupa ve ülkemiz ile dünyanın en büyük enerji rezervlerinin bulunduğu Kafkasya-Orta Asya Türk Cumhuriyetleri arasında kesintisiz demiryolu bağlantısının sağlanarak tarihi İpek Yolunun canlandırılması amacıyla Kars-Tiflis demiryolunun inşası hususunda 26-29 Temmuz 1993 tarihlerinde Ankara'da yapılan Türkiye-Gürcistan Karma Ulaştırma Komisyonu toplantısında bir mutabakat sağlanmıştır. Bu mutabakat çerçevesinde tarafların teknik heyetleri Samsun'da 23 Kasım 1994 tarihinde bir araya gelmişlerdir. Bu toplantıda iki ülke arasında demiryolu tesisine yönelik olarak yapılacak çalışmaların ortak bir çalışma gurubunca yürütülmesinin temini ile fizibilite etüdünün yapılmasının gerekliliği vurgulanmaktadır. Bunun üzerine DLH İnşaatı Genel Müdürlüğünce projenin teknik olabilirliği araştırılarak 1/25.000 ölçekli haritalar üzerinden Türkiye-Gürcistan doğrudan demiryolu bağlantısının bir ön etüdü yapılmıştır. Kars-Tiflis demiryolu için Türkiye tarafında 68 km. Gürcistan tarafında ise yaklaşık olarak, Aktap-Ahalkalek arası 30 km. olmak üzere toplam 98 km.lik yeni demiryolunun yapımı gerekmektedir. Ayrıca Ahalkalek-Marabda arasında mevcut 160 km.lik hattın da rehabilite edilmesi gerekmektedir. Bu tespitler çerçevesinde proje tek hatlı olarak düşünüldüğünde Türkiye tarafındaki inşaat işleri için yaklaşık 200 Milyon ABD Doları, Gürcistan tarafı için ise yaklaşık 52 Milyon ABD Doları olmak üzere projenin toplam maliyeti yaklaşık 252 Milyon ABD Doları tahmin edilmektedir. Projenin 2004 yılı ödeneği 1 Milyar TL. dir. Ancak, söz konusu projenin kredili olarak gerçekleştirilmesi için Hazine Müsteşarlığına yazılan yazımıza karşılık alınan 06.02.2002 gün ve 8866 sayılı yazıda; ülkemiz sınırları içinde kalan kesim için dış kredi temininde mevzuata göre sorun bulunmadığı ve Gürcistan sınırları içindeki bölümün yatırım programımız içerisinde yer almaması sebebi ile mevzuat açısından kredilendirilmesinin mümkün olmadığı hususları belirtilmiştir. Ancak ülkemiz sınırları içerisindeki kesimin ihalesine yönelik olarak günümüze kadar her hangi bir işleme başlanamamıştır

* **TRACECA:** Başlangıcı 1988 yılındaki Baku'de Avrupa -Kafkasya - Asya ulaştırma koridoru üzerinde ulaştırmanın geliştirilmesi hakkında çok taraflı anlaşmanın imzalanmasına dayanmaktadır. Bu projeye Avrupa Birliği fonlarından şimdiye kadar 1 milyar ABD dolarından fazla katkı sağlanmıştır. Bu katkıya 39 teknik proje için verilen 57 milyon Euro'luk ve altyapının iyileştirilmesi konusundaki 14 yatırım projesine verilen 52 milyon Euro'luk destek de dahildir.

²⁰⁷ Bunun için Türkiye Azerbaycan- Ermenistan arasındaki Karabağ sorununu çözmek zorundadır. Bu sayede hem Azerbaycan hem de Ermenistan İran'dan uzaklaşacaktır.

içindedirler. Bu nedenle de ulaşım konusunun çözülmesine ve bunun için her yolun denenmesine çalışmaktadırlar. İran bu ülkelerin beklentilerine cevap vermeye hazırdır.²⁰⁸

İki ülke arasında önem taşıyan sorunlardan biri İsrail'dir. Türkiye ile İsrail arasındaki ilişkilerin 1990'lı yıllarda giderek iyileşmesi İran tarafından tepki ile karşılanmıştır. İran Ortadoğu'da kendi çıkarları açısından İsrail'i bir engel olarak görmektedir. Bu nedenle İran ile İsrail'in uzun vadede bile uzlaşmaya varması neredeyse imkânsız görülmektedir. İran kamuoyu ve karar alıcılar Türkiye ile İsrail arasında ki yakınlaşmalar İran'ın kendisine yönelik politikaların bir sonucu olarak değerlendirilmektedir. Bu nedenle İran günden güne bölgede yalnızlaşmaktadır. İran'ın bu yalnızlaşması beraberinde marjinalleşmeyi de getirmektedir. İran bölgede hissettiği bu yalnızlık, sonuç olarak silahlanma ve nükleer kalkışmalara sebep olmaktadır. Türkiye İran'ın füze sistemlerinin menzili içerisinde yer almaktadır. Bu nedenle İsrail ile İran'ın ile girişeceği sıcak bir çatışmada Türkiye'nin takınacağı tutum İran'ın bu silahları Türkiye'ye yönelik kullanma niyetini belirleyecektir.

Bu sorunların en başında ABD gelmektedir. İran ile ABD arasındaki ilişkilerin seyri Türk-İran ilişkilerine de yansımaktadır. İran ile ABD arasında gerçekleşen bir yumuşama Türkiye'nin İran'a karşı tutumu değiştirebilmektedir. İran ile ABD arasında olası bir yakınlaşma ile Türkiye'nin İran ile geliştirmeye çabaladığı ekonomik ilişkilere yeni boyut kazandıracaktır. Bu sayede İran uluslararası topluma üye olacak ve İran petrolü ile doğalgazı Türkiye üzerinden Avrupa'ya aktarılması sağlanarak, İran'ın uluslararası sisteme entegrasyonu sağlanabilecektir.

İran'ın uluslararası topluma entegrasyonu ile Merkezi Asya ve Kafkasya'da istikrar sağlanacak, ABD, İran'ın bölgelere ilişkin politikalarına karşı koymayacaktır. Bunun sonucunda İran Merkezi Asya enerji ve hammadde kaynaklarının Batı'ya transferi konusunda Türkiye ile birlikte köprü ülkesi konumu kazanacaktır. Dolayısıyla İran'ın uluslararası topluma entegrasyonu ile ABD daha az maliyetli olan İran güzergâhını desteklemeye başlayabilecektir. Bunun sonucunda İran'ın gelirleri artacak, bu sayede ülke içinde söz konusu olan potansiyel iç karışıklıkların önüne geçilebilecektir.

---

²⁰⁸ Atay Akdevelioğlu” İran'ın Orta Asya, Afganistan Ve Azerbaycan Politikası” http://www.stradigma.com/turkce/kasim2003/makale_04.html

Diğer taraftan İran ile ABD arasında bir yakınlaşma ve uzlaşma günümüzde mümkün görülmemektedir. Her iki ülkenin ilişkileri tırmandırması, ilişkilerin normale dönmesini karşılıklı olarak kabul edilemez koşullara bağlamaları bu uzlaşmayı imkânsız bir hale getirmektedir. İran uzun zamandan beri ABD ambargosu altındadır. Bu ambargo kimi politikacılara göre İran'ı zayıflatmadığı gibi, direncini artırmış, yokluklara dayanıklı hale getirmiştir.

Bu durumda İran-Türkiye ilişkilerinin geleceğini Türkiye'nin tutumu belirleyecektir. ABD'nin İran'a yönelik olası bir askeri müdahalesinin Türkiye tarafından nasıl karşılanabileceği ilişkilerin geleceği açısından önemlidir. Türkiye'nin ABD ile İran arası ilişkilerin seyrine yönelik birkaç şekilde politika belirleyebilecektir. Türkiye'nin önünde ki seçeneklerden birincisi İran ile ilişkileri dondurmaktır ki bu yönde alınabilecek bir karar Türkiye'nin ekonomik çıkarlarına aykırı olacaktır. Diğer bir politika ise doğrudan kendisine dokunmadığı sürece İran ile ilişkilere devam etmektir ki Türkiye'nin geleneksel olarak bu politikayı uygulayacağı uluslararası çevrelerde bir beklenti olarak görülmektedir. Sonunda Türkiye, ABD ile birlikte ortak bir tutum takınması söz konusu olabilir. Türkiye'ye karşı İran doğrudan bir tehdit olana dek bu seçeneği masaya getirmesi düşünülebilir.

Türkiye'nin İran'a yönelik izleyebileceği aktif bir politika İran'ı bölgede Rusya, Suriye, Yunanistan ve Çin ile işbirliği arayışlarına sürükleyebilecektir. Bu nedenle Türkiye ile İran arasında ön plana çıkabilecek önemli konulardan birisi enerji sorunudur. Türkiye en azından bir süre daha enerji kaynakları açısından İran'a bağımlı durumdadır. Her ne kadar Suriye ve Irak enerji ihtiyacını karşılayan iki ülkede olsa da bu ülkelerin içerisinde buldukları konum itibarı ile Türkiye'nin enerji ihtiyacını İran olmaksızın karşılanabilmesi mümkün görülmemektedir. İran'ın petrol ve doğalgazını Türkiye üzerinden dünya pazarlarına satması İran'ı görece olarak Türkiye'ye bağımlı hale getirecektir. Bunun sonucunda iki ülke birbirlerine karşılıklı bağımlı hale geldiklerinde karşılıklı sorunları daha uzlaşmacı bir çizgide görüşebileceklerdir.

İran ekonomik açıdan büyük sıkıntılarla boğuşmaktadır. İran'ın 1997 yılı verileriyle dış borcu 33 milyar doları bulmakta, İran bu darboğazdan kurtulmanın yollarını aramaktadır. Bu bağlamda İran borcu olduğu ülkelerle daha iyi ilişkiler geliştirmeye

gayret göstermektedir. İran dünyanın en büyük petrol üreticilerinden birisi olmasına rağmen bu petroleri uluslararası pazara ulaştırabilme konusunda yetersiz kalabilmektedir. Türkiye İran ile ortak politikalar üreterek, bu doğalgazın uluslararası pazara ulaşması konusunda gayret gösterebilir. Bunun için iki ülke arasında kurulacak boru hatlarına ihtiyaç bulunmaktadır. Fakat burada yine ABD göz önünde bulundurulması gereken en önemli etkidir. ABD bu alanda söz konusu olacak çabalara daima kaygılı yaklaşmaktadır. Bu şekilde İran'ın elde edeceği paraları silahlanmaya ve terör örgütlerini finanse etmeye aktaracağını düşünmektedir.

İran ile Türkiye arasında gerçekleşen doğalgaz anlaşması ile İran'ın elde ettiği gelir yıllık olarak 450 milyon dolar civarındadır. Bu rakam İran için büyük önem taşımaktadır. İran en azından dış borçlarını ödeyebilmek ve ekonomisini düze çıkarmak için gerekli olan bu rakamı gözden çıkarabilecek gibi görünmemektedir. Dolayısıyla İran böyle bir anlaşmayı tehlikeye atabilecek hareketlerden kaçınacaktır.

İran-Türkiye ilişkilerinde en önemli etkenlerden birisi de daha önce bahsedildiği gibi İran'da yaşayan etnik nüfusların varlığıdır. İran içerisinde yaşayan etnik gruplar birgün bir arada yaşamak istemezler ise İran'ın duruşu ne olacaktır. Bu durum Türk siyasetinde tartışıldığı gibi, İran devlet adamlarının en önemli endişeleri arasında yer almaktadır. İran'da bugün itibarıyla önemli miktarda Azeri nüfus bulunmaktadır. Bir zaman sonra Güney Azeriler Kuzeydeki bağımsız Azerbaycan ile birleşmek isteyebilirler. Bunun dışında Güneyde yaşayan azımsanmayacak sayıda Arap nüfus İran'ın bölünmesi durumunda Irak ile birleşmek isteyebileceklerdir. Olası bir parçalanma durumunda İran'da yaşayan Kürtler Türkiye ve Suriye'deki Kürtlerle birleşip bağımsız bir Kürdistan hayali kurabileceklerdir. Böyle bir bölünme Rusya'nın istemediği bir gelişme olmasına karşın, böyle bir ortamda bu ülke tekrar sıcak denizlere inme politikasına dönmek isteyebileceği ve bu nedenle bu fırsatı kaçırmayacağı düşünülmektedir. Bu durum Türkiye ve ABD açısından istenmeyen durumlardan birisi olabilecektir.

SONUÇ

İran-Türkiye ilişkileri değerlendirildiğinde bu ilişkilerin M.S 900'lü yıllara kadar uzadığı görülmektedir. Osmanlı döneminde İran-Türkiye ilişkileri daha çok Sünni-Şii çatışmaları üzerinde şekillenmiştir. Osmanlı imparatorluğu 15. ve 16. yüzyıllarda Çaldıran zaferi sonucunda doğuda istikrarı kazanmış buna karşın, sonraki yüzyıllarda İran, Osmanlı imparatorluğu için bir tehdit unsuru olmuştur.

Osmanlı İmparatorluğunun ortadan kalkıp yerine Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasıyla, Türkiye ile İran ilişkileri geçmişte hiç olmadığı kadar iyi bir düzeye ulaşmıştır. Bu iki ülke liderinin tutumlarından kaynaklanmaktadır. Atatürk ve Rıza Han yayılmacı bir politika gütmemişler, modern bir ulus yaratmak amacıyla içerideki reformlarla uğraşmışlardır. Bu dönemde de iki ülke arasında sorunlar bulunmaktaydı. Bu sorunların başında İran'dan Türkiye'ye geçen Kürt ayaklanmacılar, sınır anlaşmazlıkları ile azınlıklar sorunu yer almaktaydı. Bu sorunlar karşılıklı anlayış çerçevesinde hukuk yolu kullanılarak çözmüştür.

II. Dünya Savaşında İran'ın işgal edilmesiyle birlikte Türk-İran ilişkileri fiilen donmuştur. Bunun nedeni İran'da yaşanan siyasi otorite boşluğuuydu. Savaşın sona ermesinden sonra Türkiye işgalden kurtulan İran ile yeniden siyasi ilişkiler kurdu. Bu ilişkiler her iki ülkenin kuzeyden tehdit algılamasıyla ortak düşmana karşı ittifak arayışları çerçevesinde gelişmeye başladı.* Türkiye ile İran bu düşünceden hareket ederek Bağdat Paktını oluşturdular. Bu dönemin ana karakteristiği her iki ülkenin de algıladığı Sovyet tehdidi, bunun sonucunda Batı Bloğu içerisinde yer almalarıydı.

Bu dönem 1979 yılına dek sürdü. Türkiye ile İran Batı Bloğu içerisinde iyi ilişkilerini sürdürdüler. Bu iyi ilişkilerin esas belirleyicisi kuzeyden algılanan Sovyet tehdidi ile, Ortadoğu'ya nüfus etmeye çalışan Komünizm tehlikesiydi. Türkiye ile İran bu dönemde yani Soğuk Savaş döneminde var olan potansiyel sorunlarını hasıraltı etmeyi tercih etmişlerdi. Her iki ülkenin ilişkilerini ABD ile olan ilişkileri belirliyordu. ABD'nin tavrı

---

* Bu ortamda Türkiye, İran ve Yunanistan Truman doktrini ile Amerikanın yanında yani Batı dünyasında yerlerini aldılar

iki ülkenin birbirlerine bakışlarını yönlendirmiştir. Soğuk Savaş döneminde Türkiye-İran ilişkilerine yansıyan sorunların başında; İran Şahı Muhammed Rıza Pehlevi'nin Kürt politikası ile Fars milliyetçiliği gelmekteydi. Bu iki politika Türk siyasi karar alıcılarında ciddi endişeler yaratsa da Sovyet tehdidi yüzünden bunlar görmemezlikten geliniyordu.

Türkiye 1979 İran İslam Devrimini önce İran'ın bir iç sorunu olarak gördü ve İran'ın işlerine müdahale etmekten çekindi. Türkiye'nin bu tutumu Sovyet tehdidine karşı yeni kurulan rejimin komünizm karşıtı olması, İran'da Şah rejiminin bir geleceğinin olmaması nihai olarak iktidar alternatiflerinin komünist Partiler olmasından kaynaklanıyordu. Türkiye yeni kurulan bu rejime başlangıçta temkinli yaklaştı. Gerek yukarıda sayılan etkenler gerekse Türkiye ile İran arasında söz konusu olan ekonomik ilişkilerin varlığı Türkiye'nin bu yeni rejimi vakit kaybetmeden tanımasıyla sonuçlandı.

1980'li yıllarda yaşanan İran-Irak savaşında Türkiye siyaseten tarafsızlık politikası gütmüştür. Türkiye her iki ülkeye eşit mesafede durmuş, her iki ülke ile de savaş öncesi ticari ve siyasi ilişkilerini devam ettirmiştir. Bu politikanın temelinde Türkiye'nin her iki ülke ile olan ve vazgeçilemeyecek nitelikteki ticari beklentileri yatmaktadır. Türkiye bu dönemde gerek İran'la gerekse Irak'la olan ticaretini savaş öncesi döneme oranla artırmıştır. Buna ek olarak Türkiye her iki ülke ile sınır kapılarını savaş sonuna kadar açık tutmuştur.

1990'lı yıllara gelindiğinde Türkiye ile İran arasında sorunlar gün yüzüne çıkmış, İran Türkiye'ye yönelik aktif bir politika izlemeye başlamıştır. Bu dönemde söz konusu olan sorunların başında Türkiye'ye yönelik İran tarafından desteklenen ayrılıkçı ve İslamcı terör olgusu, Türkiye'nin İran'ın silahlanma çabalarına ilişkin kaygıları, İran'ın ABD ve İsrail ile olan çatışmaları gelmektedir. Diğer sorunlar arasında Türkiye ile İran'ın Kafkasya ve Merkezi Asya bölgelerinde ki çıkar çatışmaları yer almaktadır.

Aynı dönemde Türkiye İran'dan gelen tehditleri dengelemek için İsrail ile askeri ve ekonomik anlaşmalar imzalamıştır. İran bu yakınlaşmaya tepki vermiş, Türkiye'yi İslam dünyasına ihanet etmekle suçlamıştır. Bu dönemde İran, Avrupa Birliği ile ekonomik ilişkilerini geliştirmeye başlamıştır. Bunun sonucunda İran terörizme verdiği desteği görece olarak azaltmış, dış politikasını gözden geçirmek zorunda kalmıştır. Bununla beraber Avrupa Birliği ve Türkiye, İran'a uygulanacak politika konusunda hem fikirlerdir.

ABD'nin İran'a uyguladığı izolasyon politikasına karşı AB ve Türkiye uluslararası toplumdan dışlanacak bir İran'ın daha fazla radikalleşeceği düşüncesinde birleşmişlerdir. Bu sebepten dolayı gerek Türkiye gerekse AB İran ile en azından ekonomik ilişkilerin sürdürülmesinden yanadırlar. Bu sayede İran görece de olsa uluslararası toplumun denetiminde kalacaktır.

İran ile Türkiye'nin ilişkilerinde diğer önemli etken Türkî Cumhuriyetleri ve Merkezi Asya'nın konumudur. Türkiye bu bölgede İran'a alternatif bir model olma çabasıdadır. Her iki ülke de yeni kurulan Cumhuriyetlere model olma arayışlarına girmiş, İran İslamcı bir ideoloji ile bölgeye nüfuz etmeye çalışırken, Türkiye etnik köken temelinde konuya yaklaşım göstermiştir. Türkî Cumhuriyetlerin siyasi yapısı itibarıyla İran model ülke olmaya oldukça uzak görülmektedir. Bu ülkelerde var olan otoriter yönetimler bir yandan iktidarlarını sağlamlaştırmaya çalışırken, diğer taraftan kendilerine alternatif olabilecek bir siyasal ve dinsel ideolojiye sıcak bakmamaktadırlar. Bu ülke liderlerinin amacı Sovyetlerden sonra ülkelerinin bağımsızlığını korumak ve sürdürmektir. Bu nedenle kendilerini yeni bir bağımlılığa sürükleyebilecek olan İran ile yakınlaşmaya pek sıcak bakmamaktadırlar.

Bu ülkeler bağımsızlık konusunda Batı'nın desteğini ararken, Batı ittifakı içerisinde olan ve kendilerine coğrafi, etnik ve dil açısından yakın buldukları Türkiye'nin laik modelini örnek almaktadırlar.

Genel olarak bakıldığında Türkiye ile İran arasında ki ilişkilerin 1979 öncesine oranla daha karmaşık bir duruma geldiği göze çarpmaktadır. Bu çalışmada irdedeğimiz İran-Türkiye ilişkileri son dönemde İran'ın uluslararası toplumu karşısına alan eylemleriyle Türkiye'den de tepki toplamaktadır. Türkiye ve Avrupa Birliği bütün uğraşlarına rağmen İran'ı uluslararası toplum içerisinde tutma çabalarında başarılı olamamışlardır. İran'ın son on yılda uluslararası toplumdan uzaklaşması iyice ivme kazanmıştır. Bu durum gerek İran'ın gerekse uluslararası toplumun birbirlerini itmelerinden kaynaklanmaktadır. İran, üzerinde ki yoğun baskılardan dolayı son dönemde Türkiye ile yakınlaşma çabasıdadır. Bu çabalarına ilişkin iyi niyetini kanıtlamak istercesine uzun zamandır destek verdiği PKK'ya operasyonlar düzenleyebilmekte, ABD'nin PKK'ya verdiği desteği Türkiye'ye kanıtlama çabası içerisinde girebilmektedir.

Beklenenin aksine İran'a yönelik olası bir Birleşik Devletler operasyonunun Irak'taki gibi erken bir başarıya ulaşması imkânsız görülmektedir İran'ın eski bir medeniyete sahip olması, olası ABD işgaline daha sert yanıt verebilecek bir milliyetçi bir kalkışmanın olabileceği düşünülmelidir.

Diğer taraftan İran'ın etnik yönden farklı yapıları içerisinde barındırması, ABD'nin İran'ı işgal etme isteğini teşvik edici bir etken olabilir. Eğer ABD İran'ın etnik yapısını ayrıştırıcı yaklaşımlara kalkarsa İran birkaç parçaya bölünebilecektir. Bu bölünmelerin başında Güney Azerilerin ayrılıp Kuzeydekilerle birleşmesi olasıdır. Diğer taraftan Kürtler ile Kuzey İran'da yaşayan Türkmenler İran'dan ayrılıp, Türkmenistan ile birleşmek isteyebilirler. Bunun dışında bu ayrışma sonucu İran Şiileri Irak Şiileri ile birleşme çabasına gireceklerdir ki bu durum ABD'nin ve Türkiye'nin hiçte istemediği bir durum olacaktır. Bu nedenle Türkiye İran'ın toprak bütünlüğüne gereken önemi ve hassasiyeti göstermek durumundadır. İran'ın bölünmesi bölgede domino etkisi yaratarak, bu durum şüphesiz Türkiye'yi de etkileyebilecektir.

KAYNAKÇA

1. Abbas Amanat's (1998):essay on Qajar Iran in Layla S. Diba, ed., Royal Persian Paintings: The Qajar Epoch 1785-1925 , I.B. Tauris Publishers, London,
2. Akhavi, Samuel. (1980): "Religion and Politics Contemporary in Iran" New York,
3. Algar,Hussein (1981): " Islam and Revolution: Writings and Declarations of Imam Khomeini 1941-1980" , Berkeley: Mazin Pres ,London
4. Amugazer, Cihangir,(1992) "Iran's Economy and US Sanctions" Middle East Journal, vol: 51/2 Spring
5. Ann K.S. Lambton's study, Qajar Persia, University of Texas Press, 1988
6. Antony Ledeen- William Lewis (1980): "Carter and the Fall of the Shah : The Inside History" Washington Quarterly vol: 3/2 New York
7. Aras,Bülent, "İsrail'in Yeni Stratejisinde Orta Asya ve Kafkasya'nın Yeri," AvrasyaDosyası, C..2, 1995/1996
8. Arım, Reşat, (1999) "Türkiye ve Kudüs Sorunu," Meliha Benli Altunışık, der., Türkiye ve Ortadoğu,Tarih, Kimlik, Güvenlik, İstanbul, Boyut,
9. Arif Keskin, "Tüm Boyutlarıyla Türkiye İnan İlişkileri" Stratejik Analiz, Cilt 5, Sayı 53, Eylül 2004
10. Ashrafi, Mehdi (1977): Development and transformation of political parties in Iran (1941-1975) Claremont, Claremont Graduate School press, California
11. Atay Akdevelioğlu-Ömer Kürkçüoğlu (2002): "İnan ile İşlikler" Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olaylar Belgeler Yorumlar, Cilt-I (Ed: Baskın Oran) İletişim yayınları, Ankara
12. Aygün, Hasan (2000): "İnan'daki Gelişmeler ve Ülkemize Etkileri" Jeopolitik Tartışma Sonuç Raporu 4, Avrasyabir Vakfi, 23 Haziran 2000, Ankara
13. Ayşegül Sever,(1997): Soğuk Savaş Kuşatmasında Türkiye, Batı ve Ortadoğu 1945–1958, Boyut, İstanbul
14. Bakkash, Samuel, (1984): The Reign of the Ayatollahs: Iran and the Islamic revolution, Basic Books pres New York

15. Bayır,Emre, (2002) “ABD-Iran Gerginliğinde AB-Iran ilişkilerine Analitik Bir Bakış” Stratejik Analiz, Cilt 3, Sayı 28, Ağustos 2002
16. Bengio, Ofra, (2004):The Turkish-Israeli Relationship: Changing Ties of Middle Eastern Outsiders. (Palgrave MacMillan,), New York
17. BLEDA Tanşuğ, (2000) “Maskeli Balo” Doğan Kitapçılık, İstanbul,
18. BP Statistical Review of World Energy June 2004
19. Chubin Shahram (1997): Iran: The Cold War and the Middle East (ed: Yezid Sayigh and Avi Shlaim) Oxford [England] : Clarendon Press, Oxford University Press, New York
20. Chubin, Shahram and Robert S. Litwak,(2003): “Debating Iran’s Nuclear Aspirations,” The Washington Quarterly 26, no. 4. Autumn
21. Communication dated 26 November 2004 received from the Permanent Representatives of France, Germany, the Islamic Republic of Iran and the United Kingdom concerning the agreement signed in Paris on 15 November 2004 : INFCIRC/637 Date: 26 November 2004
22. Cottam, Ronald (1979): “Goodbye to America’s Shah” Foreign Policy vol: 32 Spring
23. Cronin, Samuel (1997): “Army and Creation of the Pehlevi State in Iran: 1910-1926” London.
24. Cyrus Ghani, (1998), Iran and The Rise of the Reza Shah : From Qajar Collapse to Pahlavi Rule: I.B. Tauris Publishers, New York
25. Çam, Esat, (1975): “Siyaset Bilimine Giriş” İstanbul Üniversitesi yayımları İstanbul
26. Çandar, Cengiz, (1981), Dünden Bugüne İran, Yalçın yay., Ankara
27. Çetinsaya,Gökhan (1999): “Türk-İran İlişkileri” , Türk Dış Politikasının Analizi, Ed: Faruk Sönmezoğlu, Der Yayınları, İstanbul
28. Daneshvar, Parviz, (1996): Revolution in Iran, Mc Mailian Pres. New Jersey s: 96
29. David Menashiri (1998):“Iran and Central Asia: Radical Regime and Pragmatist Politics” (David Menashiri Ed.) Central Asia Meets the Middle East
30. David Wilbur, (1990):Reza Shah Pahlevi,London

31. Donald N. Wilber,(1975): Riza Shah Pahlavi : the resurrection and reconstruction of Iran, Exposition Pres, Hicksville, NewYork
32. Efraim Abramian, (1980): The Guerilla Movement in Iran: 1963-1977, MERIP Reports 86 March- April
33. Enayat.H (1983) “Iran: Khomeini’s Concept of the Guardianship of the Jurisconsult” J. Piscatori (Ed), Islam in The Political Process Cambridge
34. Ephraim Asculai, 'The UN vs. Iran - Act II', Tel Aviv Notes No. 92, Jaffee Center for Strategic Studies, 7 December 2003.
35. Eralp, Atilla, (1999) “ Devlet, Sistem ve Kimlik” ,İletişim Yayınları, Ankara
36. Fagfoory, Mohammad, (1999): “Ulema-State Relations in Iran” International Journal of Middle Eastern Studies, vol: 29
37. Farhi, Farideh. (2004): “To Sign or Not to Sign? Iran’s Evolving Debate on Nuclear Options.” In Iran’s Bomb: American and Iranian Perspectives” Ed., Geoffrey Kemp, The Nixon Center, Washington, D.C
38. Fischer, Joschka – Solana, Javier – Straw, Jack,(2005): “Iran's Nuclear Policy Requires A Collective Response” Wall Street Journal September 22, 2005
39. Foran, Jeffery. (1983): “Fragile resistance: Social Transformation in Iran From 1500- to the revolution” Westview Press
40. Frankel, Benjamin. (1993): The Brooding Shadow: Systemic Incentives and Nuclear Weapons Proliferation. In The Proliferation Puzzle: Why Nuclear Weapons Spread and What Results. Ed., Zachary S. Davis and Benjamin Frankel. Portland:
41. George G. Gruen, “Dynamic Progress in Turkish-Israeli Relations,” Israel Affairs, C.I. No.4, Yaz 1995
42. Gregory F Giles, (2000): The Islamic Republic of Iran and Nuclear, Biological and Chemical Weapons. In Planning the Unthinkable: How New Powers Will Use Nuclear, Biological, and Chemical Weapons. Ed., Peter R. Lavoy, Scott D. Sagan, and James J. Wirtz. Ithaca: Cornell University Press
43. Gün, Ö. Rengin (2003) “uluslar arası çatışma ve Çatışma Çözümü Temelinde Türk İran ilişkileri” Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınlanmamış Doktora Tezi İzmir
44. Halliday, Fred (1979) “ Iran: Dictatorship and Development” New York

45. Hamdi, Algar, (1981): Islam and Revolution: Writings and Declarations of Imam Khomeini 1941-1980, Berkeley Mazin Pres ,
46. Hooglund, Eric, (1980):Rural Participation in the Revolution, MERIP Reports 87 May
47. Hüseyin Ali Muntazeri, (1991) Velayet-i Fakih İslam Devlet Fıkhı Cilt 1, Çevirmen: Şeyho Duman, Endişe Yayınları, Ankara
48. Hüseyin Bağcı, (2004): Demokrat Parti'nin Ortadoğu Politikası, Faruk Sönmezoğlu, Türk Dış Politikasının Analizi, Der, 3. Baskı içinde, İstanbul
49. Ian. O Lesser - Graham Fuller (2000): Türkiye'nin Yeni Jeopolitik Konumu, Çeviren Meral Gönenç, Alfa yayınları İstanbul
50. INDYK Martin, (1993):"Special Report: Clinton Administration Policy toward the Middle East," Washington Institute for Near East Policy Policywatch no. 84, May 21, ,
51. İhsan D.Dağı "Ortadoğu'da İslam ve Siyaset" Boyut yayınları İstanbul 1998
52. İsmail Soysal, (1991):Türkiye'nin Uluslararası Siyasal Bağlıları Cilt II (1945-1990) Kesim A (Çok Taraflı Bağlılar) (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi,)
53. İsmail Zengin (1991): İran Devrimi ve Ortadoğu'ya Etkileri, Milliyet yay. İstanbul
54. Jazayeri, Ahmad (1980): Economic Adjustment in Oil Based Economies ,International Monetary Fund, International Financial Statistic Yearbook
55. Jeffery Foran ,(1983): "Fragile resistance: Social Transformation in Iran From 1500- to the revolution, Westview Press, New York
56. Kapani, Münci, (1995): "Politika Bilimine Giriş" Bilgi Yayınevi, İstanbul,
57. Kazman Kenneth - Nichol James, (1998): " Iran : Relations with key Central Asian States" Washington D.C Congressional Research Service Report for Congress
58. KAZMAN. Kenneth- MIGDOLOWITZ Carol, (1996): "Iran-Turkey Pipeline Deal : The Geopolitics of Natural Gas", CRS Report for Congress, October 10 1996
59. KESKİN Arif (2001): "İran'da Fars Milliyetçiliğinin Üç Dalgası: "İranlılığa" Giden Yol" , Stratejik Analiz sayı: 9 Ocak 2001

60. Khadduri, Majid, (1960): "Independent Iraq: A Study in Iraqi Politics from 1932 to 1958", 2. baskı, Londra
61. Kurzman, Charles, (2004) Unthinkable Revolution in Iran, Harvard University Pres., Massachusetts
62. Lenczowski, George, (1990): American President and the Middle East, Duke University, London
63. Lesser Ian O- Fuller Graham, (2000) " Türkiye'nin Yeni Jeopolitik Konumu" , Çeviren Meral GÖNENÇ, Alfa yayınları İstanbul
64. Martin, Vanessa "Creating an Islamic State: Khomeini and The Making of a New Iran" Tauris publishers London , 2001
65. McDaniel, Tim, (1991), Autocracy, modernization, and revolution in Russia and Iran, Princeton University Press, New.Jersey
66. McMillan, Joseph, (2004): "The United States and Gulf Security Architecture: Policy Considerations." Strategic Insights III, no. 3 (March 2004).
67. Mehmet Kocaoğlu (1995): "Kürtçülüğün Siyasi Bir Sorun Haline Dönüştürülmesinde ve Kürtçülük Faaliyetlerinde İran Faktörü, Avrasya Dosyası: İlkbahar 1995 Ankara
68. Melek FIRAT, (1989): İran İslam Devrimi ve Türk İran İlişkileri 1979–1987, Ankara Üniversitesi yayınlamamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara
69. Mensur Tarcai, (2005):"Şah ve Etom", Gozareş, Sayı 155, 1383,
70. Michael.Fisher, (1980): From Religious Dispute to Revolution, Cambridge Harvard University Press. Mass. London
71. Milani, Mohsen, (1994): The Making of Iran's Islamic Revolution: From Monarchy to Islamic Republic, Westview press. London
72. Milani, Mustafa Kemal, (2002): Constitutional revolutions: Iran (1906) and the Ottoman Empire (1908) compared, Thesis (Ph.D.)- Boğaziçi University. Atatürk Institute for Modern Turkish History, yayınlanmamış doktora tezi
73. OLSON Robert, "Turkey and Iraq: Towards Normalization?" Middle East International, August 7, 1992
74. Oran, Baskın (1999): "Atatürk Milliyetçiliği" Bilgi Yayınevi, Ankara
75. Özcan, Nihat Ali (2000): "İran'daki Gelişmeler ve Ülkemize Etkileri" Ankara Avrasyabir Vakfı 23 Haziran 2000

76. Özcan, Nihat Ali, (1999): “İran’ın Türkiye Politikasında Ucuz ama Etkili Bir Manivela” Avrasya Dosyası Sonbahar 1999
77. Öztürk, Osman Metin, (1999): “Türkiye-İsrail Askeri İşbirliği Üzerine” Avrasya Dosyası, İlkbahar 1999
78. Prince Abounasr Azod's book (1996): (in Persian) A Review of History: The Qajars and Their Time, Iranbooks, Inc., Bethesda, MD.,
79. R. Keddie Nikki, (2003): Modern Iran: Roots and Results of Revolution, Yale University Pres. London
80. RUBIN Barry (1984): “US Middle East Policy in Turkish Context”, The Middle East in Turkey American Relations , Ed: George Harris Heritage Foundation Washington
81. Rubin, Barry, (1984): US Middle East Policy in Turkish Context, The Middle East in Turkey American Relations , Ed: George Harris Heritage Foundation, Washington
82. Rubin, Barry (1980): Paved with Good Intentions, New York
83. Sahimi, Muhammad, (2004): “Iran's Nuclear Energy Program. Part V: From the United States Offering Iran Uranium Enrichment Technology to Suggestions for Creating Catastrophic Industrial Failure”, Pavyand Iran News, 22 Aralık 2004
84. Saideh Lotfian (2000): “Iran’s Middle East Policies under President Khatami” Iranian Journal of International Affairs sayı:10 no. 4 kış
85. Sciolino Elaine, (1994): "Iran's Difficulties Lead Some in U.S. to Doubt Threat," New York Times, July 5, 1994, New York
86. Seliktar, Ofira, (2000) Failing the Crystal Ball Test : The Carter Administration and the Fundamentalist Revolution in Iran, Praeger Publisher, Connecticut
87. Sharan Cubin (1996): “Kazakhstan’s Nuclear Status and Regional Security” Central Asia and the Caucasus Review
88. Siavochi, Sussan (1994):The oil nationalization movement, 1949-53: A century of revolution : social movements in Iran (ed: John Foran), University of Minnesota Press, Minneapolis
89. Sönmez, Mustafa, (1986):Türkiye Ekonomisinde Bunalım - 12 Eylül ve Sonrasının Ekonomi Politikası, 2. baskı, İstanbul, Belge,

90. Sönmez, Mustafa, 1992100 Soruda 1980'lerden 1990'lara "Dışa Açılan" Türkiye Kapitalizmi, Gerçek, İstanbul
91. Sönmezoğlu, Faruk, (2001): Türk Dış Politikasının Analizi, Der yayınevi İstanbul
92. Takeyh, Ray. (2003): "Iran's Nuclear Calculations." World Policy Journal 20, no. 2. (Summer
93. Timmerman, Kenneth (1996): "Turkey's Secular Model" 24 April CSIS Publish., New York
94. Treaty on the Non-Proliferation of Nuclear Weapons." IAEA Information Circular INFCIRC/140. Geneva: 22 April 1970.
95. Tülümen, Turgut (1999): "İran devrim hatıraları", Boğaziçi üniversitesi Yayınları, İstanbul
96. Wilbur, David (1990) "Reza Shah Pahlavi" London
97. World Development Report 1977
98. World Development Report 1979
99. Yapp, Michael (1991): "The Near East Since First World War" London
100. Yazar, Şengül "1979 Sonrası Türk-İran İlişkileri", Gazi Üniversitesi, 2001, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara
101. Yılmaz, Türel (1997): İran İslam Devrimi ve Stratejisi, Strateji, sayı 10 Ankara
102. Yılmaz, Türel " İran İslam Devrimi ve Türkiye İran İlişkilerine Etkisi" Strateji, sayı: 13, Ankara
103. Yurdanur Çetirge Aksaoylar,(1997): Namludaki Karanfilden Şeriata –İran, Bilgi Yayınevi Ankara:
104. Yüksel, Salim Emir, (1998): Turkish-Iranian Relationsin the Post Cold Era: 1991-1996 Ankara Ün. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi Ankara

İnternet Kaynakları

1. www.iranologi.com
2. <http://www.nehzateazadi.org/english/history.htm>
3. Anthony Cordesman: "Iranian Arms Transfers: The Facts www.csis.org (20 October 2000)

4. Dr. M. Ghannadi-Maragheh, "Atomic Energy Organization of Iran"
<http://www.world-nuclear.org/sym/2002/ghannadi.htm>
5. http://www.cfr.org/publication/9362/state_sponsors.html#1
6. <http://www.dangoor.com/73page125.html>
7. <http://www.farsinet.com/news/may98wk1.html#khatami>
8. <http://www.jewishvirtuallibrary.org/jsource/biography/khatemi.html>
9. <http://www.mfa.gov.il/mfa>
10. Source: Iran Ministry of Foreign Affairs:
www.mfa.gov.ir/News/english/documents/doc3256.htm
11. Source: Iran Ministry of Foreign Affairs:
www.mfa.gov.ir/News/english/documents/doc3256.htm
12. The Associated Press. 'Iran to Israel: Don't strike nuclear plants'
<http://www.haaretz.com/hasen/pages/ShArt.jhtml?itemNo=426314&contrassID=1>>Haaretz, 12 May 2004
13. www.caspian.org
14. Abbas Maleki –Mathew Bunn“ Finding the Way Out of the Iranian Nuclear Crisis” Caspian Studies 23 March 2006
[http://www.caspianstudies.com/article/Harvard%20Researchers%20Propose%20Plan%20to%20Resolve%20Iran%20Nuclear%20Crisis%20\(2\).doc](http://www.caspianstudies.com/article/Harvard%20Researchers%20Propose%20Plan%20to%20Resolve%20Iran%20Nuclear%20Crisis%20(2).doc)
15. Atay Akdevelioğlu” İran'in Orta Asya, Afganistan Ve Azerbaycan Politikası”
http://www.stradigma.com/turkce/kasim2003/makale_04.html
16. Gary SICK Iran: Confronting Terrorism,
http://www.twq.com/03autumn/docs/03autumn_sick.pdf
17. <http://users.sedona.net/~sepa/mozzafar.html>
18. <http://w3.balikesir.edu.tr/~akolbasi/bagdat.doc>
19. <http://www.al-shia.com/html/tur/books/book2/17-100.htm>
20. <http://www.answers.com/topic/rastakhiz>
21. <http://www.bbc.co.uk/persian/revolution/sanjabi.shtml>
22. <http://www.birikimdergisi.com/birikim/dergiyazi.aspx?did=1&dsid=181&dyid=3052>
23. <http://www.cdi.org/terrorism/menukes.cfm>

24. <http://www.fas.org/irp/world/iran/savak> , <http://lcweb2.loc.gov/cgi-bin/query/r?frd/cstdy>
25. <http://www.geocities.com/turkordusu/abdturkiye.htm>
26. <http://www.globalsecurity.org/military/world/iraq/seestani.htm>
27. <http://www.globalsecurity.org/military/world/iraq/seestani.htm>
28. <http://www.gunaztac.com/tanitim/6/tanitim6-7.htm>
29. http://www.iranchamber.com/history/white_revolution/white_revolution.php
30. <http://www.istanbul.edu.tr/4.boyut/ilksayi/falver-kategorilestirme.htm>
31. <http://www.jebhemelli.net/>
32. http://www.mfa.gov.tr/MFA_tr/Yayinlar/DisisleriBakanligiYayinlari/EkonomikSorunlarDergisi/Sayi20
33. <http://www.rastakhiz.org>
34. <http://www.rastakhiz.org/rastakhiz/eng/ri.html>
35. <http://www.strategypage.com/messageboards/messages/34-577.asp>
36. <http://www.tau.ac.il/jcss/tanotes/TAUnotes92.doc>
37. <http://www.tribun.com/Aktuel/Akt73.pdf>
38. <http://www.turkishweekly.net/turkce/yorum.php?id=251>
39. <http://www.usakgundem.com/yazarlar.php?id=301&type=3>
40. <http://www.windsofchange.net/archives/007679.php>
41. http://www2.dw-world.de/persian/iran/internat_presse/1.112170.1.html
42. www.iaea.org/NewsCenter/Focus/IaeaIran/eu_iran14112004.shtml - 11k
43. www.kanal7.com/dosya/harrazi.htm
44. www.ulkeler.net/linkler/review.php?sid=560 - 16k

Gazeteler

1. Cumhuriyet, 29 Eylül 1988
2. Radikal, 24 Nisan 2006
3. "Türkiye'nin Hatası," Ulus, 1 Aralık 1956.
4. "Erkmen'in İstifadan Kaçınması AP İçinde Huzursuzluk Yarattı," Cumhuriyet, 3 Eylül 1980.
5. "İsrail ile İlişkiler Tümüyle Kesilebilir," Cumhuriyet, 3 Aralık 1980
6. "Türk Elçisi Niçin Geri Çağrıldı?," Ulus, 28 Kasım 1956
7. "Yanlış Hesap Bağdat'tan Dönecek mi?," Ulus, 13 Kasım 1956

8. Bülent Ecevit, “Suçlu Kim,” Ulus, 5 Kasım 1956
9. Cumhuriyet, 13 Nisan 1996
10. Dışişleri Bakanı İler Türkmen’in özel demeci, Milliyet, 10 Eylül 1981
11. Hürriyet, 10 Mayıs 2006
12. Ömer Rıza Doğrul, “Lozan Uzlaştırma Komisyonunun Faaliyetleri Dolayısıyla,” Cumhuriyet, 15 Haziran 1949
13. Radikal, 24 Nisan 2006
14. Zafer, 20 Kasım 1955
15. Zafer, 25 Kasım 1955